Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. ४८०५

Title अलंकारचन्द्रिका

Author वैद्यनाथ

Extent १८६ Age

Subject अलंकारशास्त्रम्. सम्पूर्णम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं० ४७५-घ

अलंकार चन्द्रिका (सम्पूर्ण)

(कुवलयानन्द व्याख्या)

पत्राणि १८६

नं० ४७५

पत्र १८६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.ल. ओंश्रीगणेशायनमः ओंगुरवेनमः ओंअस्तुविस्मयदालक्ष्मीहरिलोचनचंद्रिकाम् कुर्वेकुवलयानंदग्रंथालंकारचंद्रिकाम् चिकीर्षि-
ताविघ्नसिद्धयेइष्टदेवतांस्तौति अत्रचरणमेवपंकजमिति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः चरणेआरोप्यमाणस्यपंकजस्यारोप-
कुं.टी. विषयचरणात्मनापरिणतिंविनादूरीकरणक्रियार्थत्वासंभवात् परिणामःक्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मनेतिलक्षणात् नचपंकजमिवचर-
१

ओंस्वस्तिश्रीगणेशायनमः ओंअम
रीकवरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम् ॥
दूरीकरोतुदुरितंगौरीचरणपंकजं १

णमितिसर्वपदार्थप्रधानउपमितिसमासस्यवाऽत्रनिःशंक्यम् अमरीकवरीभारस्यकेशपाशस्यमेदस्विनीसौगंध्यलोभात् तथासंसृष्टाया
भ्रमरीतयामुखरीकृतमितिविशेषणस्यानुगुण्याभावात् तस्यपंकजत्वेनैवप्रसिद्धेरिति एतद्विशेषणावगतेनचपादपतनेनाभिव्यज्यमानेर्ष्यागौ-
रीविषयाहरगतारतिः कविगतांतांपुष्णातीतिप्रेयालंकारोपिबोध्यः १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्राञ्चौ चिरंतनौ जायापती अर्थादुमामहेश्वरौ स्तुमः किंभूतौ प्रपंचस्य जीववर्गस्य मातापितरौ निरुपाधिकृपाश्रयत्वात् हितोपदेष्टृत्वाच्च तथा परस्परं सेवैषिणा तपःसंपत्त्या फलवदाचरितौ परस्परौ यैस्तौ अत्र परशब्दः क्रियाविनिमयविवक्षायां कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये इ-
ति वार्तिकेन द्विर्भावे समासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः इत्यनेन सुपः स्वादेशे परस्परशब्दव्युत्पत्तिः पार्वतीतपःसम्पद्धि फलायितः परमे-
श्वरतपःसंपत्फलायिता च पार्वतीसमर्थं लभ्यते तपःसंपत्तेश्च फलेनिरतिशयानंदरूपत्वादुपमेयापरस्परं परमप्रेमास्पदत्वलक्षणः संभोगो व-

परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ प्रपंच
मातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः ॥ १

ज्यमानः सौभाग्यातिशयत्वेन प्रसृत्वेन शिवयोर्भावप्रकर्षपर्यवसानीति सहृदयैः कल्पनीयं मातापितराविति रूपकाभ्यामुक्तोपमयोः संसृ-
ष्टिः परस्परं चोपमयोः फलायितेत्येकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरश्चेति दिक् सप्रतिप्रतिपादयिषितानामलंकाराणामुत्प्रेक्षितैः स्वतोऽपुरुषा-
र्थतया फलत्वायोगात् तस्या रसास्वादोपयिकत्वेन फलत्वं प्रेक्षावतां प्रवृत्तेः प्रवृत्तये सूचयितुं संभोगवरसादिरेवेते श्रीकृपा संभूतिरसास्वा-
दनेद प्रार्थ्यते ॥ १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मुकुन्दो मह्यं शाश्वतं शाश्वतिकं भगवान् वरणात्मयासद्यप्रकाशमानं श्रेयो विगलितवेद्यान्तरमानन्दरसो वै रसः इति श्रुतेः रसपदाभिधेयं दिश
तु ददातित्यर्थः यथा श्रुतेमुक्तिप्रार्थनया व्याकृतेः सेनामायते मकारो योगधर्मेसिद्धामहिमप्रत्यपशाल्याभिर्नारदादिमुनिभिर्योगकलयायोग
कौशलेन हृदयाब्जस्य उदरे वेर्समार्भ्यवर्तिनो हृदयपुंडरीकस्य कोशे मुकुन्दे अयो यत्स्वत्वतया विद्यमानमुद्धादौ एवं कमप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृ
त्वाविषादरूपकालेययाष्टविधयथेक्तं दह्यमानो पिरामकत्साद्यभिमतमूर्तिं ध्यानगोचरीक्रियमाणोपिपदितः पूर्णरूपेयः प्रस्फुरत्ययाभूतोपिदिक्कि
नवप्रफुल्लरूपः अविरतं निरंतरं मुक्तिदशायां स्फुरति प्रकाशत इति विशेषालंकारः उत्प्रेक्षानिकरूपकस्य कल्पितेनेनतमपेहृदारः अथवा योगिभिर

द्धादियोगकलया हृदयाब्जकोशे धन्यैः कथंचिदपि यथा परिवर्त्यमानः यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्ण
रूपः श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ३ अलंकारेषु बालानामवगाहनसिद्धये ललितः क्रियः
तेते सालंकारलक्षणसंग्रहः ४

प्यचिंत्यस्वरूप इति माहात्म्यगतातिशयवर्णनेम् अत्र योगिगतभगवद्विषयिकरतिभावस्य कविगतेनेष्रसंगन याप्रेयोलंकारः मुकुन्दः सेव्यम्
लक्ष्मनिधिविशेषोपमाधनिविकीर्षितस्य ग्रंथस्य प्रयोजनाभिधेयौ दर्शयतीति ३ अलंकारेष्विति एतत्रोभयान्वयि अलंकारेषूपमादिषु विष
येबालानामव्युत्पन्नानां तेषु अवगाहनस्य व्युत्पत्तेः सिद्धयेर्स्यथः तेषां येलक्ष्यलक्षणे तयोः संग्रह इति निमसायेलनात्समासः लक्ष्यमुदाहरणं अ
लंकारं तेव रसादिभिन्नत्वेत्यभिन्नत्वेसति शब्दार्थान्तरनिष्ठाया विषयतासंबंधावच्छिन्नाज्ञाननिष्ठावच्छिन्नसक्तिजनकतावच्छेदकावच्छेदा
कत्वे अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानाउपमादिविशिष्टार्थज्ञानाभ्यां मत्कारोदयात्तेषु लक्षणसमन्वयः शब्दार्थयोर्ज्ञानविशिष्टत्वसन्क्
तिजनिकतायो विषयतयावच्छेदकत्वेन नह्रिपेपिणाभूतस्यानुप्रासोपमादेस्तनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकमात्र रसवदाद्यलंकारसंग्रहः

अलं कौ टी २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

येषामलंकाराणां चन्द्रालोके चन्द्रालोककृतेन जयदेवेन ते लिख्यन्त इति शेषः तत्र स्थितानामपि केषांचिद्दलेखनान्यायथात्म्यके यथा नेतरश्लोकोर्द्ध
ईतते त्रैवं रूपपत्ने हृदयेखिलनेलक्ष्मीस्तन्वंगीस्तनयोरिवेति स्वयं तमदेव विरचितमिति एवं च तदीयत्वेन कथनादाशंकानिरासः संग्रमथोल
कारेषु निरूपणीयेषु बहुलालंकारघटकतया लोकप्रसिद्धतया च प्रथममुपमालंकारं लक्षयति ५ अत्र च लक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणं सादृश्यलक्ष्मी
रमुत्कृष्टविषयजनकतानतिशिष्टं सादृश्यमिति यावत् धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् लक्षणं वाक्ये ६ यत्र काव्ये द्वर्तिते सममर्थः त

येषां चन्द्रालोके दृश्यन्ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः प्रायस्त एव तेषामितरेषां त्वभिनवा विरच्यन्ते ५ उपमा
यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गंगामवगाहते ६ यत्रोपमानोपमेययोः
सहृदयहृदयाह्लादित्वेन चारु सादृश्यमुद्भूततयोल्लसति वा व्यंग्यमर्यादां विना स्पष्टं प्रकाशते तत्रो
पमालंकारः ७

त्र शक्तिलक्षणान्यतरसहकारेण बोधकत्वसंबंधेनोपमानमधिकारणं चन्द्रादिः उपमेयं च वर्ण्यमाने कामिनीमुखादिः सहृदयः काव्यभाव
ना परिपक्वबुद्धिः हृद्यस्यामर्यादाप्रतीतिनियमरूपायां साहेजनेत्यर्थः अत्र चोपमानोपमेययोरिति सद्रूपकथनम् न तु लक्षणान्तर्गतत्वा
वतीभावात् आत्माश्रयापादकत्वात्स्य उपमानत्वोपमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात् एतस्याग्रीमग्रे भविष्यति इत्थं चालंकारत्वे सति सादृश्यमु
पमालंकारलक्षणं बोध्यम् एवमग्रेप्यधिकारयामलंकारत्वविशेषणं बोध्यम् ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्रं॰ च
कु॰ टी॰
३

हंसीवेत्युदाहरणे इयं च पूर्णोपमेत्युच्यते अत्र तावदिवार्थसादृश्यनिरूपितत्वसंसर्गेण हंस्यादेरन्वयः सादृश्यस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गगा वगाहनाश्रयत्वरूपसाधारणधर्मे तस्य च स्वरूपसंबंधेन कीर्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थप्रतियोगिकत्वान्संबंधत्वेन विशेष्यत्वे च वाधकाभावा त् तथा च हंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गगाकर्मकावगाहनाश्रयत्ववती कीर्तिरिति विवेकः नचैवं स्वर्गगावगाहनमिव शाहभ्रमाद्यग्रम ग्रेष्यातत्वस्य समानधर्मत्वोक्तिर्विरुद्धेत्युपमेवाच्यम् तदाश्रयत्वस्य समानधर्मत्वेन तस्य तत्राप्यन्वयो विप्रतिपातत्वेन विरोधाभावात् तथा च सति तत्रैव कृतेन सादृश्यान्वय इति चेन्न धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शाब्दबोधे विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् नचा

हंसीकीर्त्तिः स्वर्गगावगाहनमिव शाहभ्रमे तेषामुपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां च तुर्णामप्युपादानात् ॥

निपातार्थभिन्नवृत्तित्वेन प्रकारताविशेष्यतयेति वाच्यं घटेन पश्यतीत्यादौ घटाद्यन्वितताभावस्य कर्मतासंसर्गेण दर्शनान्वयापत्तेः यदि धा त्वर्थेपि तात्पर्यवशात्सादृश्यान्वयोऽनुभवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनान्वयबुद्धिं प्रति तज्जन्योपस्थितेः प्र तिबंधकत्वमात्रं परिकल्प्य घटेन पश्यतीत्यादौ दोषो वोक्तान्वयबोधो निराकरणीय इति दिक् एवामरविंदमिव सुंदरवदनमित्यादावरविंदा दिनिरूपितसादृश्यस्य प्रयोजकतासंसर्गेण सुंदरपदार्थैकदेशेपि सुंदरत्वेन भवद्बलाऽन्वयस्तद्विशिष्टस्याभेदमुखादौ इत्थं वारविं दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौंदर्यवदभिन्नवदनमिति समन्वयबोधः अरविंदसुंदरमिति समासे तु अरविंदपदेनाऽरविंदनिरूपितसादृश्यप्रयो जके लक्षणेति तस्याभेदेन पदार्थैकदेशसौंदर्येणान्वेति एवं वारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यवदभिन्नवदनमिति समन्वयबो धः एकदेशान्वयायोगादरविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौंदर्यवदभिन्नवदनमिति समन्वयबोधः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सादृश्यस्य निपातार्थत्वेनयाभेदेन नामार्थान्वये बाधकाभावात् अरविंदमिव भातीत्यत्र भातीत्यर्थानार्थैकत्वेऽरविंदपदस्याऽरविंदनिरूपितसादृश्य
प्रकारकज्ञानविषयत्वलक्षणार्थेनस्य चाभेदेन मुखादावन्वयः यो वेनार्थग्राहके पूर्वोक्तदिशा वा सादृश्यस्यैव प्रकारतासंसर्गेणान्वर्थेनान्व
यः अत्र सौंदर्येणेति यमोपादानेन तृतीयार्थस्य प्रयोज्यस्य सादृश्येनान्वयात्सौंदर्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकतानाइति बोधः आद्यकल्पे
नारविंदमेव सर्वार्थबोधकमितरत्तात्पर्यग्राहकमिति ध्येयम् इयं च सादृश्यस्य पदार्थान्तरस्येत सादृश्यबोधरीतिः रूपदर्शिना तस्य समानधर्मरूपत्वे
त्वे चेदरविंदवन्मुखमित्यादौ चेदृशाह्लादिधर्मवन्मुखमिति बोधः अत्रैवाल्हादकमिति समानधर्मोपादानेऽरविंदस्य धर्मस्याल्हादकत्वे पदार्थैकदेशा
न्वयः न तद्सदृशतायां वेदृत्तिष्ठाल्हादकत्वमिति आल्हादकस्य पदस्य लक्षणा वेदृशादिपदेनार्थग्राहके चेदृशसदृशाभिमतत्वाभेदैकदेशे सादृश्ये
न्वयः संसर्गबोधकत्वात् सादृश्यपदे वा चेदृशसादृश्यविशिष्टत्वाल्लाक्षणिकं अत्रैवाल्हादकत्वेनेत्यस्याभेदस्तृतीयार्थस्य च सदृशपदार्थैकदेशेऽ
न्वयस्तथा चाह्लादकाभिन्नचेदृशाह्लादिधर्मवदभिन्नमुखमिति बोधः सदृशपदमेव वा सर्वार्थबोधकमितरेत तात्पर्यग्राहकमित्येवं विधासु अन्वयस
रणिश्रेण्यामत्र तत्र शाब्दनिष्ठो वा न्वसेथेयाऽसमत्वप्रसक्तावप्रसक्त्या पूर्णोपमेत्यनेनेतरमालेकादिके विनिषूरणीयेत त्वे च विशेषत उपात्तशाब्द
शक्तिप्रतिपादितोपमानोपमेयकत्वे सति विशेषतः शाब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे च सति विशेषतः स्वनिरूढशाब्दगमत्वे स्वपदमुपमापरे उपमानत्व
मायामपि लक्षणोपमानप्रतियोगिमेलनद्वारेणाप्यशक्तेति उपमेयत्वमायोस्मरवद्युग्येतीत्यादावात्मन उपमेयस्याख्याहृतेनाऽऽत्मानमिति
ग्राह्येन वाथ नाउपात्ते निशाह्वविशेषणे एवमपि तन्वीत्यनेनतनात्रोपमेयस्यकावस्य सदृशेन दृश्यते इमे वं विधायामल्लमोपमानायामुपमानस्य
सादृश्यपदोपात्ततया द्विशेषत इति उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः धर्मत्वप्रायामप्युपमावाचकेन सामान्यतो धर्मस्योपात्ततया द्विशे
षत इति उपमायां च निरूढाऽऽदयवचनाय यथा शाब्दास्माद्यभियुक्तेक्ति संगृहीता इवादयः अत्र निपातरूपस्येवादेरुपसर्गवत् द्योतकत्वमेव कस्य
मस्यथा शवेदेश्चिवोदीयपात्तहरिणस्मानिवेमादावुपाद्यादिपदोत

९ ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.व.
रू.टी.
५

तृतीयादिसंगतिः इत्यादेरनुगामिक्रियोपस्थितिकरणत्वात् इवार्थसादृश्यान्वयित्वेन करणीभूतशब्दविशेषणत्वं तृतीयादिसंगतिरिति वैयाकरणमते
त्वनादरणीयं उपास्ते गुरुमिव देवानथोपासनक्रियाया अकर्मकतयाकर्मकतानुपपत्तिरिवार्थकस्योपसर्गवाचकतापत्तेरिवादिवाचकता
यामभावेन दृष्टान्ते वैषम्यस्य स्फुटत्वात् विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायां विशेषणस्यैकार्थ्यं वध्यत्र विशेषणे तत्र लिङ्गादयः प्रायो
विशेष्यस्य विशेषणे इत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि तस्यां लिङ्गसंख्यादिभेदेपि स्यादुपमानोपमेयता विभक्तिस्तु न स्यैकैव उपमानोपमेय
योर्विभक्त्यनुशासनस्याप्यनेनोपमानपदात्तृतीयादेःसाधुत्वार्थं तयोपपत्तेश्च तस्माद्वाचकत्वमिवादीनां युक्तं चेति तत् अत एवास्य सकलालङ्कारक
मेमतस्यैववतः शास्त्रस्य प्रयोगे श्रोतस्य च तज्ज्ञलोके जलितापत्तेः दृष्टिप्रयोजनयोरन्तरस्याभावेन चन्द्रादिपदेन चन्द्रसदृशलक्षणायां नि
वृत्तिलाघवत्वाणि करणे रूपेणैव वाचित्वं दोषापत्तेश्च अपि चेवादिद्योतकत्वे चन्द्रादेरुपमानस्य पदार्थैकदेशतया तत्र साधारणधर्मान्वयानुपप
त्तिः तस्योपमेयमात्रान्वयानङ्गीकारे च लिङ्गवचनभेदस्य दोषत्वानुपपत्तिरिति दिक् उपमानेत्यादि उपमानत्वं चोपमानिरूपकत्वेन विवक्षि
तत्वम् तदाश्रयत्वेन विवक्षितं चोपमेयत्वं साधारणत्वं च धर्मस्य साधारण्यकर्मोपचारिके बिम्बप्रतिबिम्बभावकृतम् वस्तुप्रतिवस्तुभावेन
समासभेदाश्रयेण न चैतस्य नैकथा चित्रमीमांसायामपि पञ्चितम् तत्र स्वर्गंगावदनस्य तथात्वमौपचारिकम् कीर्त्यादेर्नस्य सारस्येन त्वाभा
वात् उपमानादिति वाक्यस्योपादानेन निर्देशः इतरेषां तु शब्दप्रतिपादनेनेति
चिन्तनीयम् साधारणप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणान्तर
माह यथा वेति गुणदोषावि
ति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गुणदोषावुक्तो नरस्य ग्रहणानुज्ञानवत्तुष्यं पण्डितः पूर्वं पूर्वनिर्दिष्टं गुणं शिरसा श्लाघते ओंदोलितेन शिरसाभिनन्दयति परं पश्चान्निर्दिष्टं दोषं कण्ठे
नियच्छति निरुणद्धि वाचा कण्ठादूर्ध्वं नोद्घाटयतीत्यर्थः कश्चदिन्दुक्ष्वेडौ चन्द्रगरले ग्रहणानुपादाना ईश्वरो रुद्रः शवसो यथा हि पूर्वं चन्द्रं शि

गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति अत्र यद्युपमानो-
पमेययोर्नैकसाधारणधर्मः उपमाने ईश्वरे चेन्दुगरलयोर्ग्रहणमुपादाने तयोर्मध्ये पूर्वस्य चेन्दोः शि-
रसा श्लाघनेन वहनेन उत्तरस्य गरलस्य कण्ठे नियमनेन संस्थापनम् उपमेये बुधे गुणदोषयोर्ग्रहणे ज्ञाने उ-
योर्मध्ये पूर्वस्य गुणस्य शिरसा श्लाघनेन शिरःकम्पनेनाभिनन्दनम् उत्तरस्य दोषस्य कण्ठे नियमने को-
ठाउपरिवाचानुद्घाटनमिति भेदात् ॥

रसा श्लाघनेन तत्पूर्वं कं धारयति परं च गरलं कण्ठे नियच्छति स्थापयतीति त्वेवमुक्तगरलं विषमिममरः शंकते ॥ साधारणत्वेनाभिम-
तो धर्मः ग्रहणं न शिरसा श्लाघयते पूर्वमित्याद्यनेकोऽयद्यपि नैकेन साधारण इति योजना ग्रहणमित्यादिनोक्त एकोऽपि धर्मः साधारणो
नेति वाच्यथा श्रुते साधारणत्वाभावोक्तिरसंगतत्वापत्तेः साधारण्याभावेऽपि उपमानस्मा
रमत इति भेदात्त्वेनेनोक्तम् समाधेयं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ·ल·
कृ·टी·
५
5

वल्गनासाधारणधर्माभावेपीत्यर्थः यथाक्रममेवेन्दुगुणयोर्गगनबलदोषयोश्चेत्यर्थः बिंबप्रतिबिंबभावेन प्रतीयमानसादृश्ययोरुपमानोपमेयधर्मि-
योर्भिन्नपदोपादानेन रूपेणाभेदात् अभेदाध्यवसायात् एतच्च साधारणधर्मित्वेनेत्यनेनान्वितं ज्ञानादीनां शिरस्नाभिवन्दनाभिनन्दनयोः केन्द्रस्था-
पनगृहद्विरवस्त्रादनयोश्च संग्रहः ग्रहणनिमादीनां शिरसाभिवन्दनाभिनन्दनयोः २ वशिरसास्नावनेकेंद्रनियक्तीमनयोः संग्रहः अभे-
दाध्यवसायादिति अभेदस्याद्यदाहार्थनिमयादिमर्थः साधारणधर्मेनेति साधारणधर्मत्वाभिमानविषयत्वेनेत्यर्थः पूर्वस्मात्पूर्वोदाहरण

तथापि चेन्दुगगनलयोर्गुणदोषयोश्च बिंबभावेनाभेदादुपा-
दानज्ञानादीनां ग्रहणनिमादेकशब्दोपादानेनाभेदाध्यव-
सायाच्च साधारणधर्मित्वेनेति पूर्वस्माद्विशेषः । १।

त इति विशेष इत्यन्वयः नचैवं साधर्म्यप्रतीत्युपपादनेपि वस्तुतस्तदभावात्कथमुपमालक्षणसमन्वय इति वाच्यं चमत्कारविशेषप्रयोजक
साधारणत्वाध्यवसायविषयधर्मस्यैवोपमालक्षणसमन्वय इति वाच्यं चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणत्वाध्यवसायविषयधर्मस्यैवोपमा
लक्षणसमन्वय इति वाच्यं चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणत्वाध्यवसायविषयधर्मस्यैवोपमालक्षणनिमित्तमभिप्रायादिति लोके बिं-
बप्रतिबिंबभावापदेशस्य गगनजलाशयादिगतचंद्रादिविषयतया प्रसिद्धेः कथं प्रकृते तद्व्यपदेश इति शंकायामाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अभिन्नयोस्तथाध्यवसितयोः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः । बिम्बप्रतिबिम्बभावपदवाच्यमित्यर्थः समयः संकेतः पूर्णायामुपमानाद्यसमग्रता
प्रसिद्धेस्तद्विपरीतायां लुप्तोपमायां सर्वलोपनियमाशंकानिरासाय लक्षणे सर्वकेनो विभजनेन वर्ण्योमादिना चकारो वाशब्दार्थे तदनेनैव लोपे

वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादाने बिम्बप्रतिबिम्ब
भावस्त्वालंकारिकसमयः वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्य च एकद्वित्र्यनुपादाने भिन्ना
लुप्तोपमाष्टधा तद्विद्धांडीडत्तत्सासाकर्षैर्वेनीहृपोर्मम कौमारमरवद्भयेनीहृष्टानन्वीरहामया
यत्तलामेलनेनत्तलाभोमेयमनश्नतः इदेतत्काकतालीयमतर्कितसंभवम् ॥

इत्यथार्थः एवं चेतरेतरयोगविवक्षया वर्ण्योपमानस्य धर्मस्योपमावाचकस्य वा लोपेऽन्यतमानुपादाने लुप्तोपमामासाद्य एकद्वि-
त्र्यनुपादानेऽष्टधा भिन्नेति पूर्वापराभ्यामुक्तं भवति तद्दिक्प्रदर्शनार्थमुदाहरणानि ग्रन्थकृताचष्टे ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ल॰
कु॰व॰
टी॰
६

6

वाचकत्वेनात्रानुपूर्वीविशेषवत्त्वयोः समासेनाभिधानेन निरूढत्वं तत्र शक्त्या निरूढलक्षणया वा शक्यानन्तरभाव इव वादे ह्रीनीयं तत्सदृशं द्विव्यादिरिति इ
ज्ञावात्तडिद्गौरीमादौ वाचकलोपः समासोऽन्तर्भावेन निरूढलक्षणावगमेऽपि आनुपूर्वीविशेषवत्त्वया शब्दविशेषस्यानवबोधनात्

उपमेयादीनां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां च प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेत्युच्यते सा चाष्ट
धा यथा वाचकलुप्ता धर्मलुप्ता धर्मवाचकलुप्ता उपमानलुप्ता वाचकोपमानलुप्ता धर्मोपमान
लुप्ता धर्मोपमानवाचकलुप्ता तत्रोपमानलोपविहिताश्चत्वारो भेदास्तडिद्गौरीमादिश्लोकेन प्र
दर्शिताः तद्व्यतिरेकोभेदा उत्तरश्लोकेन दर्शिताः तडिद्गौरीत्यत्र वाचकलोपः तडिदिव गौरीत्यर्थे उपमाना
नि सामान्यवचनैरिति समासविधायकशास्त्रकृतः इवेत्युत्तलामोऽत्र धर्मलोपस्तु लौकिकः न शास्त्री
कृतः कोमा इवेत्युत्तलामोऽन्यपि वक्ष्ये शक्यतात् ॥

शास्त्रकृता इति शास्त्रप्रयुक्त इत्यर्थः ॥ रामचन्द्राय नमो नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्य इत्यनेन विहितः क्विल्लोपोऽपि स्वार्थमात्रे धर्ममात्ररूपमाचारं बोधयति कर्पूरपदं च लक्षणया कर्पूरसादृ
श्यं तस्य चातिरिक्ते न स्वंवं प्रयोजकत्वाभेमर्गणाचारान्वयाद्धर्मरूपेण न भेदेन वस्तुतस्तु क्विल्लोपप्रतिसंस्थालेपि तथा बोधात् कर्पूरादिसादृ
श्यप्रयोजकाभिनेयाचारे लक्षयतीत्युक्तम् ननु वाचकस्यैवादेरनुपादानाल्लोपो युक्तः सा यथा श्रयणयधर्मस्य चाचाररूपस्य क्विपु तथा तया कथं लो
पोऽत एवाह कर्पूरेवदानंदात्मकाचारार्थस्य क्विप इति कर्पूरस्येवेवार्थो भवति आनंदात्मकः जनकत्वसंबंधेन वस्तु गम्यमानंदस्वरूपो यत्रा

कर्पूरंतीमत्र धर्मवाचकलोपः कर्पूरमिव आचरतीत्यर्थे विहितस्य कर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थस्य
क्विपः इव शब्देन सह लोपात् अत्र धर्मलोपे पेक्षिकः नयनयोरानंदात्मकतया कर्पूरंतीति तत्प्र
दानस्यापि संभवात् ॥ ॥

चारलक्षणया धर्मस्य समर्थः ननु क्विल्लोपेनाप्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामिव तद्बोधकत्वपक्षे कथं धर्मलोपः संगमनीय इति केचित् अत्र
ब्रूमः एवमपि तद्वाचकतया विहितक्विपो लोपात् लोपव्यपदेशः अत एव समानार्थकः क्विल्लोपोपात्तः तस्य लुप्तत्वादित्याहुः तथा तु
धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादाने आनंदत्वादिना विशेषरूपेणानुपादानाद्धर्मलोपो युक्त एव अन्यथा इह तुल्यासमासादे धर्मलुप्तोदाहरण
स्याऽसंगतत्वापत्तेः नचैवं कथं वादावपि धर्मलुप्तासमासादिनिवाचकस्थापनेति साहुः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननूपमानादाचारइतिकर्मभूतादुपमानादाचारेक्यङोविधानात्स्मरवधूयंतीतिमिवार्थेनीत्यवगमेपि आत्मानमप्सरोवेतिकथंनिर्णयस्तत्राह वि
शेषणेतिस्वमनुरूपाचरणस्यकैतिकरणाकनवक्रपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः स्मरमनःस्रीयतावगमादितिभावः नचात्मनउपमेयस्यतन्वीपदेनो
पादानात्कथंलोपइतिवाच्यं तस्याद्वितीयान्तत्वेनायाकर्मभूतोपमेयास्पर्शकत्वात् आत्मानमिमस्थाहत्तेनैवतोह्यात् अत्रस्मरवधूपदेनस्मरवधूसाह

कोन्याःस्मरवधूयंतीत्यत्रवाचकोपमेयलोपः अत्रकोऽसेतिविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानंकामवधूमि
वीहतीमस्यार्थस्यावगमपमानतयास्वात्मनः उपमेयस्यसहोपमानावाचकेनानुपादानात् सवैक्तिकः
लीयमिमत्रकाकतालशाहेह्मविषयेकाकतालसमवेनक्रियावर्तिनौ स्वात्मानंस्मरवधूयंती
न्यस्योपमेयोपादानप्राप्तिसंभवात् ॥ काकता

प्ययेलत्वेने तस्यवप्रयोजकंसंसर्गेणाभेदेनवाचारेऽन्वयः तथाचस्मरवधूसादृश्याभिन्नआत्मकर्मकोयआचारस्तदाश्रयस्तन्वीतिबोधः वृ
त्तिविषये समासविषये ज्ञापकादिति इवार्थेसमासाभावेतद्विषयादिमनेनैवार्थविषयसमासानुवादोऽनुपपन्नःस्यात्ज्ञापकश्चेत्यर्थः उभय
त्रकाकागमननालपतनयोरुपमेयमिमनेनंतरंक्रमेणेतिविशेषः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोरिवार्थे समासे नेत्यर्थः ॥ अयंभावः काकागमनतालपतनयोरुपमानेन तदुपमेययोः :
स्त्रीयगमनरुद्धावस्थानयोः दृष्टगुपातेनोपमेयतान्वयायोगात् काकतालसमागमसदृशे काकतालपदार्थस्यास्य चादेवस्त्रीयतन्वीसमाग
मरूपीतपमेयन्वयइति ॥ तादृशसमासोनक्ष्विमित्यर्थः इतितदर्थइति काकतालपदलक्षतस्य काककर्तृकतनालफलोपभोगसदृशस्य

तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमितेवार्थे समासाश्चन द्विषयादितिज्ञापकात्स
मासः उभयत्रोपमेयेस्वस्य कचिन्नमते तत्रैवरहस्यतेथ्याग्रवस्थानेचतेनसस्यतेथ्याश्चसमा
गमः काकतालसमागमसदृशइतिफलति ॥ ततः काकतालमिव काकतालीयमिति द्विती
यस्मिन्निवार्थे समासाश्चन द्विषयादितिसूत्रेणइवेप्रतिकृतावित्यधिकारस्थेनकप्रत्ययः तथाच
पतनदलितेन तालफलेयथाकाकेनोपभुक्तं एवंरहोदर्शनक्षुभितहृदयातन्वी अनेनोपभुक्तेति
तदर्थः ॥

भेदेनतन्वीरतिलाभस्योपमेयान्वयेदि तिभावः अत्रपतनदलितमिति रहोदर्शनक्षुभितहृदयेतिच बिंबप्रतिबिं
बभावापन्नधर्मस्वरूपकथनेनतेवमन्वयाकारइतिबोध्यं नवस्तुकृतस्यारिताभ्यां काकतालमदाभ्यां कथमुपमानद्वयावगमइतिवाच्यं
अनुभवानुसार्यानुशासनेनतथात्वनिर्वेविवादस्यस्फुटप्रतिपत्तिरिति एवंद्वन्द्वदलानन्तरं व्याख्यायतत्रोपमानत्वमादीश्चनरोभेदोदर्शितमाद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काकागमनेनमादिकाकागमनतालपतनद्रूपोयः समागमस्तद्रूपस्येमर्थः इदं च काकागमनमिव तालपतनमिवेति मध्यमभाष्यगतविग्र
हविरोधशंकापरिहारायेत्थम् समागमस्तादृशक्रियाद्वयाभिन्नेनेनोक्तयुक्त्यानस्योक्तार्थोपपत्त्यवसानात् विशिष्टोपमायो विशेषणाव
गतिवत्समागमोपमायामपि तद्वद्क्रिययोर्घ्यासेधोगागममाना शुभमामभिप्रेत्य मध्यमभाष्यकृतां तादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमिसा

३३ अथात्र काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य काककृततनालफलोपभोगरूपस्य चोपमानस्य
नुपादानात् समासार्थोपमायामुपमानलोपः समासार्थोपमायां वाचकोपमानलोपः सर्वोपमेयलो
पः क्यप्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः प्रविनकिन संभवमिति साधारणधर्मस्यानुपादाने प्रत्ययार्थोप
मायां धर्मोपमानलोपः समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोप इति लुप्तस्य दशाविधानत्वम् प
नेषामुदाहरणान्तराणि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते इति कुवलयानन्दे उपमाप्रकरणं प्रथमम् १

शयः धर्मस्यानुपादान इति तन्न्यायेनेव भवत् किंब्रवीमितीत्यादिपाठे त्वसंशय इति भावः ॥ इति मन्नन्नसादिमुपाध्यायात्मभट्टसूरिविरचि
त्रुवैद्यनाथभट्टविरचितायामलंकारचंद्रिकायां कुवलयानंदव्याख्यायामुपमाप्रकरणं समाप्तिमगमत् १ यद्युपमानिरूपनोत्त
रेनन्तरालालंकारेषु संभवात्सादृश्यपादुपमेयोपमैव प्रथममनिरूपयितमुचितानन्तरोपितमादृश्यनिबंधनोऽन्वयस्तथापि तद्वितीयस
दृशाव्यवच्छेदफलकतयाद्वृतीयसदृशाव्यवच्छेदकफलिकामुपमेयोपमानोपमात्प्रोक्तोपस्थितिकमभिप्रेत्य प्रथमं निर्दिशयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः स्वहानेऽप्ययमाणत्वात् विवक्षित इति शेषः एवं चैकस्यैव वस्तुनो यदुपमानत्वमुपमेयत्वं च विवक्षितं तदनन्वय इत्यनन्वयः असे
भवशंकानिरासायमध्ये उदाहरणोक्तिः ननु कमलवदाणस्य समाणीर्मणिमणीति विवक्षितेऽप्यादिरशनोपमायामतिव्याप्तिः तत्र समासादेरेकस्यैव व
स्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् अथैकस्यैव वस्तुनो यदेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वं चेति विवक्षिते एकं पदस्याहृत्तिकसमात उ
क्तैवरसनोपमायाममासादे स्पष्टादिनिरूपितमुपमानत्वं मणिमादिनिरूपितमुपमानोपमेयत्वविरहात् मिथेकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहा

उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः इंदुरिंदुरिव श्रीमानित्यादौ तदन
न्वयः एकस्यैव वस्तुन उपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः ॥

न्नातिव्याप्तिरिति चेत् उदा खमिव जले जलमिव खमित्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः तत्रैकस्यैव गगनस्यैकजलनिरूपितस्योपमान
त्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चेत् मैवं एकस्यैवेति विशेषणेऽप्येकवकारबलेन स्वाश्रयनिरूपितयोरुपमानोपमेययोर्लाभेन व्याप्तिप्रसंगा
भावात् अस्मिन्निति इंदुरिंदुरिवेत्यत्र उपमानोपमेयत्वं च स्वाश्रयेतरानिरूपितं न तथा उपमेयोपमायामुपमानोपमेये चेति संक्षेपः अनन्वयपदस्य
व्युत्पत्तिनिमित्तमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ल॰
ऋ॰टी॰
५
9

नान्वेतीति न सर्वथान्तरमर्थः साधर्म्यस्याभिधाने आहार्यारोपरूपतया प्रतिपादने सदृशान्तरव्यवच्छेदेन सदृशान्तरव्याहृत्तिद्वारेणैवैतदेव
विशदयति इन्दुरित्यादिना इत्थं च सदृशान्तरव्यावृत्तिरूपत्वमत्र भावः अनुपमेयत्वद्योतनरूपप्रयोजनवत्त्वादाधानेनोत्कर्षरोदनार्थवादवत्ता

वर्त्तमानमपि सम्भवेन साधर्म्येणाऽनन्वेतीति व्युत्पत्तेः अनन्वयिनोपमेयस्याभिधाने सदृशान्तरव्या
वच्छेदेनानुपमेयत्वद्योतनाय इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्यत्र श्रीमत्त्वेन चेदिन्दोरन्यः सदृशोऽस्तीति स
दृशान्तरव्यवच्छेदो लक्ष्यते तत्रैकेनापि सादृश्यासम्भवादनुपमेयत्वे पर्यवसाने गगनं गगनाका
रं सागरः सागरोपमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव सर्वोदाहरणे श्रीमत्त्वस्य धर्मस्योपादा
नमस्ति इह तु गगनादिषु वैशाल्यादेर्धर्मस्य तन्नास्तीति विशेषः इत्यनन्वयप्रकरणं द्वितीयम् २

रमात्रतया सादृश्यप्रतिपादनेऽपि तत्सम्बन्धप्रत्यायनायाऽवतिष्ठते भावः उदाहरणान्तरमाह सर्वोदाहरणेत्यादि वैशाल्यादेरित्यादिपदानामर्थ्ये
दाहरणयोः संग्रहः ॥ ॥ इत्यनन्वयप्रकरणम् २ अथोपमेयोपमां लक्षयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रयोगापदेनेत्यर्थः वाक्यभेदेनेति यावत् तत उपमानोपमेयत्वे विवक्षिते इति शेषोऽत्रापि बोध्यः उपमेयोपमेति लक्ष्यनिर्देशः उपमेयेनोपमेति व्यु
त्पत्तेः धर्मार्थ इवेत्युदाहरणे अर्थो धनं पूर्णश्रीः पूर्णसमृद्धिः अत्र धर्मार्थयोर्द्वयोर्वाक्यभेदेनोपमानत्वमुपमेयत्वं च वर्णितं तेन चाद्यवाक्येऽर्थस्योपमान
त्वं द्वितीयस्मिंस्तु तद्विपर्यासेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति लक्षणसमन्वयः उपमानोपमेयत्वमात्रोक्तावनन्वयेऽतिव्याप्तिर्भेदे वा तिरस्कृत
प्रवमपि समं शारदि ग्राह्रह्यो कुमुदतारका इव भयविश्रान्तसादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिः तत्र द्वयोः कुमुदतारकयोः सादृश्यप्रत्ययत्वेऽप्यु
पमेयत्वस्यैव तत्र नियोगपत्त्वात् उपमानत्वस्य अर्थतः प्रतीतेः ततः पर्यायेणेत्युक्तम् न च भजति विमतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरिति विम

पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि द्वयोः पर्यायेणोपमानोप
मेयत्वकल्पनेन तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थे धर्मार्थयोर्द्विकस्यैवैकेन विसादृश्येन वर्णितेन स्थापनेनेन सा
दृश्यं अर्थसिद्धमपि मुखेनोपमानेन तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलमिति ॥

लेतिरशनोपमायामतिव्याप्तिः तत्र द्वयोर्मतिचेष्टयोर्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्ववर्णनात् इति शेषोऽत्र द्वयोरित्यनेन परस्परमुपमानोपमेयत्व
स्य विवक्षितत्वात् अन्यथा पर्यायभेदेनैवान्वयवारणे तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति संक्षेपः ननूपमाप्रतीतावुभयरूपाया उपमेयोपमाया अलंकारत्वे किं
बीजमित्यत आह द्वयोरिति तथा चार्थविशेषद्योतकतया चमत्कृतिविलक्षणमेवात्र बीजमिति भावः कथं तृतीयसदृशव्यवच्छेदलाभ इत्य
त आह धर्मार्थयोरिति धर्मार्थयोर्मध्ये इत्यर्थः मुखतः शब्देन तथा चान्योन्यमुपमानत्वकथनेन तदितरपरिसंख्यार्थमिति न्यायाद्विरूपितृतीयस
दृशव्यावृत्तिलाभ इति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ. ल.
कृ. व.
टी.
१०

शारदीनमिदं खं आकाशमिव जलं कालुष्यापगमेन निर्मलत्वातिशयात् शोभते इष्टं निर्मलत्वादीत्यादिपदेन स्थैर्यातिशयपरिग्रहः ॥ अत्र
गजः प्रकृतः अयमिति प्रकृतपरामर्शिसर्वनामनिर्दिष्टत्वात् अतएवोपक्रमादग्रेऽपि उपमानोपमेययोर्वाच्यः अत्र एवं वाहेउच्चकैर्विभातीति सम

यथा वा । खमिव जलं जलमिव खं हंसवच्चन्द्रः चन्द्र इव हंसः कुमुदाकारास्ताराकाराणि कुमुदानि सर्व
त्र एतानि श्रीरिति धर्मद्वयपात्रः इह निर्मलत्वादिधर्मो नोपात्त इति भेदः उदाहरणद्वयेऽपि प्रकृतयोरेवो
पमानोपमेयत्वकल्पनेनान्यधर्मोऽत्र सम्बन्धः शारदिगगनसलिलादिवैपुल्येन सम्यग्वर्णनीयत्वा
त् प्रकृताप्रकृतयोरप्युपमेयोपमा भवति यथा गिरिरिव गजराजोऽयं गजराज इवोच्चकैर्विभाति गिरिः
निकर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झरः स्रवति ॥ इत्युपमेयोपमाप्रकरणम् ३ प्रतीपमुपमान
स्योपमेयत्वकल्पनम् त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥

न्यधर्मसम्बन्धः तत्र धारेव स्रवतीति च समुक्तमिति द्विक् इत्युपमेयोपमाप्रकरणम् ३ ननूपमानोपमेययोरेवैवविधिकल्पनायामुपमाद्यदेवोपमानत्वसं
भवात् चन्द्र इव मुखमित्युपमायामन्तर्भावोऽस्तु इत्यत आह ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रसिद्धोपमानस्योपमेयत्वं प्रतीपं प्रतीपपदवाच्यं कुतः प्रातिलोम्यात् प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलत्वात् उपमेयप्रातिलोम्यात् इत्यविसर्गपा
ठे पि प्रसिद्धोपमानस्य उपमेयभावस्य प्रातिलोम्यादुपमानप्रतिकूलत्वात् उपमानस्योपमेयत्वकरणे प्रतीपमित्युच्यत इति व्याख्येयम् ननु प्र
सिद्धस्योपमानोपमेयभावस्य वैपरीत्यादिति यथाकृतं तदीमाप्येवंविधप्रातिलोम्यसत्त्वमीयपंचमप्रतीपभेदानामपि तेन प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमि
त्तायोगादिति एवं चोक्तप्रकारेणोपमानप्रतिकूलस्य प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तकथनेन प्रसिद्धोपमानप्रतीकूलत्वधर्मः प्रतीपपंचकसाधा
रणसामान्यलक्षणमिति सिद्धं विते अतएव पंचमप्रतीपव्याख्यानावसरे एवं वक्ष्यति उपमानप्रातिलोम्यादिति प्रतिकूलत्वे च तिरस्कारप्रयोजकत्वे

प्रसिद्धोपमानोपमेयभावप्रतिलोम्यात्प्रतीपं यथा वा यत्नेनेदं समानकांतिसलिले मग्नं तदिंदी
वरं मेघैरंतरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी ये पि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त
त्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥

एतस्य च फले प्रतीपभेदसाधारण्येन तत्तत्स्फुटीकरिष्यते प्रोषितस्य प्रयांप्रति विरहवेदनानिवेदनमिदं प्रियाप्रियेण त्वदीयसादृश्येन विनो
दो विरहयापनं तेन तन्मात्रमपि मम दैवेन न क्षम्यते एतदेव दर्शयति यत्नेनेत्यादिना तवेत्यनेन द्वयोः समानासाधारणो कांतिः शोभा यस्य तथाविधे
यदिंदीवरं तत्सलिले मग्नं वर्षितेना जलहेदैः तव मुखस्य च्छाया यया कांत्या अनुकारी सदृशः शशी मेघैरंतरितस्तिरोहितः ये पीत्यपि मित्र
क्रमः त्वद्गमनसदृशागतयो राजहंसास्तेपि गता इति अत्र कांतीत्यादिधर्मोपादानात् सर्वोदाहरणेषु लक्षणे बोध्यं ननूपमानादुपमेय
स्याधिक्यवर्णनेनोत्कर्षात्व्यतिरेकालंकारादस्य को भेद उच्यते तत्रैव धर्मप्रयुक्तमुपमेयस्याधिक्यं विवक्षितं इह तूपमाननामात्रप्रयुक्तमिति प्रती

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अन्यदः स्वर्ण्यपि चन्द्रोपमानेन न तु चन्द्रोपमेयेन स्वलाभेन वर्णनीयस्य मुखस्यानादरो गर्वपरिहारो विनम्रतोपमितमर्थः तस्य गर्वप्रसक्तिपूर्वकत्वेनो
पमेयतायाः अपि सर्वसाम्यादुपमानतिरस्कारविशेषप्रयोजकत्वादिति भावः अनयवलाभेनेत्युक्तम् नवसंनेनेति अयमाससमाप्तिलाभशङ्का ।

अन्योपमेयत्वलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् अलं गर्वेण ते वक्त्र कान्त्या चन्द्रोऽपि तादृशः अत्र वक्त्रगुणतया
वर्ण्यमानस्यान्यत्र तत्सादृश्यमसहमानस्योपमेयं किंचिन्मदर्पनावनानस्य तिरस्कारो द्वितीयं प्रतीपम्
पूर्वस्मादपि विच्छित्तिविशेषशालि यथा वा गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे सन्ती
दृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥

र्थनात् विच्छित्तिविशेषेति चमत्कारोत्कर्ष इत्यर्थः उक्तरीत्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरिति भावः ॥ असंवाह्यं संवाहनाऽयोग्यं अपा
विमितियावत् भद्रे शोभने इति संबोधनम् नन्विति दत्तार्थे अव्ययानामनेकार्थत्वात् पूर्वोदाहरणे कान्त्येति समानधर्मोपादानमिह त्वनेनेति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अन्यस्यावर्ण्यस्यानादरोऽपि तृतीयं प्रतीपमित्यर्थः सुदारुणानामिति तीव्राणां गुरुः श्रेष्ठः तातेति सानुकंपसंबोधनेन मा स्म दृप्य इति दर्पं मा कृथाः
इत्यर्थः ॥ निरूपितं तृतीयाथो वर्ण्योपनिरूपितानामसावर्ण्यसोपमानस्येत्यर्थः अनिष्पत्तिवचः उपमानानिष्पत्तिः कृतदम्भिदिन इति स्याद्यातन

वर्ण्योपमेयलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः संति हि स्त्रियः अमन्तकृष्टगुण
नया क्वचिदुपमानभावमसहमानस्यावर्ण्यस्य वर्ण्यस्योपमेये परिकल्पनावनात् तस्यापि तिरस्कारः पूर्व
प्रतीपवैपरीत्येन तृतीयं प्रतीपं यथा वा अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृप्यः ननु से
ति भवादृशानि भूयो भुवनेस्मिन्वचनानि दुर्जनानां वर्ण्येनास्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत् यथा व
दनेन यथासित्वमुखाभं किलाम्बुजम् अवर्ण्यं वर्ण्योपमितानिष्पत्तिवचने सर्वैर्मउकृषेशालिवतर्थे ।
प्रतीपम् उदाहरणेषु यथा वा यस्या उपमिसनिष्पत्तिरुद्घाटिता आकर्णय सरोजाक्षि वचनीयमिदं
भुवि शशाङ्कस्तव वक्त्रेणापामैरूपतां मीयते ॥

तृतीयप्रतीपे प्रथीति किलेति वार्ताया वन्मुखाभमेवांबुजमिति वार्त्तैव तथा निष्फलजनोपवादः अलीकार्थकेनापवादस्य निष्प्रयोजनं उक्तं अर्थे
ति उपमानतिरस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेणार्थः मृषापवादस्त्वोक्तेति उक्तार्थमेवन अलीकत्वयानिंदितेनानुपपद्यमानस्य क्रमम् लोकांतरे
मुखासन्निधानेन विशेषादर्शनादलीकत्वग्रहायोगात् सन्निधानोपि विशेषाग्रहात् मामैरेवितेकम् अवचनीयमपामैरेवितेनाभामु
पमाने निष्पत्तिः प्रकाश्यते ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अल॰ सू॰ टी॰ १२

(इति प्रतीपप्रकरणं ४ ॥ रूपकं लक्षयति रूप्यते आरोप्यतेऽर्थोऽनेनेति रूपं तत् रूपस्यासौ तद्रूपं तस्य भावस्ताद्रूप्यं चैककार्यकारित्वा
दिति विषयिणमपि प्रसा) उपमानस्याभेदताद्रूप्याभ्यां विषयस्योपमेयस्य यत् रञ्जनमिव रंजनं स्वोपरक्तबुद्धिविषयीकरणमिति यावत् तद्रूपका
मित्यर्थः रूपकमिति पाठे तदिमौ ताद्रूप्याभेदौ उपात्तविविधविशिष्टविषयधर्मिकाहार्यारोपनिश्चयविषयीभेदमुपमानाभेदताद्रूप्यान्यतरद्रूप
कमित्यतः निष्कर्षः मुखचन्द्र इत्यादौ नामार्थयोः अभेदान्वयव्युत्पत्तिवशादाहार्याभेदनिश्चयालक्षणं) कः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा
अनर्थकमिति यावत् तस्य भावः कैमर्थ्यं तदपि प्रतीपं मन्वते अलंकारिका इति शेषः ननूपमानस्यापघ्नवैद्यादेर्गुणैद किं विशेषरूपप्रयोज

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते इष्टेवेहदनेनस्याः किंप्रयेन किमिदं ना उपमेयस्यैवोपमान
प्रयोजकसर्वंवहत्वेनो उपमानप्रातिलोम्यात्सेयमेव प्रतीपमानकैमर्थ्य पम्

तस्य वाक्यमनर्थकत्वमत आह उपमानसर्वंवहत्वेन उपमानकार्थकारित्वेन अर्थे चोपमानकैमर्थ्यादेतुः अतएवोपमानकैमर्थ्यमित्यथाह्ला
र्थम् आह्लादकविशेषादेरमलभत्वेन प्रयोजनत्वासंभवात्कैमर्थ्यमिति भावः उपमानप्रयोजव सर्वंवहत्वेनोक्तत्वात्कथं प्रतीयतेति पाठे उप
मानेप्रयोजकसर्वंवहत्वेनोक्तत्वात्कथं प्रतीयतेति पाठे उपमाने प्रयोजकं यस्या इति बहुव्रीहिः ननूपमानकैमर्थ्यस्योपमानदेप इति वामन
सूत्रेणाहेपालंकारत्वेनोक्तत्वात्कथं प्रतीपमत आह उपमानप्रातिलोम्यात् उपमानप्रतिकूलत्वादित्यर्थः प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रा
योजकत्वमित्युक्तम् यथा च प्रतीपसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वात्प्रतीपान्तर्भावप्रवोचित इति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नैषधीये नैषधवर्णने विधिर्दीप्तात्तस्य नलस्यौजसः प्रतापस्य तद्यशसश्च स्थितौ सत्यां इमौ सूर्यचन्द्रौ वृथेत्युपपन्नतापन्नत्वादेः कर्थमनयोरनाभ्यामेवा
पन्नेः निरर्थकौ इति चित्ते यदायदा कुरुते तदा तदा भानोर्विधोरपि परिधेः कैतवात् कुंडलनां वैयर्थ्यसूचिकां रेखां वेष्टनैकां करोतीत्यन्वयः
अत्र चन्द्रसूर्ययोः परिवेषः किंतु कुंडलिनावश्यमनुक्तौ तौ केमष्टौ रूपप्रतीपप्रयोगत्वात् नयोगामिभाविलक्षणाः शंकरः यद्वा साधर्म्यमादिवग्नतम
दर्शीपमापाक्षकरणेन दोषः इतिवाच्यं केचिदेतौ प्रभृतयः अनन्वयोपमाप्रतीपानामिति प्रतीपपद्येन वाच्यभेदत्रयमेवरूपेण तत्त्वंम भेद
इयमतितत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तेरभावेनोपमान्तर्भावे स्याः संभवात्वस्तुतस्त्वाद्यभेदत्रयमेवस्यापितेनोपमांतर्गतत्वं चमत्कारप्रतिसाध

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदायदा तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तथा विधि
कुंडलनां विधोरपि केचिदनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानाम् उपमाविशेषत्वेन तदन्तर्भावमन्वते
अन्येत्वेवमप्रतीपप्रकारमुपमानाक्षेपरूपत्वादाक्षेपालंकारमाहुः ॥

र्मिस्वभावोपानाप्रयोजकत्वात् साधर्म्यनिर्वचने उपमामतिरस्कारएवतत्र चमत्कृतिप्रयोजकतया विवक्षितेन तु साधर्म्यमेवमुखत्वेन चमत्
कारितया विवक्षितमिति सहृदयसाक्षिकं एवमनन्वयोपमेयोपमयोरप्युपमान्तर्गतिर्युज्यते अन्यथा सादृश्यपर्यवसानमात्रेणोपमान्तर्गतत्वे भावि
धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः गुणैस्तुल्योऽसि भेदस्तु वपुषैवेदृशेन ते इति व्यतिरेकालंकारस्याप्युपमान्तर्गतिः स्यात् तत्र
साधर्म्यसमानाधिकरणवैधर्म्यस्य चमत्कारप्रयोजकत्वे ननु साधर्म्यमिति चेत् तुल्यमिदं प्रतीपादिष्वपीति सहृदयैराकलनीयं एतदेवास्व
सबीजमभिसंधायोक्तम् केचिदिति वामनादयः अत्र वास्तरस बीजं प्रागेवाभिवदितम् आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् चेद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ल॰
कु॰टी॰
१३

13

इति प्रतीपप्रकरणम् ४ ॥ रूपकं लक्षयति रूप्यते व्यारोप्यते याज्ञायते धर्मी अनेनेति रूपकम् रूपस्याः सीतं रूपत्वस्य भावस्तद्रूपं चेह काधिका-
रित्वादिति विषयिन उपमानस्याभेदताद्रूप्याभ्यां विषयस्योपमेयस्य यत् राजनमिव रञ्जनं स्वोपरक्तबुद्धिविषयकरणमिति यावत् तद्रूपकमित्यर्थः
रूपके त्विति पाठेन दिसाध्याहार्यम् उपात्तविवाविशिष्टविषयधर्मिकाहार्याभेदप्रतिपत्तिविषयविषयोरभेदस्य उपमानाभेदताद्रूप्यानेनेत्रे रूपकमि।
ति तन्निरुक्तेः मुखचन्द्र इत्यादौ नामार्थयोः रभेदान्वयबुद्धिरिव शब्दादाहार्यचन्द्राभेदनिश्चयात् लक्षणसमन्वयः मुखममरचन्द्र इत्यत्र न चन्द्राभे-
दो विषयः अपर इति भेदस्य विवक्षितत्वात् अपितु चन्द्रकार्यकारित्वं रूपेणाद्रूप्यमिति तत्रापि लक्षणसंगतिः न च तस्य मुखेऽसत्त्वात् कथमा-
रोप इति वाच्यं चन्द्रकार्यकारित्वस्यैव मुखे सत्त्वादिति यद्यपि नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधात् इदमपि चन्द्रपदलाक्षणिकत्वं कार्यकारिणि अभे

इति प्रतीपप्रकरणे ४ ॥ विषयभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् रूपकं तत्त्रिधाधिक्यन्यूनतानुभयोक्तिभिः ॥

द्वेसे सर्गेऽलौव मुखेः त्वयादि भेदरूपकमेव तथाप्युपमानतावच्छेदकरूपेणाभेदभानपक्षे भेदरूपकत्वं तत्कार्यकारित्वादिरूपेणाभेदभाने
ताद्रूप्यरूपकत्वमिति तात्पर्यं अत्र कमले मनेभसि कमलेव कुवलयेनातिलतिकयामिमादिति श्लेषोक्तिवारणाय योपपत्तिरिति विषयविशेष-
णम् आरोपस्य निषेधानङ्गकत्वेन विशेषणीयः तेनापह्नुतौ नातिव्याप्तिः अन्ते तिवारणाय आहार्येति नमात्दन रचनात् नायदलकुमाजनेन्द्रे
श्रीखण्डलेपनयोः पुण्डरीकरणम् वियोगिनि निदर्शनावारणाय विवावशिष्टेति संशयोत्प्रेक्षयोर्निरासाय निश्चयोत्थमिति संक्षेपः आधि-
क्यमाहि आधिक्यमुपमानस्य स्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयतादात्म्यावस्थायां वोत्कर्षः न्यूनत्वं च अनुभयं आधिक्यन्यूनताभयरहितं ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अयं हि वर्ष्मणा नाराजायेन हेतुना श्वेन गर्ह्यः शिवस्याप्युदयस्यानात्मपर्यायमिति भावः तार्तीयकमिति तृतीयमेव तार्तीयकं तीयात्
कक्षार्थे वाच्य इति वार्त्तिकात् विलोचनेति विनेमन्वयः अत्राप्यमिति तु खे जनेये अमत्यातिशयोक्त्याप्यरूपको दाहरणं नासंगतिः आ
घः राजभावावस्थायोः समसंख्यालोचनताम् एक एवालोचनवन्नीव मुखेन्दुनेति अथेन्दुपदमिन्दुकार्यकारिपरम् किमिन्दुनेति प्रसिद्ध
चन्द्राद्भेदविवरणात् अतश्चेन्द्रनान्द्र्यप्यरूपकमिदम् नचात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिन्दुकार्यकारिमुखाभेदभानान्मुखाभेदरूपकमस्याते।

अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् अयमास्ते विना शम्भुस्तार्तीयीकं विलोचनम् शं
भुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिताम् अस्या मुखेन्दुनालब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना साध्वीयमपराल
क्ष्मीरसुधासागरोदिता अलिकले किन श्चेदानन्दखवेद्देतिविद्यते ॥

ननु चेन्द्रनान्द्र्यप्यरूपकमिति वाच्यम् मुखमात्रे विधेयस्यामुखत्वस्य तन्निष्ठाभेदप्रतियोगित्वेन संसर्गेणान्वयाभ्युपगमात् विशेषणानुयोगिकस्या
पि विशेषणसंबन्धतायाः स्वामित्वसम्बन्धार्थवादिभिः प्राचीनैरिष्टस्य न मिमांसादावङ्गीकारात् एवं च मुखनिष्ठाभेदप्रतियोगी चेन्द्रस्तत्कार्य
कारी चेति विवक्षया न मुखाभेदरूपकापत्तिः मुखप्रतियोगिकाभेदस्याभानादिति एवममत्राप्यूह्यम् असुधेति सुधासागरादुदिता उत्सा
नाप्रसिद्धा लक्ष्मीः इयं तु न तथेति न्यूनतोक्तिः अतिरिच्यत इति निष्कलङ्कतयाधिकोऽमवत्यर्थः लक्षणसमन्वयः स्पष्टः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ल॰
क॰टी॰
१५

विषयिणोः न रूपेणेति भावः । रूपेणाह्लादकत्वादिना ताद्रूप्येण क्वचित्ताद्रूप्येण चेत्येव भावः परमार्थतस्तु प्रामाणिकप्रत्यक्षे विषयिणो रूपे

विषय्युपमानभूते पद्मादि विषयस्तूपमेये वर्णनीये मुखादि विषयिणोऽभेदेन ताद्रूप्येण च विषयस्योपरंजने रूपकम् अतद्रूपेण तद्रूपवतः करणात् ॥ तच्च कविप्रसिद्धविषयाभेदपर्यन्ते क्वचिद्भेदे प्रतीयमान एव तद्धर्मारोप– मात्रपर्यवसिते इत्यस्य रूपकेनावस्थिते अभेदरूपकम् ताद्रूप्यरूपकमिति द्विविधमपि प्रत्येकं त्रिविधम् ॥

णा विषयस्योपरंजनमित्युक्तत्वं भावः । रूपरञ्जकपीतादि अभेदताद्रूप्ये च तयोः समर्थयिणोऽस्य तद्धर्मारोपादानत्वसाम्यादिहेतोर्णो रंजनशब्दप्रयोग इति भावः उपरंजने च समर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कविसंप्रदायप्रसिद्धोपमानाभेदेन तज्ज्ञात्मकमित्यर्थः । रूपभेदस्या ऽभेदत्वाद्रूपेणाभयसाधारणत्वादिति भावः । अभेदेन रूपेणाचेति यादेत्वतस्य
तत्त्वशब्दो हेत्वर्थकः । तेन पूर्वोक्तस्यैव समर्थनमिति न पौनरुक्त्यं । तावत् विधांतप्रोक्तेः आक उद्देशक्रमप्रातिलोम्येनेति निर्देशक्रमवैपरीत्ये-
नेत्यर्थः । एतदेव विशदयति येनेत्यादि विशेषणेनेति हेतौ तृतीया पुरन्दरायतनविशेषणहेतुकशिवाभेदानुरंजनादित्यर्थः । नन्वन्यूनत्वा-

प्रसिद्धविषयाधिक्यवर्णनेन तन्न्यूनत्ववर्णनेन अनुभयोक्त्या च एवं रूपके षड्विधं त्र्ययेऽह्नीनादिसार्वभौ-
केनाभेदरूपकाणि । अस्यास्तु खेंदुनेत्रादिसार्वभौमकेन त्वाद्रूप्यरूपकाणि वाधिक्यन्यूनत्वानुभयो-
क्त्युद्देशक्रमप्रातिलोम्येनोदाहरणानि । येनद्दयाश्चनि विशेषणेन वर्णनीये राज्ञि प्रसिद्धशिवाभेदानु-
रंजना । किं च स्पष्टं पूर्वावस्थातो वर्णनीयराजभावावस्थायां न्यूनत्वाधिकतयोर्वर्णनाज्ञानुभयाभेद-
रूपकमाद्यम् । तृतीयलोचनप्रहाणोक्त्या पूर्वावस्थातो न्यूनत्वादर्शनान्न्यूनाभेदरूपके द्वितीयं न्यूनत्व-
वर्णनमप्यभेदप्रतिपादकत्वाच्चमत्कारकारि । विषमदृष्टित्वपरिहारेण जगदन्तकृत्त्वेनाशिवस्य
पूर्वावस्थातो वर्णनीयराजभावावस्थायामुत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपके तृतीयं ॥

तिनेभेदापकर्षयोः प्रतीतेः कथं चमत्कारित्वमत आह अभेदप्रतिपादकत्वादिति विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकतया निषिद्धाति-
रिक्तसकलगुणशालिताप्रतीतावेकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायेनाभेदनिश्चयसंपादकत्वादित्यर्थः । विभावनात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्र॰ ल॰
क्र॰ टी॰
२५

राज्ञा त्वं प्रतिकृत्य विभक्तिवचनं क्रिः हे भगवन् चंद्रजोत्स्नावद्विशदं धवलितं येन स्वतयाभूतेऽस्मिन् सर्वेषां सरवृणतामतत्वाः सैकतेसिकताम
यदेशकयोस्थितिस्थितिहेतुरूपयोः चिरतरे प्रतिचिरकाले वा दृष्टे श्रुतमः भूत् कीदृक् उदाहकः सिद्धव्याकैटभदेसविशेषप्रथम
निहतेवक्तिः सः कंसकैटभयोर्निहंताऽवयोर्मध्ये एवकेहननंइतितत्वं कथयेम त्वयः यद्यपि श्रुतिप्रमता देवभगवन्निमामेत्रेणश्रुवि

एवमुक्तेऽपि ब्रह्मरूपको दाहरणोऽप्युपक्रमेणाप्युत्तमभयन्मूलनायिकभावा उन्नेयाः अनेनैव क्रमेणोदाह
रणान्तराणि चंद्रजोत्स्नाविशदधवलनेसैकतेऽस्मिन्ननुरथ्या वा दृष्टेऽतिचिरतरमभूत्सिद्धहेनोक्ययोश्चि
त् एकेवक्ति प्रथम निहतं कैटभं कंसमपरस्तत्वं सतेकथय भगवन् कोऽहननत्वत्र पूर्वं अत्रसतनिम
नेन त्वं सकैटभयोर्हंतायोगरूढयजः तस्मादात्मवर्णनीयस्यवान्तः प्रतिपादितेश्चतिकं सकैटभयो
र्वधमौ वीपर्यप्रमथ्या जेतनमनादात्मदृष्टीकरणात्सर्वावस्थानं उत्कर्षापकर्षयोरविभावनाच्चा
नुभयाभेदरूपके ॥

तम् तस्राज्ञादौ तथापि राज्ञो भगवन्मदात्मवर्णिनादनौ विसंपरिहरणीयम् केचित्तु भवतीति पाठः अत्रजोत्स्नापदेनैव चंद्रिकालाभेपि
चंद्रपदस्योपादानं चंद्रप्रकाशयोः श्रुत्यार्थे शुभ्रमालेत्यत्र शुभ्रमिवोत्कृष्टशुभ्रपदत्वेतिवोध्यम् वाद्ययोगपता हवनायश्रुतेनिरस्तं कम् अयेदि
मदादृष्ट्ये ऽभेदारोपेहतत्वं भूतेषुरदारकतत्स्वरूपसायप्रिपाते ऽहत्वजगद्दलकत्वादिकं तत्स्वमानमिति भेदः ॥

15

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हेयाकोनाथर्मिकवस्यविथाह्मथकं भ्रमेवलंवलवदनिष्ठानत्रुवेयमस्त्वसायनभ्रमे सर्वेषामपिभ्रमाणांवेदसातिर्मीणोविभ्रायानविवलयेत्
मभिधानम् अथमालेश्वथादराणेशंभुमाहृष्यंगम्यमाणमिहृत्वनाम्क्रिकृपेनत्रुणातिमिति राजानेप्रतिकवेरुक्तिःमेतत्त्वमनक्रमेतिहृदः मुक्तो

वेयाहेयाङ्गंमेवकेकोनाम्हकनकेश्च नाम्हनेष्वृष्णनामक्तः सानाङ्गौनराक्रुतिः अत्रसालादितिवि॰
शेषेणानविरक्तस्यप्रसिद्धशिवनादात्म्यमुपदिश्यनिराकृतिरितिदिव्यमन्तर्विवेकस्यप्रतिपादनात्रूनाभेद
रूपकं नथागतेकिमितिवेपनपक्षसिद्धत्वेसेनमजकूदतः किमसौविभेति द्वीपान्तरेपिनद्विते स्पवशाव
देशवंराजशृंगवनिषेवनपवलक्ष्मीः अथवंसेतमथ्यकृदितिसेतो मेऊतमसचकर्ताशुकवेतान्तमेनवर्ण
नीयस्यतादात्म्यमुक्तातथापितत्वरामनेमेतत्वेथनायमथ्यनायवेतिसमुद्रेणानभेतत्वम् द्वीपान्तराणा
मपित्वद्दृशंवदत्वेनपूर्ववत् द्वीपान्तरजेतव्याभावात् श्रामलक्ष्मीकत्वेनमकेनपमक्तभावायेतिसर्वाव
स्थान प्रकर्षविभावनात् अधिकाभेदरूपकम् ॥रामचंद्रायनमोनमः श्रीकृष्णायनमोनमः
गोपालायनमोनमः श्रीकृष्णायनमोनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नेमेश्चः अम्हतमेथनम द्वीपान्तरेष्वपिपितास्तनरमस्मिंद्वीपेनास्तीतिसूच्यते अपराजभावावस्थायाम् शंभुर्विघ्नमुक्तश्चेतिदे)
भिमत्रविश्वरत्नकवंसारश्यमुपाते इहत्वने
तिभेदः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म.ल.
का.व.
टी.
१९

16

दर्शितेनाप्रतिनायकोक्तिः तत्र वक्त्रस्वरूपेन्दुकार्यकारित्वमस्तीति अयमपरः प्रसिद्धः शीतांशुरुज्जृम्भते उदितो भवति तस्मात्तव वक्त्रेन्दुः पद्मस्य रुचिं कान्तिं किं न हन्ति प्रयोजनमत्र हि पद्मस्य नयनानन्दं न विधत्ते इति व्याख्यानं प्रयोजनमस्यानन्तरं शोभते उज्जृम्भणस्यासंगतेरिति किं न हन्तीति काकुः अपि तु हन्त्येवेति पर्यवसानेन तदुज्जृम्भणं व्यर्थमिति प्रतीतिपर्यवसानं एवमग्रिमवाक्येष्वपि झषो मकरः केतनं चिह्नं यस्य तथाभूतस्य

किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव बिंबाधरे अत्रापरः शीतांशुरित्यनेन वक्त्रेन्दोः प्रसिद्धचन्द्राद्भेदमाविष्कृत्य प्रसिद्धचन्द्रकार्यकारित्वमात्रप्रतिपादनेनोत्कर्षापकर्षयोरदर्शनात्तन्मयरूपताद्रूप्यद्रूपकम् ॥

समुद्रस्य च आलोकनमालोकनमालोकः प्रकाशस्तु तन्मात्रेणामृतेन दर्पो ऽभिमान उज्जृम्भणहेतुः स्यादित्येतत् अयुक्तमेतत् यतः इह वक्त्रेन्दौ बिंबफरेनदप्यस्त्येवेति सम्भवितपदार्थाध्याहारेण योजना यदुक्तं हेम्नात्र वाक्यगततेनतकृष्टाद्वेपदममवान्तदनुपादानेपिस्मृतवादोषः कार्यकारित्वमसः तेनाभेदव्याहृतिः अस्यामुखेन्दुनेत्यत्र किंसिद्धनेति पुनरुपादानमात्रे भेदविवक्षाज्ञापकत्वमत्र शाहोस्यास्वदा
नमितिशेषः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बादरायणो व्यासः भालेलोचनमस्येति व्यधिकरणत्वेपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः ननु हरावपर इति विशेषणात् तदंशोपचयताद्रूप्यरूपकं
स्यात् इत्यत आशंक्य भेदरूपकमेव प्राधान्याद्आह अन्नेति द्वयमपीति एकत्रानेकारोपरूपकार्थरूपकमालामवेक्ष्यापयतामथ्यैगाप्यस्यैव
नस्थितास्याप्यसाधारणमेवोपचितमिति भावः अयमेव प्राधान्यादिसर्वोदाहरणाद्विशेषः न्यूनरूपकस्य चमत्कारित्वे पूर्वमुक्ते ह्वहिमे

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः अभाललोचनः शंभुर्भगवान्बादरायणः अत्र ब्रह्मादाव-
पर इति विशेषणाविशेषिताद्रूप्यमात्रविवक्षाविभाव्यता चतुर्वदनत्वादिवैकल्येपि ज्ञापितमिति
न्यूनताद्रूपकम् इदं विशेषोक्त्युदाहरणमिति वामनमते यदाह रूपकगुणहानौ गुणसाम्यदा-
र्ढ्यं विशेषोक्तिरिति ॥

पश्चाद्दर्शयति इदमिति यदाह समर्थनमेतदस्य इति विशेषः एकगुणहानौ अभिहितायामिति शेषः गुणसाम्यदार्ढ्यं शेषगुणप्रयुक्त-
साम्यायोगव्यवच्छेदः चतुर्वदनत्वाद्येकगुणव्यतिरेकस्य प्रमाणप्रसिद्धस्य पुनर्वचनं शेषगुणाभावप्रतिसंख्यार्थं पर्यवसतीति भावः अ-
त्र च रूपकप्रभेदत्वेनैव चमत्कारोपमत्तौ नालंकारान्तरत्वं न्यूनत्वं वर्णनस्य युक्तं समयैकालीनकार्याभावस्य तल्लकान्तराभिन्नस्य तद्

तमागुणेयुक्तोऽमितिविरहरूपो मननमिसनेनस्वितः ॥

अ॰ल॰ कु॰टी॰ २२

17

जडेति मूर्खजनसमयसाधारणेनेदं संबोधनं ग्लपितैर्नैष्ठुर्यस्त्वभिर्निर्मितैरसुभिर्भीमसुताया दमयन्त्या मनः मयि निमज्जतु विलीयतामिति
मन्यसे किमिति सोपहासकाकुतेन नैवमवस्थाऽसमर्थ्यः अत्र हेतुमाह किलेति निश्चितेऽमम विबुधः पण्डितः स्मरः तदर्थिकांसिःप्राणनिज
मकालीनमनःप्रवेशोऽर्थो यस्याः तां श्रुतिं नलमुखेन्दुपरो मनःप्रवेशाधिकरणत्वेन नलमुखचन्द्रतात्पर्यवतीमाहेति अर्धे किले

किमसुभिर्ग्लपितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमु
खेन्दुपरो विबुधः स्मरः अत्र दमयन्तीकृतचन्द्रोपालम्भे प्रसिद्धचन्द्रेण निर्याणकालिकमनःप्रवेश
श्रुतेस्तादर्थ्यविषयः किन्तु नलमुखेन्दुपरत्वेनेति ततोऽस्याधिक्यप्रतिपादनादधिकताद्रूप्यरूपकं ।
रूपकस्य सावयवत्वनिरवयवत्वादिभेदप्रपंचनेन चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् इति रूपकप्रकरणम् ॥

कृतश्चेन्द्रादिसयाहृत्येनानेन प्रयुक्तं शाब्दमाधिक्यं दृढतरगुणविशेषप्रयुक्तं गम्यमानेन तदिति विशेषः सावयवत्वनिरवयवत्वादीनि ।
आदिना समस्तवस्तुविषयत्वादिरूपेण तत्प्रभेदानां परंपरितरूपभेदानां च परिग्रहः तथाहि सावयवं निरवयवं परंपरितं चेति त्रि
विधं रूपकं प्रत्येकं क्रमेण द्विविधं समस्तवस्तुविषयं एकदेशविवर्ति चेति केवलं मालां च श्लिष्टवाचकं अश्लिष्टवाचकं चेति श्लिष्टाश्लि
ष्टभेदयोः केवलमालारूपताभ्यामेतेच तद्विधमित्यष्टौ भेदाः तत्रोदाहरणान्यस्मत्कृतग्रन्थमवलोकि ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्रतीनारकाण्यीत्येतथीनवसनरसिकारात्रिकापालिकीयं द्वीपाद्वीपंभ्रमतिदधतीचंद्रमुद्रांकपालेन्यस्तंसिद्धांजनपरिमलंलांछनस्य
छलेनेतियद्यरात्र्यौकापालिकीत्वारोपस्यप्रधानतयावयवित्वावयवरूपाणांज्योत्स्नीमादीनामुपकाल्पीनिसावयवत्वं आरोप्यमानस्यशास्त्रवि
षयत्वेवदृष्टव्यंप्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुचोविदधदूर्जयुगपदेवयवः विद्युतानभसिनाट्यमंडलेकुर्वतेस्मकुसुमांजलिंप्रियमित्यत्रप्रधा
नस्यनभसिनाट्यमंडलत्वारोपस्यावयवभूतेविद्युतोननैकीत्वारोपणमर्थीनाशब्दमित्येकदेशविशेषणशाख्नतयावर्त्तनादेशविवर्ति
त्वं कुरंगीवांगानिस्तिमितयतिगीतध्वनिषुयत्समखीकांतोदंतेश्रुतमपिपुनःप्रश्नयतियत् अनिद्रंयच्चांतःस्वपितिनदहोवेत्स्यभिनवाम्
वुप्तास्याःसेकंद्रुहिमनसिजःप्रेमलतिकामित्यमालारूपसेयदे सौंदर्यसम्पत्तरंगिणीनरंगिणीसेकस्रदृष्टोद्रुमः कांतेकार्मणकर्मनर्म
रह्मसामुल्लासनावासभूः विद्यावक्रगिरांविधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रियाबाणाःपंचशिलीमुखस्यललनाचूडामणिःसाप्रियेत्यत्र
चमालारूपकंनिरवयवत्वात् एवंश्रलौकिकमहालोकप्रकाशितः जगत्त्रयः स्तूयतेदेवसद्वंशमुक्ताहारस्त्वंनकिंभवानित्यत्रचैकरू
लयोः श्लिष्टनवंशपदेनकुलेवेणुत्वारोपस्यैकवचवाम्भिमुक्ताहारत्वारोपइतिश्लिष्टवाचकैकवल्लेपरंपरितम् परंपरेराजल

क्ष्म्याःस्मादौ आलानेजयकुंजरस्येत्यादौवाश्लिष्टवाच
कंमालापरंपरितमुद्दिष्टव्यम् विस्तरभयान्नेहरू
प्रपंच्यते ॥ इत्यलंकारवेदिकायां
रूपकप्रकरणम् ५ परिणा
मंलक्षयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ·ल·
कृ·टी·
१८
18

परिणमति विषयनिष्ठायाः प्रकृतकार्योपयोगिताया अवच्छेदिका विषयात्मनापरिणतिः परिणामः सा च विषयतादात्म्याध्यवसाय वि

परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षिते मदिरेक्षणा यत्रारोप्यमाणो विष
यी किंचित्कार्यं प्रयोगित्वेन निबध्यमानः स्वतन्त्रस्यानुपयोगित्वासंभवात् प्रकृतात्मतापत्तिमपेक्षते
तत्र परिणामालंकारः तत्रोदाहरणम् प्रसन्नेनेति अत्र हि अब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वम् निबध्यते न त
दृशः मयूरव्यंसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् न चोपमितिसमासः अरुणेन दृगब्जमिवेति पूर्वप
दार्थप्राधान्यमस्तीति वाच्यं प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात् उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इ
ति तत्प्रयोगप्रवेशोपमितिसमासानुशासनात् अब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वेन स्वात्मनासम्भवतोऽस्य
तस्य प्रकृतदृगात्मना परिणामापेक्षणात्परिणामा
लंकारः ॥

षयता एवं च विषयाभेदस्यैव विषयिणि विवक्षणात् दृगविशेष्णेनाब्जेनेति सामासिक एव बोधः न तु रूपक इव दृङ्निष्ठाभेदप्रतियोगिनाब्जे
नेत्यन्वयोगिनमपरत्वप्रतिरूपकाङ्क्षोदयः असमासमप्युदाहरति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मुरारिनाटकगतमेतत्पद्यं आत्मना तृतीयः सीतालक्ष्मणसहित इति यावत् असौ प्रकृतो रामः भूतेशस्य शंभोर्मौलिमालारूपाममरधुनीं
तीर्त्वा तस्मै नाविकाय गुहाय निषादपतये सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य मैत्रीरूपमातरणमूल्यमुपकृतवान् उपकाररूपतया अथोऽनंतरं चित्रकूटं प्र
तस्थे कीदृशः व्यामेन तिर्यक्प्रसारितभुजद्वयान्तरालेन ग्राह्यौ स्तनौ नावमरिणाहौ यासां ताभिः शबराणां भिल्लानां युवतिभिः कौतु

यथा वा तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनासौ तृतीयस्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानात
रं नाविकाय व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं कृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलम
थो चित्रकूटं प्रतस्थे अत्रारोप्यमानस्यान्तरः सौमित्रिमैत्रीरूपमारोप्यस्य गुहोपकाररूपलक्षणकार्योपयोगी
न त्वात्मना गुहस्य रामैकप्रसादापेक्षकत्वेन वेतनार्थित्वाभावादिति परिणामः इति परिणामप्रकर
णम् ९ बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः

केनोदंचन्ति विकसन्ति अक्षीणि यत्र क्रियायां तथा कृच्छ्रात् क्लेशादनपवलक्षणमन्वीयमानोऽनुगम्यमान इत्यर्थः इति परिणामप्रकरणम्॥
९ अथोल्लेखालंकारं लक्षयति एकस्य बहुधोल्लेखादिमन्वयः उल्लेखनमुल्लेखो विषयीकरणं हेतौ पंचमी तथा चैवंविधोल्लेखादु
तोऽस्त्युल्लेख इष्यते उल्लेख इति व्यवह्रियते व्यवहारे प्रति लक्षणस्य प्रयोजकत्वादिति स्त्रीभिरिति स्वर्द्रुः स्वर्गसंबंधी द्रुमः कल्पतरुः कालो
यमः सः प्रकृतो राजा श्लोके व्याचष्टे॥ रामः रामः रामः रामः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.ल.
कृ.टी.
१५

नानाविधेति सौंदर्य्यादावनुस्यूतत्वनादिरूपेणार्थः नत्वप्रमेति रुचिर्थित्वभयादिरूपेणार्थः एतस्यास्वरूपकथनेनतल्लक्षणेंतर्गतेन नन्वेकाभ्यां
गृहीतृभ्यां निमित्तद्वयवशात्स्वाकारस्यैवानोल्लेखः स्यादित्यत आह ॥ तथा च बहुरूपत्वमनेकधात्वमितिभावः एवं गृहीतृविषयाभ्यामनेकत्वप्र
युक्तमेकस्योल्लिख्यमानेनानेकप्रकारत्वमुल्लेखस्य तल्लक्षणं वाच्यम् सौंदर्य्यस्य तत्तद्गुणिनीत्यादिमालारूपकवारणायाऽऽग्रहविशेषणं तत्रा
गृहीतृभेदप्रयुक्तम् नानेकप्रकारत्वमितिनातिव्याप्तिः वक्ष्यमाणोल्लेखप्रभेदसाधारण्यान्नत्वमन्त्रप्रवेशः तद्द्विवचनेन व्याख्यानावसे॥

19

यत्र नानाविधधर्मयोगादेकं वस्तु नानाधर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन गृहीत्रानेकधोल्लिख्यते तत्रो
ल्लेखः ॥ अनेकधोल्लेखने रुच्यर्थित्वभयादिके यथायोग्यं प्रयोजके रुचिरभिरति अर्थित्वेलिप्साभयेभी
तिः स्त्रीभिरित्यादि उदाहरणे अत्रैकपवराजा सौंदर्य्यविनयपराक्रमशालीति क्रमात्स्त्रीभिरा
र्थिभिः प्रमाथिभिश्च रुच्यर्थित्वभयैः कामकल्पतरुकालरूपो दृष्टः ॥

कविश्यामः अप्यतत्मानेकत्वप्रयुक्तं एकस्योल्लिख्यमानत्वमिमित्तावदुक्तौ विद्याविक्रमसौंदर्य्यरूपसानिधिमागतम् पश्यंतिविबुधाः शूराः स्त्रि
यो हृद्याश्च कौतुकादिमज्जातिरीत्यनेकप्रकारत्वमिप्रयुक्तम् न वोल्लिख्यमानप्रकारत्वमित्येवास्तु उक्तोदाहरणे प्रकारस्यैकस्याप्यनुल्लेखा
देवानितिप्रसंगादितिवाच्यम् एवमपित्वमनल्पाजिराजिप्रवरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजालैरालोकालोकभूमीधर ॥

१५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मत्तलतिरालोकभावः प्रयाते विश्रान्ताः कामयं तेन जनिरतिथिया भूतले सर्वलोकाः काकाः कंदति शोकानलविकलितया किं विनेदमहू
काश्मत्रप्रलिजालरूपमेकस्य वस्तुनोऽनेकैर्लोककाकोल्कैर्गृहीतमिवेकेनैव रजनीवेन प्रकारेणोल्लेखनादति व्याप्तेर्वारणाय क
देऽनेकत्वोपादानमप्यावश्यकत्वान् सज्जनैर्मंजरीतिस्तनकलशयुगे तुंभिनेववरी केसराग्रसोल्लाससलीलाः

किशलयमनसापाणयः कवीन्द्रष्टाः उल्लोपयालपत्ताः पिकन
निदयिमानाडिताः काकलोकैरिर्ष्येवोल्लेद
सिंदन्तद्विमहाग्रशंभोनोपरत्पशरत्प
मित्यनेकगतत्वातिपत्तयामितिश्र
संगवारणार्थमेकस्यैस्यक्तमि
तिसंदेहः यथार्द्रमिति का
मनेल्लेखेनासांस्तविरत्र
गः प्रयोजकः श्रुतिभिः
कस्मनत्वेल्लेखेननेषां
त्विप्याप्रयोजिकश
त्रुभिर्थमतोनेरत्वेषां
भवप्रयोजकमिमे
वेययायोगयमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
क्रू॰ टी॰
२

20

श्रीकृष्णस्यमथुराप्रवेशावसरे शौरिः कंसः हृष्टाभिर्गजवाजेति दृष्टः स्मायुत्वयः सकौतकं सोत्कंठमिति दर्शनक्रियाविशेषणम्
सर्वत्रप्रवयनेसोत्कंठाचेष्टेयइति नयामदागादृश्हृष्टोयुवतिसमूहैः छुर्वइति उदाहृतइतिशेषः उल्लेखइत्यनुषज्यते आरोपरूपकसे

यथावा राजन्यानेतिहृष्टाभिः श्रीकांतइतियौवतैः यथास्थितमथवालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौत
कम् अत्रयस्तथाभीतेभकंसराजेनत्यायायतेस्मसेयमादिपुरुषोत्तमइतिहृष्टाभिः सेसारभीस्म
रभयाभयार्थिनीभिः कंसोयेमथुरापुरंप्रविशन्दृष्टः यस्तथावैचलत्वेनप्रसिद्धायाः श्रियोपि
कामोपचारवैदग्ध्येनतिसंवल्लभः सोयंदिव्ययुवेति युवतिसमूहैः सोत्कंठंदृष्टः बालाभिः स्तवा
लगानरूपवेषालंकारदर्शनमात्रलालसाभिर्यथावस्थितवेषादियुक्तोदृष्टइतिवहुधोल्लेखः पू
र्वकामनायारोपरूपकसंकीर्णः अयंतच्छुद्धइतिभेदः ॥

कीर्णइतिपाठे आरोपस्यरूपेयद्रूपकंतत्संकीर्णइत्यर्थः आरोपरूपकइतिपाठः स्मनरूणीयसमूहैः स्पष्टार्थः उल्लेखभेदोना
रमाद ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

याचष्टे एकहीत्विति विषयभेदादिसनेनेनरमेकशोभेति शेषः विषयपदमात्रसंवेद्यनोक्तफलत्वेन अतएव लयेन गृहीत्वा विषयादीस्वे
दिपदेनतन्संग्रहः कृतः तत्र विषयसप्तमी निर्दिष्टे विषयश्च्याते अधिकरणसप्तमी निर्दिष्टत्वाश्रयः षष्ठ्यादिनिर्दिष्टः सम्बन्धीति विवेकः गुरु
रित्यस्यार्थकथने महानिति गुरुर्महत्त्वात्ख्यवदितिविषयः पदविविक्ततात्पर्यवसितार्थकथनेपदं दत्तः इत्यादीत्यादिना कीर्तिविषयोऽर्जुनो
यवल इति विवदर्थोत्तरस्य यत्तु विषये भीष्मे भीषण इति वत्तु गाङ्गेय इमे थान्तरस्य संग्रहः भीष्मस्तु भीषणत्वे गाङ्गेयेऽपि शरतिविषयः
क्रोडीकरणात् एकत्वगतफलद्वयमायेन संग्रहणात् कपालिनेहरस्य भागधेयभागधेनेनाऽथवमित्रपार्वतीस्वरूपं विनेश्वरित्त

एकेन बहुधोल्लेखिवर्ण्यो विषयभेदतः गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तौ भीष्मः शरासने एकेऽत्र भेदाभावेऽपि
विषयभेदाद्बहुधोल्लेखनात् सावुल्लेखः इदाहरणेऽस्मिन्नेकोऽपि वचोविषये महत्त्वाद्गुरिमादिवत्
हस्ततिरिमाद्यर्थान्तरस्यापि क्रोडीकरणात् शुद्धो यथा श्रव्यशोक्रवयोः क्वापि विलग्ने विश्लेवत्त
चिविस्तरेनितये अर्थरूपमाविरक्तविवेककरुणाशालिकपालिभागधेयम् ॥

प्रकटीभवत्विति सम्बन्धः किंभूते श्रवयोः क्वचविषये अक्षुषे स्थले एवमग्रेऽपि विलग्नो मध्यलग्नयोरिति विषयः विश्लेषा श्रुते अर्थरोष्टा
अरुणमारक्तं अरुणधरमिति पाठस्तु समक्रमभेगात्समुक्तः चमेइति करुणाशालीमज्ञापिमध्यमशालिन्यायेन संबध्यते एवं च घारास्तापन्नातेतिना
ममेषुवनाधिनः हृदंगनास्ताडका शभोभूयात्तद्भूतये ममेत्यादावुपिकरणानेकत्वमुक्तः यमः प्रतिगृहीभूतोऽकुलवहोसितद्वधूतोसंतत्वलत्वं
यिष्ठिरोधनमतिर्धनाकोतिल्यगदेशरणमिकृतोऽकुलिवकोटिभिर्निमिते त्वमेकइहभूतलेबहुविधाज्ञातः इत्यादौ संवधिभेदश्च इकस्यो
ल्लेखद्रष्टव्य इति दिक् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कु॰टी॰
२२
21

उल्लेखप्रकरणम् १ ॥ स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैरर्थवन्निबध्यमानतया हेतुभूतैस्तदङ्कः उद्देको विगतेन तथाभूतेन मनोवृत्तीयानतः प्रत्ययात् अनेकधा ग्रहणमित्युक्तेति। यावत् तेन तत्तेन नाम्ना संज्ञितमित्यर्थः अलङ्कारत्रयेऽप्यवच्छेदविषयः स्यादिति योजना एवं च स्मृतिभ्रान्तिसंदेहवादीनि निर्णीतलक्षणानि स्मृति र्नाम वस्तुस्मरणमनुभवसापेक्षो ज्ञानविशेषः भ्रान्तिर्विशेषणाविशेष्ये प्रकारकज्ञानं च संदेह इति निश्चयभिन्नत्वे सति संभावनाभिन्नत्वे पाति भाषिके स्मृतिभ्रान्तिवारणाय संशयत्वे उत्प्रेक्षावारणाय संभावनाय संभावनाभिन्नेति एवमलङ्कारेषु नरसिंहालङ्कारसाधारणलक्षणत्रये

उल्लेखप्रकरणम् १ ॥ स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रयम् पङ्कजं पश्यतः कान्तामुखं मे गाहते मनः अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजम् पङ्कजं वा सुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः । स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैः सादृश्यान्निबध्यमानैः स्मृतिमान्भ्रान्तिमान्ससंदेह इति स्मरणादिपदाङ्कित मलङ्कारत्रयं भवति तत्क्रमेणोदाहृतम्

पि निवारणीयम् तत्र स्मृत इति स्मरणाविर्भावनमिति भ्रान्तौ अयं स्यात्तु वीप्सुरुषो वेति संशयवतातिप्रसङ्गश्चेयम् गाहत इति आकलयति स्मरतीति यावत् सादृश्यान्निबध्यमानैरिति चमत्कारित्वोपलक्षितं नन्वेतस्यापि प्रागुक्तलक्षणे प्रवेशः सादृश्यमूलकानामपि स्मरणादी नां चमत्कारित्वे सत्यलङ्कारत्वाया अनिवार्यत्वात् चमत्कारैकजीवातुत्वादलङ्कारः अशोभमानमिति वाच्यम् उदाहृतेषु सादृश्यमूलकस्मरणा दिष्वतिप्रसङ्गवारणार्थम् तत्पादकत्वादिति संक्षेपः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मात्रेजलक्रीडावर्णनप्रस्तावे पद्यमिदं शौरेः श्रीकृष्णस्य अंभस्तोजलात् उत्तरंतीं निर्जंतीं श्रियमिव श्रीः अथापह्नुतिः तत्र तावद्वैदर्भतिपत्तिः

यथावा दिव्यानामपि कृतविस्मयं पुरस्तादंभस्तः स्फुरदरविंदचारुहस्ताम् उद्वीक्ष्य श्रियमिव कां
चिदुत्तरंतीमस्मार्षीज्जलनिधिमथनस्य शौरिः पूर्वत्र स्मृतिमदुदाहरणे मत्स्यशास्त्रे वस्मृतिः अत्र स
दृशलक्ष्मीस्मृतिनिष्पेकनत्वे वैयधिनो जलनिधिमथनस्यापि स्मृतिरिति भेदः पलाशकुसुमभ्रा
न्त्या शुककतुंडे पतत्यलिः सोऽपि जंबूफलभ्रांत्या तमलिं धर्तुमिच्छति अत्रान्योन्यविषयिकभ्रांतिनि
वेशनः पूर्वस्माद्विशेषः जीवनग्रहणेन प्रागदृष्टापुनरुत्तमाः किं कनिष्ठा किमु ज्येष्ठा च्युतीयेत्र
स्याद्दुर्जनाः पूर्ववादाद्भूतसंदेहः प्रसिद्धः कोटिकः अयंत्वप्रसिद्धः
कोटिकः इति भेदः ॥

निह्नुपितोपारोपितामतदवनविशेषो यापह्नुतिरिमपह्नुतिसामान्यलक्षणं निषेधप्रतत्रायिसंभवाच्च केचित्तनदभावाक्षेतवादिपदे परमतेऽपमा
सायिभिप्रयोगः तथाक्वचिद्वैदर्भतिपत्तिसामानाधिकरण्यः केचित्तनदधिकरणउक्तिविवेकः पदमभेदश्चवि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कु॰टी॰
२२
22

दारोप्यमाणः क्वचित्स्वाभाविकपवनत्यक्तिनिषेधोऽपि क्वचिद्दृष्टं जननं यथा मायसस्तवायमहमेतिवोध्यं निषेधोपक्रुतिविशेषेनावकृष्टो नद्युतमे
नक्रिनवक्रीडनेनिषिद्धैः शरैर्विति मस्तिद्धे निषेधाद्यवोदे ह्येप्रतिषेधालेकावेति व्याप्तवेताभेदप्रतिपत्तिनिरूपणेनस्यादिविशेषणाश्रुपातेन रुद्धिवृद्धप्र
वृत्तेक्रिनवप्रतिपुष्टेह्यूतनत्राभावोनिषिद्धेत्वपि क्रोधमानोद्भूतपवनवमार्गलम्बनेनतयुक्तस्मुपहासार्थोनतयुक्तभेदप्रसंगतस्याक्त डपमासे विना
पिसिद्धत्वात् नाष्ठंगीभूतनिषिद्धतवेन डुपाघानपेक्षणादितितद्वारणायाभेदप्रतिपत्तिनिरूपितोगतमात्रैकोपद्रुतापक्रुतिहेतवपक्रुतिपर्थ्यस्ता
पक्रुतिकैनवापक्रुतिषुनिव्याप्तिः तत्रसर्वत्रनायंसहयावनिषेधस्यव्योमगंगासरोरुहादिभेदप्रतिपत्त्यर्थेनेननतद्गतयोगिताभावात् अतस्त
दूषणत्वलनिवेशः ॥ तदाहुः साम्यायापक्वोऽयत्र साविज्ञेयानपक्रुतिः अपक्रुतायमाह दृष्टं यसतेभ्याप्यपक्रुतितिसवचेन डदाहरण

व्याख्यानावसरेव्यक्तीभविष्यतीप
वेसामान्यलक्षणमेन
क्तिनिमायप्र
द्वापह्नुती
स्पष्टीस्त
तत्त्वा
नुप
क्र
म ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लक्षणं व्याचष्टे वर्णनीय इति कविमतेर्विकासः स्फूर्तिः शालितानतयाचोपमेयस्योपमानारोपः फलकउपमेयधर्मत्वाभिमतनिषेधः शु-
द्धापह्नुतिरिति लक्षणमिति भावः अत्र चारुकृनिमित्तत्वे केनवादियतार्थगत्वे च निषेधविशेषणं बोध्यम् तत्रैकेनपह्नुतौ केनवापह्नुतौ चेन्नाति
प्रसंगः कौतनः किं न हि न्युप्रस्य इति श्लेषापह्नुतावुपमेयधर्मस्य कौतनस्य निषेधसत्वादतिप्रसंगवारणायाद्यं विशेषणम् तत्रार्द्धेन कौतनवा

शुद्धापह्नुतरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम् वर्णनीये
वस्तुनि तत्सदृशधर्मारोपफलकस्तदीयधर्मनिह्नवः कविमतिविकासोत्थितधर्मान्तरस्य
स्यापि निह्नवः शुद्धापह्नुतिः यथा चंद्रे पुण्डरीकत्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्य चंद्रत्व-
स्यापह्नवः ॥

शंकितकौतनत्वनिषेधार्थ इति न व्याहतिः पर्यस्तापह्नुतिवारणायोपमे
निषेधो न तु पतनापार्थोऽपि न तु प्रतापरोपपव
यधर्मान्तकौतनत्वोपमानधर्मस्यैव शुद्धांशुत्वादेर्निषेधीय इति नातिव्याप्तिरिति सर्वं पुण्डरीकं सितांभोजं इत्यमरः एवं च सरोरुहपदं विशेष्य-
परमिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ·वि·
कृ·टी·
२२

23

इंदीदलितस्फटिकेंदुनीलमणेः शकलवत्श्यामायतदरीदृश्यते नकेपि कवयः अतेकलंकं माशंकिरंशंकितवंतः परेत्वो जलनिधेः पंकमेतिरेकितिविमृतः सारंगमेजगदिरेपरस्परमब्रुवत् कतैविकमेव्यतिहारे इतितदपरे इतरेभ्यः भूमेः छायाभूच्छाय मेघकुल विभाषासेनास्वछायमादिनाक्लीबत्वं वयंतुसंदृश्यते निशिराज्ञोपीते अतएवकृदित्स्यमंथनेमसंगाढध्वांतसावलमैदृश्त त्वयः ॐस्मेलिकाः इमेतामात्रविषयाः कलंकाः दयः अपिनास्वाभाविकस्यभृच्छायतस्यमम्ब्रयः अर्थसिद्धइमतायंस्वयाअ

यथा वा अंकेकेपि शशांकिरेजलनिधेः पंकंपरेमेनिरे मारंगंकति विद्युमेजगादिरेभृच्छायमैकं
परे इंदीयद्दलितेंदुनीलशकलश्यामेदरीदृश्यते तन्मादेंशिशिपीनमथनममेकुदित्स्यमाव
दमेद्व्यंग्यज्ञेन्मेतिकधर्माणामपह्नवः परपत्नवोपमासादर्थसिद्धः सपवगुक्तिपर्यश्चडु अतेहेतपह्नु
तिः नेंदुलेडनेनिश्चयकः सिंधोरौर्वेयमुत्थितः अत्रचेदृपवतीव्रतेनेश नशक्विभ्पांवेदवस्तर्यंवा
पह्नवेवाथवानलवारापार्थः ॥

तिरत्रेनेतिशाह्वोपातनाच्छेदः इह्लपरमतत्वोक्कीर्तनेनसात्रैवविज्ञेवोध्यम् तमभिमततत्स्तवनादर्थगमइमर्थः एकत्रानेकापह्नवस्प
तयापित्रैवविश्रेवोध्यम् हेतपह्नुतिमाह शुद्धापह्नवएवेमर्थः युक्तिस्वेइतियोऽस्पतेसाध्यमनेनेतियुक्तिर्हेतपह्नुतिलक्षणेसंपद्यतेइति
तत्पूर्वस्तत्पादितइमर्थः तथाशुद्धापह्नवलक्षणापवङ्क्तः निमित्तइसक्तोहेतःपह्नुतिलक्षणेसंपद्यतेइतिभावः नेडुरित्यादिविरहालो
क्तितीव्रकरणोयतः अतोनेंदुःनिशिराज्ञोसत्वानाकेः और्वस्त्ववडवानलइमभरः नेशवेति निशिभवोनेशस्तस्यभावस्तत्वमिमर्थः।

अत्रापि चेदृवत्स्वाभाविको धर्मः स्वर्यंवंतोन्मेदितमि
तिबोध्यम् ॥

२२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मेघानां मेघत्वनहेतुः मशमासो भूमिधरः पूर्वतो मेदरालसमूलभागे यत् छिलासहस्रं तेन तस्य च नातो व्रणस्तस्य किं न श्चिद्द्रुमिंदं मध्ये स्फुरति प्र
काशते छाया भूमेस्मृगोहरिणः शशकः शशाङ्कमेषां प्रतिपामवर्णानां स्मार्लीनां पुनः किंहिं यस्मादेषां छायादीनां तत्र द्रुमध्यभागे कथं चिदपि
केनापि प्रकारेण प्रसक्तनास्तीमन्वयः वेशात्वं मेघमेघानां मेघदेड्डकेसमरः नास्तीति इति देनो विमर्थः पर्यस्तापह्नुतिमाह ॥ सः अपह्नवः
तस्मात्तथारोपार्थैस्तथापह्नवः इति लक्षणेनिषेधस्य वचनस्याधिकरणप्रतियोग्यारोपार्थे न संभवेन वाधिकरणस्यारोपः स्यार्थसिद्धये वा

यथा वा मेघानभूमिधरमूलशिलासहस्रे यद्वनव्रणकिरणः स्फुरतीद्द्रुमध्ये छायामृगः शशक
इमतिपामगोक्किलेषां कथं चिदपि तत्र न हि प्रसक्तिः अत्र चेद्द्रुमध्ये मेघनकालिकमेदरशिलासंघ
दृनव्रणकिरणसेव छायादीनां संभवो वास्तीति छायानाद्यपह्नवः पामरवचनतोपन्यासेनाविष्कृतः।
अमत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिस्त्वमः नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखं यत्र कश्चिद्वा
लमिति तदीयधर्मनिह्नवः अमत्रवर्णनीयवस्तुनि तद्धर्मस्यारोपार्थः सः पर्यस्तापह्नुतिः यथा चंद्रे चंद्र
त्वनिषेधो वर्णनीयवस्तुनि प्रेयसीमुखे तदारोपार्थः

रोपस्यासाधिकरणात्मकमन्त्रेत्यनेनोक्तं अत एव पर्यस्तापह्नुतिरित्युच्यते पर्यस्तारोपविपरीतमारोपस्याधिकरणप्रतियोग्यारोपार्थोऽति
तदर्थात् न च चंद्रे चंद्रत्वनिषेधस्य कथं मुखे तदारोपार्थत्वमिति वाच्यं आरोपतादृशसंपादकत्वेन निषेधस्य तदर्थतया अनुभवसिद्धत्वा
त् अत एव जगजारोपकमेवेदं नापह्नुतिरिति प्राचां सिद्धान्तः तत्समारोपो वा विचारमीमांसायां प्रकृतस्यानिषेधेन तत्र द्रूलस्य प्रकल्पनमिसपव

कृ लिखतयामुत्के इहत्वंलेकायनाकीरायन्नसोमाणं प्रमदप्रवर्त्तितम
मानत्वतामि प्रावेण्यणा कृतिस्तेमोक्ष इतिनिरवधाम॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ·च·
कु·टी·
२५

हालाहलो विषं नैव भवति किं तु रमा लक्ष्मीर्विषं जनाः परं केवलं अत्रास्मिन् विषये व्यतिरेकं वैपरीत्यं मन्वते अभ्युपगच्छन्ति कुत इत्याह यस्माच्छि-
वस्तं हालाहलं निपीय सुखेन जागर्ति हरिस्तु इमां रमां स्पृशन्निद्रया मुह्यति स्मरन्निति पादे स्मरन्विमुह्यति किमुत स्पर्शनेनेत्यर्थः तथा च
रमाया विषरूपत्वे मोहजनकत्वं हेतुः हालाहलस्य तत्तापकत्वे च जागरणप्रयोजकत्वमिति बोध्यम् हालाहलो विषमिति विषमः अत्र स्पृशन्मु-
ह्यतेति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारः सैव हेत्वपह्नुतिः उच्यते इति हेत्वपह्नुतिर्न तद्रूपभेदादित्यर्थः पर्यायापह्नुतिवत् भ्रा-

यथा वा हालाहलो नैव विषं विषं रमा जनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते निपीय जागर्ति सुखेन तच्छिवः स्पृ-
शन्निमां मुह्यति निद्रया हरिः पूर्वोदाहरणे हेत्वपह्नुतिर्नास्त्यत्र तु सास्तीति भेदः ततश्च पर्यायापह्नुतिवद-
त्रापि द्वैविध्यमिति द्रष्टव्यम् भ्रान्तापह्नुतिरन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणे तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किं न स-
खि स्मरः अत्र तापं करोतीति स्मरवृत्तान्ते कथिते तस्य ज्वरसाधारण्यात् ज्वरबुद्ध्या सख्या ज्वरः किमि-
ति पृष्टे न सखि स्मर इति तत्त्वोक्त्या भ्रान्तिवारणं कृतम् ॥

न्तापह्नुतिवत् द्वैविध्यं शुद्धपर्यस्तापह्नुतिर्द्वैतं तद्द्वैतं पर्यस्तापह्नुतिवत् द्विप्रकारत्वम् अन्यस्याप्रकृतस्य भ्रान्तिवारणे वार्यतेऽनेनेति वारणं ता-
थाच भ्रान्तिवारकेन तत्त्वाख्याने सतीत्यर्थः भ्रान्तापह्नुतिरित्यर्थः एवं च तत्कथनहेतु
भ्रान्तिविषयनिषेधो भ्रान्तापह्नुतिलक्षणं बोध्यम् तस्य तापकादिरूपस्मर
वृत्तान्तस्य ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नगरे भवो नागरिकस्तं ग्रामीणस्य प्रश्नः समाधिकोऽधोनदीमः इन्नतिकस्यनायस्यैवंभूतस्य कोऽयं मद्विष इति नहि न ह्रीतुङ्गं मद्विषः स्तव
त्पते अयं कविकलभः करिबालकः कलभः करिशावक इति कोशात् कलभ इत्येनाचनेव सिद्धे करिशुण्डस्य कारिवोधार्थः अयमस्य शुण्डा
दण्डे न तु शुक्रमिति शुक्र इति पाठो स्पर्द्धं वादिना न्साधुरेव अशुक्लेन तत्र पर्वे विवाक्षमिति पूर्वो दारुणः सन्देहस्वरूपभ्रान्तिविषयज्वरनापह्नवः ज्वरः
किमिति मध्ये नन्तह्विषस्सन्देहाव गमात् इदन्तु मद्विषन्ते निश्चयस्वरूपभ्रान्तिविषयमद्विषवस्येति तन्नो भेदः ॥ विरहिण्या इयमुक्तिर्दं कुसुमा

यथा वा नागरिकस्समधिको न तिथि ह्रमद्विषः कोऽयमुभयतः शुक्रः नहि न ह्रिकरिकलभोऽयं शुण्डाद
ण्डोऽयमस्मनन्तशुक्रः इदं सम्भवद्भ्रान्तिरूपं विकायां भ्रान्तापह्नुताद्युदाहरणं कल्पितभ्रान्तिरूपं यथा जज्ञा
नेयं वेणीकृतकचकलापो नगरलेगलेकस्तूरीयं शिरसि शशिलेखा न कुसुमम् इयं भूतिर्नो गीर्णि
यविरहजन्मा यवलिमा प्रतारा तिभ्रान्त्या कुसुमशरकिं मां व्यथयसि अत्र कल्पितभ्रान्तिजेदानेयमिसा
दिनिषेधमात्रो नीया एवं वस्तु मा भावात् देडी न तु वनताख्यानयमेस्वपमा मे देमने यदाह नयमेशुवमेव
दन नभृं गो वत्सु धीइमे इति विरहस्य समाहरणान्तनाख्यानो यमामनेति ॥ (शा रश्ता राते हर रस्य भ्रान्त्या मां किं कुरुतः प्रहर
सितां इयसिनेयमजाका किं न वेणीकृतः अवेणी वेणीसंपद्यते तथा हृतः कचानां कलापस्तयागलेगरलेनैनन् किन्तु इयं कस्तूरी एवं
शिरसि नैषा शशिलेखा किं नु कुसुमं तथा इयमेगीभूतिभस्मन भवति परे तस्यि यविरहाज्जन्मयस्यैवंभूतो दवलिमा पाण्डिमेति अवज्ञौ वह्नवी
द्विव्यथकरणा जन्माग्रमरपद इति वा ननु हृत्या अधिककरणोपि वह्नवी द्विने इष्टः कल्पनेति कुसुममस्य रेन नमेदिनेनमर्थः निषेधमात्रेणानेयानि
निषेधस्य प्रसक्तस्य सर्वत्वादिति भावः मेने इत्यस्य रसोद्धा वनं न तद्धीजेन्तु अपमावो यकसेवादे रसतेपितद्रूपगमे स्वरूपकस्याप्युपमानादिति स्पष्टमेव ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.चं. ऋ.टी. २५

25

कैकोऽहि वियस्तत्कैतवापह्नुतिरित्यलक्षणनिर्देशः वाक्यान्तरयोजनहेतुतः शंकितनात्मिकवस्तुनिषेधस्तल्लक्षणम् अन्यस्य शंकात
इमनिशंकायानिवर्तनीयेन हेतुतया व्यपदेशः सैनयात्वत्रातीतिवत् अत्र च छेकापह्नुतिवारणाय शंकाविशेषणम् ममकिलश्रुतिमादृदुदा
स्थिकामिनस्यैकतानरूपकवारणाय शंकेति नचानेनैव छेकापह्नुतिवारणाद्वीमादिव्यक्तमिति वाच्यं कस्यवानभवद्दोषः प्रियाः

छेकापह्नुतिरन्यस्य शंकातस्तथ्यनिह्नवे प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः कान्तः किं नहि नूपुरः कस्यचि-
त्किंचिन्न्यतिरहस्योक्तावमेन श्रुतायाः शंकेतस्तामयोतन्यवर्णनेनोक्तस्य निह्नवे छेकापह्नुतिः यथा
नायकया नर्मसखीं प्रति प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः इति स्वनायकवृत्तान्ते निवेदमानेऽन्यया कःऽपि कान्तः
किमिति शंकितवतीं मन्यां प्रति नहि नूपुर इति निह्नवः ॥

याः सखीणां यथेस्मरंगपद्ममाज्ञीसीवीतिनापिमयाद्युनेति व्याजोक्तावतिप्रसंगवारकत्वेन तन्मार्थक्यात् यद्वृत्तमिति छेकापह्नुतेरस्या म्यायं
विशेषो यत्तस्यां वचनस्यान्यथानयेनानापह्नवः अस्यामाकारस्य देवेन तद्वर्णनेन गोप्यमिति उक्तनिह्नवइतिनतिकनिषेधेऽसमर्थः नूपु
रो मंजीरः मंजीरोत्तः कुरस्त्रियाम् इत्यमरः नर्मसखीं कीडासखीं प्रत्रकांतपरायाः प्रजल्पन्मत्पदे लग्न इत्युक्ते नूपुरनामार्थकवर्णनो
कांतनापह्नवो युक्तः नूपुरा भेदप्रतिपत्तिस्त्वसंदेगामितिवा ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सीत्कारं नटनकामिमुखेभ्यो निःशिक्षयति अधरोष्ठे व्रणः इति व्रणमस्यास्तीति व्रणी तं करोतीति णिच् तथा च रोमाञ्चं तनोति विस्तार
यति इति वाक्यत्रयेण नागरिकाभिप्रायेण प्रियसखीकथाप्रक्रमम् उदाकर्ण्य नागरिकाः किं मिलित इति शंकितवतीं मन्यो प्रतीतकं का-
निह्नवे येन दीप्सादिना हैमन्तिकपवनपरत्ववर्णनेन नागरिकस्य नागरिकस्यापह्नवः सीत्कारशिक्षादिकर्तृत्वस्य नागरिक इव मम च नेपि

यथा वा सीत्कारं शिक्षयति परं तनोति रोमाञ्चम् नागरिकः किमु मिलितो नहि नहि सखि हैम
नः पवनः इदमर्थयोजनयाऽपह्नुतिनिह्नवे उदाहरणम् शाब्दयोजनया यथा ॥

सत्वात् तदाह अर्थयोजनयेति विवक्षितस्याधरणस्यार्थस्य विवक्षितार्थसंवेधित्ववर्णनयेत्यर्थः इदमित्युदाहरणमिमव्रजा
प्रभिप्रायै लौकवचने हेमन्तशब्दान्तरभवस्यार्थे सर्वत्रणान्तलोपश्चेति निति लोपे च हैमन इति सिद्धिः प्रजस्वमित्युदाहरणे एकस्य वा-
क्यस्यार्थयोजनमिहत्वनेकेषामिति भेदः शाब्दयोजनयेति अर्थभेदेपि स्रोत्साम्येनार्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्र॰च॰
कृ॰टी॰
२६

26

क्रीडायाविदो भक्ताः कृष्णो वो युष्मान् पातु रक्षत्वित्यन्वयः कीदृशाः इत्युक्तमः वचः स्वमेऽकृते वचनमर्थात्कृष्णस्य अनुभाष्य अनूपराधया
निर्भत्सितः सन् तद्वचनेन तत्स्मरमेव व्यपदिशन्कथयन् इति किं हे पद्मनेत्रनयने सततं स्मरामि नीलेभवत्सा कृतलेकेशपाशे मम भावेतः करणाह
त्रिरूपः शृणु तिमाहृष्यामीति ननु विनासंगो निर्वर्ण्यतेत्राह किंकरोमि अकिंचित्करोस्मि यतस्तेन तव महितैः पूज्यैर्विभ्रमैर्विलासैः क्रीतोस्मि मम्

पद्मेत्रनयने स्मरामि सततं भावो भवन् कृतले नीले भृग्यत्ति किंकरोमि महितैः क्रीतोस्मि ते विभ्रमैः इ
त्युक्तमवचो निषण्णसकृपाभिर्भत्सितो राधया कृष्णस्तत्स्मरमेव तद्व्यपदिशन्क्रीडाविदः पान्तु वः स
र्वमिदं विषयोत्तरयोजने उदाहरणं विषयैकत्वव्यवस्थाभेदेन योजनया यथा ॥

लेन गृहीतोस्मीति किंकरोस्मीति पाठो युक्ततरः नत्र चास्मीत्यस्य अहमर्थमवधेयं अहं हि किंकरो दासः क्रीतोस्मीत्यर्थः तथा परस्तेह वदः
तथेत्यर्थात्तं वोधयतेः पद्मेत्रनयने स्मरामीति विशेषः शेषं पूर्ववत् अत्र राधायां तन्नयनस्मरणरूपो नर्मवाक्यार्थोपि तत्संबोधकः पद्य
रूपतन्नयनस्मरणरूप इत्यपह्नवस्तत्स्मरमेव तद्व्यपदिश्य पन्नसनेन प्रकाश्यते नचार्थस्य रमाराधासाधारणत्वमपि तु पद्मे इति लिंगवचनश्लिष्ट
शब्दयोजनैवेति विषयान्तरे विवक्षित विषयाभिन्नत्वसमर्थः प्रत्यवस्थाजातस्तस्मादिदृषणा ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पत्नीभर्त्रेरिसखीभ्रमेण जारसंतोतेमुखोऽस्त्रवमरवार्त्तोवदेतीभ्रमोकाविमर्मिंबुद्ध्वासखीसादिवाक्यशेषमपहरयत् इतिनवतीसखीतिष्ठना
संवेधनमन्त्रामर्षस्त्वचनायनतः उक्तहसोतानेतरेप्रबुद्धाजागरणवती अत्रनायिकाजाग्रदवस्थासंतोनःकिंत्वसामिकइतिवस्थाभेदयोःजन
यापह्नवः सखीसादिवाक्यशेषेणप्रकाशेन कैतवापह्नुतिरितिलक्षणनिर्देशः व्याजाद्यैःपदैर्निह्नुतेर्व्यक्तौअभिव्यक्तौममोकैतवापह्नु

वदेतीजारसंतोतेपत्नीभर्त्रीसखीधिया पतिंबुद्ध्वासखिततःप्रबुद्धास्मीत्यपहरयत् कैतवापह्नु
तिर्व्यक्तौव्याजाद्यैर्निह्नुतेःपदैः निर्यातिस्मरणाराचाकांताहृत्कलतांतकैतवात् अत्रासमत्वाभि
धायिनाकैतवपदेननेमेकांताकजातः किंतुस्मरनाराचाइतिपह्नवःप्रतीयते ॥

तिनिअवहृद्रवामिसर्थः कैतवेनापह्नुतिरितिव्युत्पत्त्याव्याजाद्यैरिमवेनकपटमिच्छलछद्मकैतवादयोगृह्यन्ते एवंकैतवादिपदैर्व्य
जापह्नुतिलक्षणेवेध्येनाराचावाणाःहृत्कांतःकजातः अपह्नवनिषेधःप्रतीयतइति अत्रसमत्वस्यविषयवाचाधीनत्वादितिभावः
ॐरामॐ ॐरामॐ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ·स·
रु·टी·
२७

ग्रीष्मवर्णने तत्त्वोह्वताः वारिजोजलस्य कथया वार्यया पिरक्तेषु सूमेषु विपिनस्य अरण्यस्योदरेषु मध्यमदेशे जलेऽप्यर्थ्यते प्रार्थ्यते।
केदृशाः मध्याह्नस्य विततः अहङ्कारो यो महानातपस्तेन स्फुरतापस्तप्तनेनेन तमाः सततमाः किं कृत्वा स्कन्धान्तरात् तमस्कांडाभ्यन्तरादुत्थि
तोयोदावाग्निर्दावानलस्तस्य शिखा ज्वालाः तस्याः क्रुलेन जिह्वाम् प्रसार्येति अत्रापि प्रकांडः स्कन्दः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोरि
त्यमरः अत्रैनेयदावाग्निःशिखापितजिह्वानिकलयदात्मतीयते अत्र चानभिहितवाच्यतादोषनिरासाय कथयावनोदरेष्विति।

यथा वा विक्रेष्ववारिकथया विपिनोदरेषु मध्याह्नजृम्भितमहातपतापतमाः स्कन्दान्तरोत्थितदवा
ग्निशिखाकुलेन जिह्वां प्रसार्य तरवो जलमर्थयन्ते ॥ इत्यपह्नुतिप्रकरणम् ९ ॥ संभावनास्या
दित्यूह्यो वस्तुहेतुफलात्मना उत्प्रेक्षा प्रदायान्त्र सिद्धासिद्धास्पदेपरे ॥

पदनीयम् ॥ ॥ इत्यपह्नुतिप्रकरणम् ९ ॥ उत्प्रेक्षालक्षयति अत्रोत्प्रेक्षेत्यनेनान्तरं साध्यविषये आदार्थे तथा च संभावना उत्प्रेक्षापदा
वाच्या स्यात् सा च वस्तुहेतुफलरूपेण त्रिधैवमर्थः वस्तुहेतुफलानां च संभावनार्थमिवे संवधेनतो न वस्तुहेतुफलविधेयकत्वेनेति पर्यवसितो
र्थः वस्तुत्वेन च हेतुत्वेन फलत्वेन वा विवक्षितेत्यत्र द्विर्वचनतो वस्तुतस्य केवलान्वयितया विभागासंगतिः उत्प्रेक्षादि अत्र अस्माभिरुत्प्रेक्षा
णां मध्ये प्राप्या वस्तोत्प्रेक्षा उक्तं चात्र उक्तवोक्ता नुक्तेप्रसदेयस्याः इति विग्रहः आसदं चोक्तार्थमेरूपो विषयः सिद्धासिद्धे मत्र विग्रहः॥

२७

नमः कोकीविरहशुष्मणो धूमस्तोमं शंके इत्यन्वयः कोकस्य चक्रवाकस्य स्त्री कोकी तस्या विरहरूपाणां शुष्मणां अग्नीनां संबंधिनं धूमसमू
हमित्यर्थः ॥ अत्र तम इति नम इति च नपुंसकं दयितेत्यतिनायकस्योक्तिः उवमहुडलोमुक्तमाने अक्षीव शोणीयुवं भुविनिलेपणाद्वेनोरक्तवर्णा
विति ॥ पद्मगतायस्तन्मुखं कोतेविक्रुयादेहेतः नेमर्थः वैरायमेकनिवैरेकवोतीत्यर्थे शाहवैरकलहेतिक्यट् ॥ मथ भागक्रुचयोर्हैमैयाः

धूमस्तोमं तमः शंके कोकीविरहशुष्मणाम् । लिप्तेनेव तमो
मानि वर्धिनी वो जनेन भः । रक्तेन वो ह्नियुगले भूविविलेपणा
द्भुवम् तन्मुखं वा भेक्रुयान्त्रेनपद्मैर्वैरायती शशी ॥ मथः F
किं कुचयोर्हैमैर्वद्धः कनकधामभिः प्रायो ज्ञेनस्पदेनैकां
प्राप्तेनेयनपश्यति ॥

णार्थे कनकस्य धामभिः रज्जुभिरिति निगीर्ण्याध्यवसानरूपकातिशयोक्त्यावलीभिर्वद्धः किमित्यर्थः प्रायइति अज्ञेन कर्तृप्रायः वहु
यावत् चरणेन मदैकां प्राप्तेनायेजले उपस्पति उपस्वरतीत्यर्थः कर्मणोरोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोरिति वर्तिक्यट् उपसः परस्मैपदं उत्पाद

नैषधकृते ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र·च
कृ·टी
२८

अन्यस्य विषयिणो योऽयं धर्मस्तत्संवेद्यरूपेण निमित्तेन तन्मयस्यास्य विषयके अन्यस्य विषयिणस्तादात्म्यसंभावनमित्यर्थः अन्यस्येति विषयस्यैव।
विषयिताधर्मिणा रूपविषयिणः स्वप्रकाशस्थैर्यस्य विशेषणेनारूपविषयिणा अन्यत्वेनोक्तीकृतेनैव संभावनाया आहार्यत्वेनाहृत्यनाय तथाच विष
यविषयिनिष्ठधर्मसंवेद्यप्रयुक्तं विषयधर्मिकं तादात्म्यसंसर्गेण विषयविधेयकाहार्यसंभावनमुत्प्रेक्षेति तन्निष्ठधर्मसंवेद्यप्रयुक्ता।

अन्यधर्मसंवेद्यनिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसंभावनमु
त्प्रेक्षा सा वस्तुहेतुफलात्मगोचरत्वेन त्रिविधा ॥

माहार्यं तत्संभावमिति तु निष्कर्षः इतरांशस्यावर्णकतया स्वरूपकथनमात्रपरत्वात् मुखं चन्द्रमसेत्युत्प्रेक्षायां चन्द्रनिष्ठाह्लादकत्वा
दिधर्मसंवेद्यप्रयुक्तं मुखे चन्द्रसंभावनया आहार्यास्तीति लक्षणसमन्वयः वाच्यादभावदशायां तु जायमाना मुखादौ चन्द्रसंभावनोत्प्रे
क्षेति तदावरणाय आहार्येति पदेन विरक्तसंख्यापूरकत्वपरत्वात् यथा रजःपार्थिवमाजिहीतेति ॥ शोकाद्दन्तमनुकथितप्रवृत्तिःप्रसृ
हृतो मां भरतः ससैन्यः ॥ अत्र रजो भरतोद्भवमहुपसैन्यप्रस्थानं तद्धर्मसंवेद्यप्रयुक्तायां भवेत् २८

२८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संभावनालंकारविषये यदि शेषो भवेदुक्ताकथिताः स्तुगुणास्तवेमादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयुक्तौ तेन सर्वातिशायी सौंदर्य्यशंके सम्भवतो-
मुखं सयेनस्तुगशावादृपासाविशीनरलेङ्क्तेनेम्यादावतिप्रसंगवारणाय तन्निष्ठेति संभाव्यमानत्वनिष्ठधर्मविशेषणं नत्वसाविशीनरलीकारकत्व
रूपोपधर्मी मुखत्वहेत्तितत्त्वसंभाव्यमानत्वनिष्ठेति नातिप्रसंग इति दिक् वस्तुहेतुफलतादात्म्येन नत्तु सर्वेषां तेषां गुणानां तात्पर्या प्रसंगद्रष्टव्य इति चेन्न सर्वे
त्राभेदो नैवोत्प्रेक्षणामिति प्राचीनमतानुसारिणं सूत्रमभि
धानात् एतत्सूचनायैव लक्षणे चव
तादात्म्योपपादनमिति
नत्वलंकार
सर्वस्वका
रादिभिः
स्वरूपो
त्प्रेक्षेति
व्यवह
तायास्त
दीयायाश्च
विमताविवि
ये लक्ष्यमिमाशंक्याह ।।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

असोमध्येयाप्रथमासावस्थात्रिनासीवसद्रूपोन्मेषोस्त्युच्यतेइत्यर्थः विहृतवत्स्येतिप्रसरणशीलस्येत्यर्थः तमःसन्ततिसंभावनेनान्वेति वक्ष्यार्थो
विषयनातमोविषयेत्यर्थः प्रतिषेधकत्वादिमादिपदान्यसरणशीलत्वस्येग्रहः श्रियैःपतिभिर्विद्यादिना विद्युत्काव्यापनस्येतिषष्ठ्यन्तस्यहृदेवदु

ग्र·च·
कृ·टी·
२५
29

अत्रवस्तुतः कस्यचिद्वस्तेनरचनादात्म्यसंभावनाप्रथमासद्रूपोन्मेषोस्त्युच्यते अहेतोर्हेतुभावेनाफला-
स्यफलत्वेनोत्प्रेक्षाहेतूत्प्रेक्षाफलोत्प्रेक्षेत्युच्यते अत्राद्यास्वरूपोत्प्रेक्षाउक्तविषयानुक्तविषयाचेति।
द्विविधाअपरेद्वेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धविषयासिद्धविषयाचेतिप्रत्येकं द्विविधे एवंषण्णामुत्प्रेक्षाणां धूम
स्तोमेत्यादिनाक्रमेणोदाहरणानि रजनीमुखविसर्पच्च विहृतवत्स्यतमसोत्तेजस्तद्दृष्टिप्रतिरोधकत्वादि
धर्मसंबंधेनगम्यमानेननिमित्तेनसद्यः श्रियंविदधतिनसर्वदेशाश्रितकोकांगनाह्नडुप ॥

त्येत्यादिनान्वयः एवमत्रेतनस्यतमसत्रस्याप्यनुपादानादिति विषयवाचकाभ्यां लिंपतिवर्षतीभ्याममेनानुपादानादित्यर्थः यथाश्रुते
ताभ्यामेवसाध्यवसानलक्षणयोपादानप्रसंगेनेवक्तविषयमेवेति सकलदृश्यादिनाभ्यां लिंपतिवर्षतीभ्यांशक्यालेपनवर्षणयोःसाध्यवसान
लक्षणयाचसाधारणधर्मपुरस्का ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वेणाख्यापनस्य चोपस्थानस्य गुणपक्षनिर्द्वयविशेषेण सम्भवादिमाशयः स्मृतेः निरुक्तस्मृतेः तत्त्वेऽज्ञानीयतयाऽन्यत्र विषयतयाऽप्रमत्वं ऽस्येत्ता
योऽन्वयासंभवादिति भावः अत एवाख्यार्थस्य कर्तृरूपसर्जनत्वेनामत्रान्वयासंभवादिक्तविधिदिनपेवमत्र संसमयमेव व्याख्यानग्रंथः प्रमादा

गतमज्ज्वलिष्ठहिरह्मानलधूमस्तोमतादात्म्यसंभावनास्वरूपोत्प्रेक्षा तमसो विषयस्योपादानादुक्त
विषया तमोव्यापनस्य नभः प्रभृति भूपर्यन्तं सकलवस्तुसांद्रमलिनीकरणेन निमित्तेन नभः क
र्तृकलेपनतादात्म्योत्प्रेक्षा वाच्यानुक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा नभः कर्तृकांजनवर्षणतादात्म्योत्प्रेक्षा
वाच्यानुक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा ऽभयत्रापि विषयभूतस्य तमोव्यापनस्यानुपादानात् यत्रुक्तविषया
तत्त्वत्र तमसो व्यापनेन निमित्तेन लेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा नभसो भूपर्यन्तं गाढनीलमव्याप्ति
त्वेन निमित्तेनांजनवर्षणकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा ॥

लिंपतीवेत्युपमेयेनसगभूत इति गुणभूतश्समर्थः स्वक्रियेति क्रियाप्रतिसंपादकत्वेनान्वित इसमर्थः व्यापेदिति अपेदितेनाऽलेन समर्थः ॥॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र· च·
कु· टी·
३·

30

तथाच निराकांक्षत्वात् उपमानत्वेनान्वयो न संभवतीति भावः एतेन तमो हि लेपनकर्तृत्वमुख्यत्वमिमलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तं तत्साध्य

कावेशस्येत्याहयमुक्तविषयमेवास्तमेवम् लिंपतिवर्षतीमाख्याः तयोः कर्तृवाचकत्वेपि भावप्रधा
नमाख्यातमितिस्मृतेः यावदर्थक्रियायाएवप्राधान्येनतदुपसर्जनत्वेनामत्रान्वयासंभवात् अतएवा
ख्यातार्थस्यकर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेवदेतोः तमसोयमायाशुपमानतयान्वयोदे
ङिनानिराकृतः कर्त्रीयद्युपमानेसामर्थ्यभूतोसौक्रियापदेस्वक्रियासाधनव्यग्रेनालमन्यद्व्यपेक्षितु
मिति ॥

कर्तृविशेषणत्वात् विवक्षितविवेकेन लेनसैवोत्प्रेक्षत्वमाह एवंप्रधानभूतलेपनक्रियागोचरसंभवनैवनिगीर्यव्यापन
विषयेतिसिद्धं नचव्युगपन्नियमविरोधः शंक्यः इदतभ्युपगमात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मन्नेश्वतिवांवरोसाऽज्ञावनेऽहीजं नभसः कर्तृत्वेन विषेवेन च वा द्वयमन्वये लक्षणः उभाधर्मित्वेलासाधर्मिप्रयुक्ताधर्मीत्यत्वात्तत्स्य हेत्व
त्वेनधर्मित्वेवप्रयुक्तेति लक्षणानुगमनमिष्टं नसमानाधिकरणान्नरवेवदनधर्मेवचान्नानुगमइतिवाच्यं सर्वत्रसाहश्यनियुक्ताया
एवोत्प्रेक्षायाः संभवेनाप्यनवत्तनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यानुपादेयत्वादितिदिक्‌ तत्रैवनेतिहेतुरूपतयेमत्स्थः हेतुत्वंसंभावनाफलत्वेनफल
त्वरूपतयाएवमग्रेपि अथोदाहृताहृत्प्रेक्षास्वबोधप्रकारः प्रदर्श्यते नत्रचमत्सोममसिमादोकेकांगनाविरहानलसंवेयिप्रमसोमा
भिन्नतयोर्विषयासंभावनेतिबोधः नामाङ्गयोरभेदान्वयात्‌ एवंमुखंचेदृमत्येऽस्मादपि नूनंमुखंचेदृकारकसंभावनाविषयोभव

केचित्तु नभोनभसोर्विषयकयोस्तत्कर्तृकलेपनवर्षणाधर्मोत्प्रेक्षणाङ्गः तत्स्ववेनोत्प्रेक्षाधर्मीत्व
तद्वेवंचेदृविधं दृष्टेवरणयोः सततः सिद्धेरक्रमगोवस्ततोविलेपणं नहूतवदिति अन्येतानस्य हेत
त्वनसंभावनाहेतु

मितिबोधः मुखविषयाचेदृप्रकारिकासंभावनानादात्म्यसंसर्गिकैवतथानुभवात्‌ चमत्कारप्रयोजकस्य ससर्गेयान्तरसौभा
वाच्च तचैयंचेदृनस्यचेदृोपसर्पणानात्‌ एवंमुखादिशब्दसमभिव्याहारेबोधे लिंपतीवेनतूक्तविषयोत्प्रेक्षोदाहरणे तुलेपतिना
साध्यवसानलक्षणयालेपनव्यापनयोभयसाधारणेनसोऽद्‌मलिनीकारत्वादिनारूपेणोपस्थापितनमोव्यापनेलेपनसंभावनात्वा
यात्‌ सेदृमलिनीकारकसंभावनाविषयइतिबोधः वंजनाया.ास्थितव्यापनेनाहशोसंभवनान्वयइतिप्रदीपः कृतः एववर्षतो
मा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वावपि बोध्ये विक्षेपणाद्युपमित्यादिहेतुत्वे तोयाग्रहेतुः पञ्चम्यर्थः न त्वभेदेन प्रकृतस्यार्थोऽन्वयः इतोऽत्र स्वप्रयोज्यत्वसंबन्धेन तत्कत्व
विशिष्टेन प्रकारितासंबन्धेन संभावनायां तस्याश्च विषयतया चरणयोरन्वयः तथा च भूम्यधिकरणक विक्षेपाभिन्नहेतुः करकप्रकारक
संभावनाविषयावङ्घ्री इति बोधः न च तादात्म्यसंबन्धेन हेतुविशेषकत्वाभावान्मेयं हेतुत्वेनासमात् किन्तु तादात्म्येन तयाविषयत्वस्य रूपोऽस्य
स्येति वाच्यम् विवक्षितविक्षेपणे हेतुसाक्षात्करणे यतया विक्षेपणं प्रति विशेषभूतस्यापि हेतोर्विधेयोपगमात् मुखे चन्द्र इत्यादि रूपक
इवानुयोगिरूपकं इवानयोगतमुखस्याभेदस्य विक्षेपणसंसर्गत्वाभ्युपगमेन याविक्षेपणे हेतुभेदभानासंभवात् हेतुविशिष्टस्वरूपाया

31

स्येदा विक्षेपणस्य विषयस्यसत्वात् सिद्धविषयावेङ्घ्र्यद्य विरोधस्वाभाविकेनाधिकायाववदनकोति
मेप्यानहेतुरिति तत्र हेतुत्वसंभावनाहेतुत्वे त्वावस्तनस्तदिक्रायाप्रभवाद सिद्धविषया मध्यः स
यमेवकृचोधयति ननकनकदामव ॥

त्वायामुखतः प्रतीत्यावपि विवक्षावशेन हेतुत्वे त्वाविनैव व्यपदेशः यथा दण्डाज्जुह्वोनीमग्रमुखतोऽपि विशिष्टहोमविधिप्रतीतावपि वि
वक्षितविवेकेन होमे दध्निव्यपदेशा इति बोध्ये न च स्वप्रयोज्यत्वसंबन्धेन स्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबन्धेन वा हेतुरूपधर्मान्वयत्वव रक्तादौ स्वीक्रियतां
तो हन्तमीदृशाकल्पनाक्लेशीनेति वाच्यम् धर्मोत्पत्तेर्गीकारे हृष्टप्राप्याप्रयोगविदितत्वात् अत एव दक्षा लग्नाममेललितनत्रेनापादये प
ग्रलक्ष्मीरिति हेतुत्वेत्वामुदाहृत्य तवतः प्रकाशकतोऽपि तत्र दर्षदेतकलम्पता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दात्म्यसंभावनमेवसाभाविकेलग्नेनेभिमतं अप्रस्तुतः ऊरीमात्वलक्ष्मीः इत्येवं विषययोयथोक्तहर्षयेन लग्नतादात्म्यसंभावनमुचितं लग्न
स्यधर्मसमुपसर्जनेनेनसंभावनानुपपत्तियोगादितिबोध्यम् एवं वक्ष्यमाणेष्वपि हेतूत्प्रेक्षासु सिद्धविषयहेतूत्प्रेक्षायामपिबोध्यम् विषयसिद्धत्वासिद्ध
त्वाभ्यां बोध्यविशेषाभावादिति मथः किमिमादिफलोत्प्रेक्षायां फलत्वेनकार्थः तत्र चाभेदेन प्रकृतमर्थान्वयः पूर्ववत् फलस्य प्रयो

न्यतेनाध्यवसितायावलित्रयशालितायाबालादिनिमथ्यकर्तृकत्ववत्त्वेनेत्तम्फलत्वेनोत्प्रेक्षा
सिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा जलजस्य जलेनिमज्जनावस्थितेरुदेवासनपरतेनाध्यवसितायाः कामिनी
चरणस्यानुजपाभिरनेफलमिति तस्यागगनकृष्टमायमानायास्तपः फलत्वेनोत्प्रेक्षणामसिद्धविषयाः
फलोत्प्रेक्षा अनेनैवक्रमेणोदाहरणानेयानि

जकत्वसंसर्गेणावुद्धित्वेनद्वारकेननेनैवकृत्वान्वयः तत्रादात्म्यसंसर्गभावनायामयोविषयतत्वाः एवंचक्रुचयरणाभिन्नफलककत्न
कयामकरकावद्धत्वाश्रयसंभावनाविषयोमथ्यइतिबोधः एवंमाञ्जोमिमादावपिफलत्वमनोरथ्यत्रतिपूर्ववदेवःबोधः फलोत्प्र
क्षात्वबोपदर्शितगसोपमादनीयमितिवह्ववक्तव्यत्वेपिविस्तरभयादुपरम्यते ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰व॰
कु॰टी॰
३२

32

नविद्यतेविकासोयेषांतान्यविकाशानितेषांभावात् विकासरहितत्वाद्धेतोः बालेंदुवत्द्वितीयचंद्रवत् वक्राणितथाग्रेणलोहितानि

बालेंदुवक्राण्यविकासभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि सद्योवसंतेनसमागतानांनखक्षतानीववन
स्थलीनाम् अत्रपलाशमुकुलानांवक्रत्वलोहितत्वसंबंधेननिमित्तेनवसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधिस
द्यःकृतनखक्षततादात्म्यसंभावनोक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्वोदाहरणेनिमित्तभूतधर्मसंबंधोगम्यः इहतू
पात्तइतिभेदः नन्विवशब्दस्यसादृश्यपरत्वेनप्रसिद्धत्वात्तदुपमैवास्तु लिंपतेवत्स्यदादहरणेलेपनकर्तृता
पमानत्वादेस्तक्रियोपसर्जनत्वस्योपमाबाधकस्यात्राभावात् उच्यते उपमायायत्रक्वचिदवस्थितेऽपितद
(वत्तेनातामनोपसर्जनत्वस्यापि) सद्भावक्लेशकल्पनतया वसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधित्वस्यविशे
षणस्यानपेक्षितत्वात् इहतदुपादानेपलाशमुकुलानांनखक्षततादात्म्यसंभावनायामिवशब्दमिव।
स्याप्यपेक्षितत्वात्तदेव नह्वलीषणस्यापकस्मात् अस्तिचसंभावनायामपीवशब्दः इवेत्तिष्ठदेवदत्त
इवभातीति ॥

अरक्तानिपलाशकुसुमानि वसंतेननायकेनसमागमेप्राप्तानांवनस्थलेनामेगनालीनांसद्यस्तत्कालभूतानिनखक्षतानीवबभुःशुशुभुः
इत्यन्वयः पूर्ववत्विभ्रमस्तोमभिन्नत्रेमर्थः नतुलोकेसम्भावनायामिवशब्दोनदृष्टइत्यतआह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

समुद्रस्य तरंगाणामग्रभागैः फेनरूपैर्बद्धैः पिण्डीभवद्भिस्तत्फेनचंदनमादाय करैः किरणैः दिगंगना लिपन्नेव समर्थः समुद्रस्तोयान्तेन

पिण्डीभवत्तरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनम् उद्दायकैर्लिंपन्निव दिगंगनाः अग्रतरंगाग्रैः फेनचंदनम्
प्रकरणे पक्षान्तयोरन्यत्वाते समञ्जोऽस्थितस्य चंद्रस्य प्रथमे समुद्रस्य प्रसन्नतानोकरणादिन्दुव्यापनेव समुद्रो
पात्तफेनचंदनग्रहणं न लेपनं न नोत्प्रेक्षाते उभयत्रक्रमेण समुद्रपाततरणेन फेनचंदनपुञ्जीभवनं दिशां यथा
लीकरणं च निमित्तमिति फेनचंदनप्रेरणा किरणव्यापनयोर्विषययोरनुपादानादनुक्तविषयस्वरूपो
त्प्रेक्षे येषां नूपात्तेयेः समुद्रचंद्रयोरेव तत्र क्रमेण कपक्षणालेपनरूपधर्मोत्प्रेक्षितमते तेषां मते पूर्वोदाहृत
णोथर्मिणोर्धर्मेन रतादात्म्यान्न्यत्वाद् हन्तधर्मिणोयमेसमर्गोत्प्रेक्षेति भेदावगन्तव्यः ॥

हेयस्फेनचंदनेन तत्कृतेयत्रासां दिशां लेपनं तत्तेनेत्यर्थः उभयत्र उभयोरुत्प्रेक्षयोः येषामलंकारसर्वस्वकारादीनाम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

35

समक्रान्तो भूपतिः भूमौ रात्रौ रवेरभावाद्धेतोः विवहिवा चंद्रस्याभावादस्यैदो विवस्वन्तं निरंतरमुदितं प्रतापयशसी दृष्टवान् निर्मितवान् इत्यर्थः र
क्राविस्तताहरणे भावरूपो हेतोरिहेतभावरूपतिभेदः विवस्वता स्वैर्गोसहस्रैर्गोभिः किरणैः सह जनानां गावो नेत्राणि मिश्रा मिश्रिता। जनानां नेत्रापर
नामधेया गावो पर्यनायिषतेव नीता इव यथा गोपालेन परकीयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्वीया गावो नीयन्ते तथा गोपदवाच्यसाजात्येन मिश्रिताः इव

रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दोरभावादिव स प्रभुः भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान्सततोदिते रात्रौ रवेर्दिवा चंद्रस्याभा
वः सन्नपि प्रतापयशःसंसर्गेन हेतुरिति न स्फुटहेतुत्वसंभावनासिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा यथा विवस्वता
नायिषतेव मिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानां गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः
अत्र विवस्वताकृतैः स्वकिरणैः सह जननेत्रानयनमसदेव रात्र्यान्ध्यं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितमित्यसिद्धवि
षयाहेतूत्प्रेक्षा ॥

वस्वतानायिषतेव नीता इवेत्यर्थः खलु संभावनायां तेन नयनेन हेतुना इदमान्ध्येन नान्धकारैरित्यर्थः गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् इ
स्त्री सौरभेयी दिग्बाणभूदृग्वाग्भूषु प्रभू मिदिवेति मेदिनी अत्र यनायिषतेवेति विषयोत्प्रेक्षा एव कंतसदे तत्रोत्प्रेक्षा मितिश्लेषसाङ्केदः एवं
च सर्वं गीकुर्येति गुणरूपो हेतुरिहेतुक्रियारोपरूपमपि द्रष्टव्यम् अत्र चोत्प्रेक्षा हेतूत्प्रेक्षायाः प्राधान्यात्तेनैव व्यपदेशो न तत्स्वरू
पोत्प्रेक्षा तेन तत्साङ्कर्यगमनात् एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अथ विधुश्चन्द्रः पयोधेः पूर्वं वर्द्धयितुं एणांकमणिं चन्द्रकान्तं कियेति लोकोक्त्या अपरिमितानि पयांसि दोग्धीति शंके तथा प्रियैः पतिभि
र्विप्रयोगे वियोगे सति सशोकानां कोकांगनानां नयनेभ्यः भूते कियेति पयांसि दोग्धीति शंके इत्यन्वयः दुहेस्त्विककर्मकत्वादनेनाकम
णामिति द्वितीयापदं नयने इत्यत्रापि मन्तव्यः किमिमत्रैकस्य वृद्धत्वस्य फलत्वेन कृतचन्द्रेणोन्मेदिताणामिद तद्द्रावणस्रावणयोः द्वयोः फ

पूर्वे विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शोकेयमेणांकमणिं कियेति पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगसशोकको
कीनयने कियेति अत्र चन्द्रेण कृते समुद्रस्नेहगुणे सदेव नदानेन कृतचन्द्रकान्तद्रावणसकोकांगना
वाष्पस्रवणस्य च फलत्वेनोन्मदान इति सिद्धविषयाफलोन्मेत्ता ॥ रथ्यास्थितानां नोपरिवर्तनाय पुरात
नानामिववादनानां उपान्तभूमौ तरंगोत्तमानां दिशः प्रतस्थे हविरूननरसो अत्रोनरायवसाम्यप
रिवर्तनममदेवफलत्वेनोन्मदान इति सिद्धविषयाफलोन्मेत्ता ॥

लत्वेन स्ववर्द्धनस्य तदिति भेदः चन्द्रेणोवर्द्धनेन तदा वर्द्धनकालेनेन चन्द्रेण ॥ रविरथ्ये स्थितानां निधुक्तानां परानतानां वादनानाम स्थानोपरिवर्तनाये
व तरंगोत्तमानां मुपान्तभूमावुन्नरसो दिशि प्रतस्थे इत्यन्वयः अयोत्रमिममैकस्य गुणस्य फलत्वेनोन्मेदनामिदं तत्परिवर्तनाक्रियायाः इति भे
दः नत्वलंकारसर्वस्वकारादिभिरेषामपि जात्यादिभेदनाम्रक्रान्ताकृतस्तेन प्रदर्शिता इमा शंक्याद ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कु॰टी॰
३४

34

उक्तभेदापेक्षमर्थः इत्युक्तौ अनेन तच्चमत्कारविशेषप्रयोग इति शेषः तथा च जातमादिभेदानां चमत्कारविशेषाणां नायकत्वादप्रदर्शना
मिति भावः इत्युत्प्रेक्षेति इत्यनेनोत्प्रेक्षोद्बोधकत्वेनेत्यर्थः अत्रानुप्रासत्वमनविषया स्वर्गगामवेशनतादात्म्योत्प्रेक्षा विशेषणीभूतप्रम

पतापप्रवोत्प्रेक्षाः मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः इत्युत्प्रेक्षा उज्जेते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृश इ
त्युत्प्रेक्षायां व्यञ्जकत्वेन परिगणितानां शब्दानां प्रयोगे वाच्या अप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा इवादिपदका
भावे गम्योत्प्रेक्षां प्रवदन्ते यथा त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् इति कुवलयानन्दे
इत्युत्प्रेक्षाप्रकरणम् ॥

णश्रान्तत्वरूपहेतूत्प्रेक्षा वा प्रतीयत इति ध्येयम् इत्यलंकारचन्द्रिकायामुत्प्रेक्षाप्रकरणम् २१ अतिशयोक्तिं लक्षयति ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्रहणाश्रुपस्थाने विषयस्य रूपतयेति विषयिणोऽनुपमस्य भावस्तत्तानयेत्यर्थः रूपं चाभेदेनाध्यारोपणात्मनत्वेन तस्मिन्सतीति सप्तमी समर्थितत्सिद्धिम
भिप्रायेण एवं चात्रयामात्र विषयधर्मिकाध्यवसितिस्वप विषयीभूते विषयभेदेनाध्यारोपणात्मनत्वेन रूपकातिशयोक्तिरिति लक्षणार्थो बोध्यः अत्र रूपकवा
रणायाश्रुपोद्गेति अयमेव च रूपकाद्दस्याविशेषोऽतिशयोक्तावन्ते ध्वनिर्वा रणाध्याख्येति अन्यत्रावारणार्थे निगरणेति नीलोत्पलेति नीलोत्पल
त्वाध्यावसानलक्षणया शक्यलक्ष्योभयानुगतेन कान्तिविशेषपुरस्कारेणोपस्थितेन कामिनीनयनेन शक्त्युपस्थितस्य नीलोत्पलत्वविशिष्ट

रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः। पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः॥ विषयस्य
स्वशब्देनोल्लेखनेन विनापि विषयिवाचकेनैव शब्देन ग्रहणं विषयनिगिरणं तत्पूर्वकं विषयस्य विषयि-
रूपतयाध्यवसानमाहार्यनिश्चयः तस्मिन्सति रूपकातिशयोक्तिर्यथा नीलोत्पलशरशब्दाभ्यां लोच
नयोः कटाक्षाणां च निगरणपूर्वकं तद्रूपताध्यवसानम्॥

स्याभेदेन संसर्गेणान्वयः शक्त्युपस्थितयोः कृतीष्टसाधनतयोरिव शक्यलक्षणाभ्यामुपस्थितयोस्तात्पर्यवशेनान्वयाङ्गीकारे बाधकाभावात्।
एवं च नीलोत्पलाभिन्नकान्तिविशेषाद्धृद्यादिति बोधादियमभेदातिशयोक्तिरिष्यते न चैवं सति रूपकादिवैलक्षण्यमिति वाच्यं रूपके।
विषयभेदव्यापस्याविषयतावच्छेदकभावेनैव लक्षणस्फुटत्वात् यदा तु भेदभावेन नात्यर्थं किं तु भेदभावेन तदा कान्तिविशेषादिरूपतारू
पातिशयोक्तिर्वक्ष्यते इति बोध्यम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ व॰
ऋ॰ टी॰
३५

35

मध्यभागमारभ्य स्तवपर्यन्तेनानायकोगवर्णनमिदं   गगनेगगनमध्येकापि अनिर्वाच्यशोभावापी तद्वद्गंभीरा नाभिः स्फुरति शोभते तत्सदृशेन
हृद्देशभागेगेन्द्रनीलघटितानां स्तम्भपद्यामरणास्तद्वद्रक्ता रोमावली स्फुरति इत्यनुषंगः किंभूता कांचननिर्मिता सोपानपंक्तिस्तत्सदृशी।

यद्वावा वापीकापि स्फुरति गगनेनेनमवेस्तस्तम्भपद्या सोपानालीमपि गगनवती कांचनेर्मैन्द्रनीलैर्ग्र
गैशैलौ स्फुरति स्तगमौ वंदनक्षुद्रदेशौ तत्रमानौ स्तलभमन्तं सन्निधानात्तद्यथाशोः अत्रवाप्यादि
शाद्दैर्नाभिप्रभृतयो निर्गीर्णाः अत्रातिशयोक्त्या रूपकविशेषणात् रूपकेदर्शितानां विधाना ॥

त्रिवलीमपिगगनवतीमासवती तथाग्रेन हृद्देशे शैलौ तद्वत्तुंगविशालौ कुचौ स्फुरत इति विभक्तिव्यत्ययेन संबंधः कीदृशौ स्तब्धतितनौ
पुष्पवन्तौ स्तगमौ स्तलभौ पुनः कीदृशौ वंदनतरुभिस्पंदनेन क्षुद्रनौ व्याप्तदेशौ ययोस्तौ तत्रमानौ स्मिष्टानां मधौ तद्वदाह्लादकस्य स
न्निधानादनन्तदासा ग्राममधुरेमायुक्तौ स्तलभमिमन्वयः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रस्तीमस्य प्रदर्शनार्थमित्यनेनान्वयः अतिदेशेनेति साहृश्येनार्थः मुख्ये रूपकभेदस्यातिशयोक्त्यावभावाद्रूपकपदं रूपकसाहृश्यप
रेषत्वमासमप्रतिन्हेत्वैन्नुक्तेति अत्रातिदेशात्पदवक्ष्मीतिदेशकमित्याशयः आधिक्यान्तनवेमत्रानुभयोक्तेरुक्तेदादर्शेषु प्रसिद्धतरत्वा
नुपादानेबोध्यम् यत्र त्वेकस्मिन्नुक्तेविषयवाचकपदस्य विषये साध्यवसानलक्षणायाः शक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्व विशेषक
बोधकत्वकार्यतावच्छेदके एवं च निगरणेन सर्वत्र विषयतावच्छेदकधर्मरूपेण विषयस्य भानं न विषय्यभिन्नत्वेन तिस्थितेभेदातिशयो॥

सिद्धाध्यमेभवोत्क्तीमतिदेशेनप्रदर्शनार्थं तेनात्राध्यभेदातिशयोक्तिस्ता हृष्यातिशयोक्तिरिति
द्वैविध्यम् तत्राध्याधिकान्यूनतादिविभागश्चेतिसर्वमनुसंधेयम् ॥

क्तिस्ताहृष्यातिशयोक्तिरितिद्वैविध्यमयुक्तमितितन्मोऽधिविलसितं शक्यतावच्छेदकस्य लक्षणेपूर्वमतीतत्वेनतद्विशिष्टतयालक्षणायाअ
संभवात् यद्धर्मविशिष्टे शाक्यसेवेधर्मस्तद्धर्मप्रकारकलक्षणोपस्थिते सोपानप्रकारशाब्दबोधेहेतुत्वात् लक्षणापरिहार्थायाअनुपपत्ते
स्तदवस्थत्वाच्च एवमपिताम्रर्थवशात्सीहृशबोधांगीकारेन त्वशादेवशक्याभेदप्रकारकबोधेपिबाधकाभावान्मात्रपदेनविषयता

वक्रोक्तौ [illegible] ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ च॰
ऋ॰ टी॰
३९

36

शालभंजिकाख्यनाटिकायां स्फटिकप्राकारशिखरगतेनमृगांका वलोकनेन राज्ञो विदूषकं प्रत्युक्तिः प्राकारशेप्राकारस
मीपे नयनेनप्रहितश्चरयमनाकर्षयन्नकथ मनाकाशेग्रनेन विदेको ये शीतकिरणः स्पृहयति मुखैव वेदगगनाह्लादकारित्वरूपतानूथा
ध्यवसाने कीदृशः गलितस्मृतेनाहरिणो यस्मात्तथाभूतः तेन निष्कलंकतयाकर्षाभिव्यक्तिप्रनः कीदृक्तस्तथायावद्वध्यामस्तदा।

यथावा समावद्धग्रासैरुपवनवकोरैरनुसृतः किरज्योत्स्नामच्छांलवलिफलपाकप्रजयिनी
उपप्राकाराग्रंप्रहिणनयनेतर्कयमनागनाकाशेकोयंगलितहरिणः शीतकिरणः ॥

भिलाशोयैस्तैरुपवनसंवेधिभिप्रकोरैरनुसृतः लफला: फलपाकसमगणयिनीसदृशी अच्छांस्वच्छांज्योत्स्नातवना: थवसितो
कांतिप्रभांकिरन् प्रसारयनिसर्थः लवलीलताविशेषोदरस्फारेवडीतिभाषयाप्रसिद्धाः प्राकारोवरणः शालउत्प्रमरः समावद्धा
ग्रासैरितिक्कवित् नत्रपुस्तकपवार्थः नवलवलेतिपाठेनवग्रासोलवलिपाकेप्रसर्थः नविदामेदविवदैवकिनसादातआद॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कोऽयमित्यनेन निह्नीनकालप्रकाशात्मसिद्धस्यैव निह्नीनत्वान्नेन्दुलक्षणावगतिरिति भावः गर्भीकृतः गलितेत्यादिविशेषणत्वे गत्वेनाभिमतः अन्यत्रापीति अत्रोक्तिरेषदैवैरपरिदलितो राहुदशनैः कलंकेनास्पृष्टो न खलु परिभूतो दिनकृता ऊहूभिर्मालिनो नवयुवतिवक्त्रेण विजितः कलानाथः कोऽयं कनकलतिकायामुदयते इत्यादावित्यर्थः अथवा अन्यत्रापि न्यूनतायामसयीत्यर्थः कोऽयं भूमिगतश्चन्द्र इत्यादावदिव्यत्वरूपन्यूनताप्रकाशनमूहनीयमिति भावः ननूक्तोदाहरणद्वयमिति विशेषणोपादानात्कथमतिशयो

अत्र कोऽयं गलितहरिणाश्मप्रकाशमित्युच्चंद्रश्चेदः ननु उत्कर्षस्य गर्भितः एवमन्यत्राप्यूहनीयम् ॥ यद्यपह्नुतिगर्भत्वेऽस्यैव सापह्नवामता तत्रोक्तिरुग्रया राजन्यो नाः यशयतीति तावितौ अत्र वक्तृक्तिसाध्यर्थमेवामतमितातिशयोक्तिः चेद्रमेडलस्यममनेन भवति इत्यपह्नुतिगर्भो ॥

क्तिरितिचेत् अत्राह इदं तस्य विषयिविशेषणेनाविवक्षायामतिशयोक्तिरेव यदा तु विषयिविशेषणातिविवक्षा तदा रूपकमिति। व्यवस्था अत एव प्रकाशकृता दर्शमेरूपकातिशयोक्त्यादिसंदेहसंकरे नयनानंददायीदोर्बिंबमेतत्प्रसीदतीत्युक्तं पत्तो विभजेत अपह्नुतिगर्भत्वे यथा सापह्नुतिगर्भत्वेऽस्यैव गर्भातिशयोक्तिरेव तथा च सापह्नवत्वनिरपह्नवत्वभेदेन द्वियातिशयोक्तिरिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰व॰
कृ॰टी॰
३१

नानिअनुभवैकवेद्यामानानि वस्तूनि ते इमे जनाः विकल्पयन्ति सदसद् इति विकल्पविषयाणि कुर्वन्ति येषां जनानां साभक्तो नाम्नेदरीदृक्प्रथेना
स्तीत्यन्वयः तादृशमेदरीदर्शनशालिनस्तान् विकल्पयन्ति इति भावः तानि कानि वस्तूनि मुक्तामौक्तिके विद्रुमे प्रवाले तयोर्मुक्ताविद्रुमयो
र्मिश्रमधुरमः अन्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया पूर्वपदे केवलपूर्वेदंभावादेकेन तमधुरमधुरस्य तयोर्मुक्ताविद्रुमयोः खल्वतिश्चिन्ने प्रालेयद्यु

यथा वा मुक्ताविद्रुममन्तरा मधुरमः पूर्वपदे पूर्विह्नप्रालेयद्युतिमण्डले खल्वनयोरेकासिका नाणिवेन
प्रादेचनिशेखरमन्त्रसिंनचनः सर्वाचलाम्भन्तरे तानीमानि विकल्पयन्ति ते मे येषां न सा दृक्प्रथे अप्रापरर
स एव मधुरमः इत्यतिशयोक्तिः मुग्धरसो न मधुरस इत्यपह्नुतिगर्भो अलंकारसर्वस्वकृता सन्देहोऽस्यदा
यो साप्रह्नुवतमुक्तम्

तिमेडले चेद्रमेडलेपकासिका एकस्मिन्नासिकावस्थितिः एकाधिककरणे स्थितियावत् नन्वणिवेसमुद्रेन चन्द्रमेडले शेखरस्यान्तर्हिमस्तकेड
देवति इदं यथा प्राप्नोति नचनः पूर्वाचलस्योदयगिरेरभ्यन्तरे इति मुक्ताविद्रुममधुरसप्रालेयद्युतिमण्डलशेखरशाहेः क्रमेणादेनायुर्वेद्रुम्नायुर्यस
खेकलानिगीर्णपूर्वीदादरेणाननोक्ताप्यष्टापह्नवः इह तत्पदे पूर्वह्नमिश्रकारहन्ध इति भेदः मालेयं मिद्धिकावेसमरः ॥

३१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पुरेभवाः पौर्यस्तास्तु विलासिनीषु तासीनां मन्दस्मितानां च हृदेनेन समं भ्रमं संभ्रमं येनीरंगनास्तु सतेऽपयत्र न नर्ण्यौ सिप्रानदी उल्लसन्ती नीफेनानो
क्लेन शुक्लः शुक्लोट्टहासोत्तत्तद्धास्यं यथास्यात्तथाभ्रूनेव विभातीत्यन्वयः तीसेमसेत्रेसर्थः इंडुमंडलादाविमादिपदात्त्वपरसा

गतास्तनीरेतिमिश्चहृनेन समं भ्रमं पौरविलासिनीषु यत्रोल्लसत्फेननतिक्लेनशुक्लाट्टहासेव वि
भाति सिप्रा इति तत्रक्रियानेवभेदः यत्तत्वशुक्लापह्नुतिगर्भत्वमुक्तं यत्रफेननतितमपह्नुतम् नवैश्रो
वाट्टहासो नोपलक्षणादिहत्तपर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वे उडुमंडलादावपह्नुतस्यानन्ततादेः स्नक्कादिशुनि
वेशनात् इदं च पर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वमुत्प्रेक्षायामपि सम्भवति तत्रस्वरूपोत्प्रेक्षायां यथा ॥

दिपरिग्रहः स्रक्कादिश्वितिस्रक्क्रिमाद्यर्थादिविमर्थः आदिना अधरमाधुर्यादिपरिग्रहः निवेशनात् अभेदाध्यवसानात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ च॰
कृ॰ टी॰
३८

दमयंतीवर्णियतोनलस्योक्तिः अतिशयितद्रागालोहितमादियमधरस्वरूपमेव बिंबमिति ज्ञाने ननु बिंबफलमित्येवकारार्थः बिंबस्फ

ज्ञाने निरागादिदमेव बिंबं बिंबस्य च व्यक्तमित्यधरत्वम् तयोर्विशेषावगमात्प्रमाणेनास्ति भ्रमेभूद
तयोर्जनानां अत्र प्रसिद्धफले बिंबनामप्रकृमातिरागेण निमित्तेन दमयंत्यधरेन उपमेयत्वापर्यस्तापह्नु
तिगर्भा हेतूत्प्रेक्षा यो न हुर्भवेमा लिखितेहेतूत्प्रेक्षा दोदादरणप्रवहस्यपने तथाथकारेषांध्यरहुत
नयुपह्नुमामयत्नाद्धनिवेशितेफलोमेतायोयथा ॥

लस्य इतोस्माद्दोष्टाद्यधरत्वंनिकृष्टत्वंव्यक्तं स्फुटं कथं तर्हि विपरीतालोकप्रसिद्धिस्तत्राह द्वयोरनयोर्विशेषस्ततारम्यस्यबोधेऽत्प्रमाण
मसमर्थानां जनानां नास्ति भ्रमो विपर्यासप्रभूदिति अभवेति स्पष्टः कन्नेकेनेत्रापरपर्यायगोनयेनेस्पष्टः निवेशितमुत्प्रेक्षितम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्विनात्मोगजस्नस्य र्वेर्गर्हान्पलान् वेश्मनिति यावत् ध्रुवं माघो वाथितैस्सरः प्रविशति न तस्मात्ते हियतः गजस्नाने निष्फले निष्प्रयोजन
मित्यन्वयः प्रसक्तानुप्रसक्त्या अतिशयोक्तेः सापह्नवनकथनप्रसंगादलंकारसर्वस्वकृत्कं स्वरूपान्तरेणायं शुद्धापह्नुतिगर्भत्वेन दर्शितेन दृ
ष्टान्तत्वेन दर्शितं मया अपह्नुतिगर्भत्वमित्यर्थः तत्त्वेवन्ताम्नीयमेवत्र अन्यत्ववर्णनेन तत्तोऽयमभेदेनवर्णने इत्यादाहरणंवेऽपि पव

र्वितमोगजः पङ्कान्तरहूहान्वाथिते ध्रुवे सरो विशति न स्नानं गजस्नाने हि निष्फलम् अत्र गजस्य
सरः प्रवेशप्रतिफले स्नाने फलत्वमपह्नुत्य पद्मवाथनेन निवेशितं अलमनया प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रकृ
तमनुसरामः ॥ भेदकातिशयोक्तिस्तत्त्वेवान्यत्ववर्णने अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्धैर्यं महीपतेः ॥ अ
त्र लोकप्रसिद्धगाम्भीर्याद्यभेदेऽपि भेदो वर्णितः ॥ यथा वा अन्यैवेयं रूपसंपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी: नैषा
नलिनपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी विधेः ॥

मेघपिते नद्योनौनानिव्याप्तिः इहैव लोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थीत्वे ॥ अस्य महीपतेर्गाम्भीर्यं अन्यदेव प्रसिद्धगाम्भीर्याभिन्नमेवेत्यर्थः ॥ रूपसौन्दर्यं वैद
ग्ध्यवान्तर्यधोरणीपरिपाटी एषा नलिनपत्राक्षी विधेः साधारणी सृष्टिर्नेत्यन्वयः अत्रोत्तरार्धे अभेदेऽन्यत्ववर्णने विशेषः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰ कु॰टी॰ ३५

अयोगे असंबंधे योगकल्पनं संबंधवर्णनं असंबंधश्चाभेदाभिन्नत्वेन समसमतायाद्यन्निः रूपितो ग्राह्यः तेन रूपकातिशयोक्त्यादिप्रभेदेषु नातिव्याप्तिः ॥
सौधाग्राणि राजसदनशिखराणि नन्वत्रैव संबंधीव विधुमंडलमित्यत्र वशात् प्रयोगः इत्येतावता प्रतीतेस्तद्वत् प्रयोगे गम्योत्प्रेक्षाप्रतीतेस्तद्वत् ननु
वित इवादिसत्त्वे वा वाच्योत्प्रेक्षा सैव भावे गम्योत्प्रेक्षेति नियमात् अन्यथा नवकोटिप्रमाणेआनाः इत्यादिसर्वोदाहरणेष्वपि गम्योत्प्रेक्षात
स्यादिति विशेषाभावादिति चेत् नैवं इवाद्यदर्शने नियमस्यालंकारांतरविषयत्वाभ्युपगमात् अन्यथा नंदनमुखेन्द्र इत्यादौ नलिनमयोगा

संबंधातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम् । सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमंडलम् ॥ यथा वा
कतिपयदिवसैः क्षयं प्रयायात् कनकगिरिः कृतवासरावसानः । इति मुदमुपयाति चक्रवाकी वित
रणशालिनि वीररुद्रदेवे ॥ अत्र चक्रवाक्याः सूर्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभावनाप्रयुक्तसंतोषा
संबंधेऽपि तत्संबंधवर्णनम् ॥

गम्योत्प्रेक्षापत्तेः एवं च प्राकृते संबंधे संबंधवर्णने रूपातिशयोक्त्यलंकारविषये न गम्योत्प्रेक्षाया अवसरः वक्ष्यमाणरीत्या सदर्पणेन प्रम
णख्यातेन रूपहेतोः गम्योत्प्रेक्षाभिधानेन स्वर्गगादेवयोः इति सर्वमवदातं प्रसन्नं मुदाहरणांतरमाह ॥ कतिपयेति रुद्रदेवाख्यनृपवि
तरणशालिनि सति चक्रवाकी इति मुदं संतोषमुपयाति प्राप्नोति इति किं कृतवासरावसानेनाशयेन सः कनकगिरिः सुमेरुः क
तिपयैरल्पैर्दिवसैः क्षयं प्रयायादिति संभावनीयात् लिङ् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योगेऽप्ययोगवर्णनमित्यर्थः । स्वर्गस्थाः द्रुमाः कल्पवृक्षादयः स्वर्द्रुमेष्विति विषयसप्तमी स्वर्द्रुमविषये य आदरस्तस्य संबन्धेऽपि अ-
र्थ्यादर्थिषु यदा अर्थिषु स्वर्द्रुमविषयादरसंबन्धाभावप्रतीतो नतु समानविर्भवेद्यनयात्स्वर्द्रुमेषु ध्यादरविषयत्वाभावागमययात्कृतमेव

योगेऽप्ययोगोऽसंबन्धातिशयोक्तिर्द्वितीयेति । न विद्यतान विराजेऽहं स्वर्द्रुमानादियामहे । अत्र स्वर्द्रुमेष्वादर-
संबन्धेऽपि न दसंबन्धो वर्णितः । यथा वा अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः । अवकाशो न पर्याप्त-
स्तव बाहुलतान्तरे । अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः । आलिङ्गति समं देव ज्यां शराश्च परा-
श्च ते । अत्र मौर्वी यदा शरसंधानेन तदानीमेव शत्रवः क्षितौ पतन्तीति हेतुकार्ययोः सहत्वं वर्णितम् ॥

साधुः अत्रयोरिति अनिवद्यानि निर्दुष्टानि अङ्गानि यस्यास्तस्याः संबुद्धिः । जृम्भमाणयोर्वर्धमानयोरनयोस्तनयोस्तव बाहुलत-
योरन्तरे मध्ये पर्याप्तोऽवकाशो नास्तीत्यन्वयः । अत्र बाहुलतयोरन्तरे स्तनपर्याप्तावकाशसंबन्धेऽपि न दसंबन्ध उक्तः ॥ क्रमः पौर्वापर्यं तेन रहितो
ऽक्रमस्तद्रूपस्यातिशयस्योक्तिरित्यर्थः । सहत्वे सहकालत्वे आलिङ्गन इति समं युगपत् ज्यां मौर्वीं शरं चापराः शत्रवः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्र.च.
क्रं.दी.
पं.
40

हे वीर मत्त सखी रमणखड्गे कोशे पिधाने मुंचति सति अरिवर्गः अरीणां समूहो ऽपि कोशे भांडारे मुंचति तथा खड्गे एकं पत्रलसने भजति स
ति सः एकं एकं भजति एवं खड्गेन तमोस्तोति भजति सति सोपि तमो ऽहंकारं भजतीत्यर्थः कोशोस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने ऽर्थौघवृद्धिभ्योः

यथा वा मुंचति मुंचति कोशं भजति भजति एकं पमरिवर्गः हे वीर वीर खड्गे तिजति सजति तमा
माशुः अत्र खड्गस्य कोशग्रासा मा गादिसमकाल एव विमुंचनाय तन गदमगादि वर्णितः चपलातिश
योक्तिस्तकार्ये हेतूपसक्तिजे यस्यामीस्थितेनेत्थाव लयो भवत्यूर्मिका अत्र नायक प्रवासप्रसक्ति
मात्रेणयोषितेति कार्यं कार्यप्रवेशन दर्शितम् ॥

यो विस्मयः अत्र मत्प्रसंग योन मेगपा योगपयवर्णनेथन गद्देति धनसंबंधि गद्देत्यर्थः ॥ हेतोप्रसक्तिदर्शनेनजनेकार्यसतीत्यर्थः यस्या
मीति उदितेऽके प्रियेणेति शेषः तेथार्थोर्मिका अंगुलीयकं वलयः कंकणं अभवदित्यर्थः ऊर्मिका अंगुलीयस्यांहस्वभंगतनगेषो
रिति विश्वः कार्य प्रवेशेनेति अंगुलीयकस्य कंकणपदप्राप्तिरूप कार्य वर्णनहोशेत्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मरुञ्जसौकुमार्थ्यवर्णाविरहस्यपायोतरतिशयवर्णनमिदं हेतोतिखेदे आदाते ग्रहीते सकृदेकवारमिति कुसुमेष्वितिते हस्ताग्रेषयी
रहस्योहस्ताग्रमालोकितेभवतीतिशेषः अपिनाकिमुतग्रहीतइतिगम्यते लाक्षयायरंजनेनहातेयापिसहसाकस्मात्पादयोःस्खलेरक्तं
भवति किमुतरंजनेनेतिपूर्ववत् एवमंगानांखेदनादिनायद्वनुलेपनेनतस्मरणमपिमस्येनखेदावहं किमुतानुलेपनेनकिममन्दाध्यामितिशे
षः अलकानामगुरुधूपाद्योमोदोपिभारायतेभारवाहयतीत्यर्थः कर्णेतिकर्णेदूप्रचारादानादिरूपेदेतनप्रसक्तिमात्रेहस्तग्रलौहिमरूपकार्यो

यथावा आदाने सकृदेवहितेपिकुसुमेहस्ताग्रमालोहितेलाक्षारंजनवार्तयापिसहसारक्तेनलेपादयो
रंगानामनलेपनस्मरणमप्यंगेनखेदावहं हेतोरथीरहशः किममन्दलकामोदोपिभारायते यथावा या
मिनयामीतियथैववदतिश्रवसान्तलग्नेननतेक्षणाः गलितानिपुरोवलयानिपराणपितथैवदलितानि
अनेनातिशयोक्तिस्तुपौर्वापर्यव्यतिक्रमे अग्रेमार्गगतः पश्चादनुनीताप्रियेणसा ॥

न्येनेः साक्षादेववर्णनेनतत्कार्यमुखेनेतिपूर्वस्माद्भेदः हेतुकार्ययोर्विपर्ययेहेतुप्रसक्तिकार्ययोरपिसमकालत्वंसम्भवतीतिसत्ववयितुमा
दाहरणान्तरमाह ॥ यथैवदयितेयामिनयामीतिवदतिसतितत्क्षणेनतत्कालमेवननतेक्षणाः पुरोवलयानिप्रागिमंकंकणानिपुरः प्रथममेवगा
लितानि अपराणपितथैवतत्कालमेवदलितानिभग्नानीसम्वयः पुरेअग्रेप्रथममेस्मादितिविग्रहः अत्रवदतिगलितानिदमशब्दप्रयोगेनसमका
लतावगतिः अत्रहेतुकार्ययोरिसमत्ववर्णनेनतमोदीपर्य्येतिपाठः साधुरेवव्यतिक्रमोत्रवैपरीत्यमत्र अग्रेप्रथमंमयानुनीतासमाहिता ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰च॰ कविप्रतिभानामेतन्मन्ये विधिर्मो भूमयः प्रथमेनर्त्तप्रथमेव वल्लनोनृपत्नानां भृंगानोसंगेनाऽऽकलानांकरणेमदजलप्लामोदनी परिम
लेनमधुरारम्भणीयाश्रामनी पद्मादनेतत्रेतेषां कवीन्द्राणामपरिरुद्धस्य संगतमप्यनृपतेः स्रमीटप्यमानाः कज्जलाः पतिताः कीदृशाः वी
क्र॰टी॰ रत्नुद्रकेयमनथाभूतस्य वीराणां दप्रप्रसरेलीनांशुकवीथीनां त्वरंगानां सहृदयानां हृदशाश्रमथः उदकस्रोतः संज्ञयाभिसंदादेशः प्रत्रय
५१ थाकुक जातद्रूपकाख्यमुखेन नृपतिप्रसादः हेतुकथनेऽप्यवैस्याद्विशेषः पुनात्रुख्यावस्थिताक्ताः प्रयोत्केषुभेदेषु नुगतप्रवृत्तिनिः

यथा वा कवीन्द्राणामासर्वस्वमनन्त्रमेवांगनभुवन्त्रलक्ष्मीगासंगान्कुलकविमदामोथमधराः आमी
पद्मानां भासुपरिपतिनास्तद्धनृपनेक

मित्ताभावात् कथमतिशयोक्तिपदप्रयोग इति चेदत्राह । तावत्त्वभेदात्यनमनमेवसर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदे
व चसामान्यलक्षणमिति नचात्रत्रिगोष्ठ्यवसानमेवातिशयोक्तिप्रभेदानेतरंत्वनुगतरूपाभावादलंकारांतरमेव नचान्यत्वादिप्रभे
देषुमवातिनि नान्यत्वादिभिः प्रभेदादीनां निराकरणे संभवतीतिवाच्यं प्रमत्वादिभिरभिन्नवस्तुप्रतीतेरेव चमत्कारित्वेनानुभवसिद्धत्वा
यात्मत्वादिभिः प्रभेदप्रतीतेरंगीकारेणाभवात्संगतेः अन्यतमवत्तालंकारविभाजको ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पाधि तोविभज्जेतेव मत्कारा प्रयोजकत्वादिति वदन्ति । वस्तुतस्तु प्रत्युपात्तविषयकचमत्कृतिजनकाहार्यारोपनिश्चयविषयत्वमेवातिश
योक्तिसामान्यलक्षणं रूपकवारणाय समंतम् भ्रान्तिवारणायाहार्येति । उक्तस्वानिशमाय निश्चयेति रूपकातिशयोक्ताव भेदस्य द्वितीय
प्रभेदेस्यातस्य संबंधस्य चन्द्रतीयसंबंधस्य योग्यमेसस्कल्पस्य वष्टेस्तु प्रसक्तिजन्मनस्याप्यस्य भेपूर्वापरत्वयोस्तत्त्याविथारोपविषयत्वस्यै
ज्ञानस्यैव लक्षणसमन्वयः नचैवंविधारोपस्य रूपकस्वभावोक्तिभिन्नत्वप्रायशः सर्वालंकारोच्छेदादिति प्रसंगइतिवाच्यं इष्टापत्तेः अल

जाताः क्षीरोदकुम्भसम्भवकुम्भवीचिसन्दूरवः । एतास्तिस्रोऽप्यतिशयोक्तयः कार्यशेषप्रतनायनार्थाः ।

अतिशयोक्तिप्रकरणम् ११

कारान्तराणां चमत्कारप्राधान्यतया तदंगत्वेनावस्थितत्वात् अतिशयोक्तेः प्राधान्येन व्यपदेशानर्हत्वात् प्राधान्येन व्यपदेशार्हत्वा
त् भवन्तीति न्यायात् अत एव प्रकाशकृता विशेषालंकारप्रसंगेभिहितं सर्वत्रैवंविधविषयेतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते तां
विना प्रायेणालंकारत्वाभावात् अत एवोक्तमेषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते यत्नोस्यां कविभिः कार्यः कोऽलंकारो विनानया
इति दण्डिनाप्युक्तम् अलंकारान्तराणामप्येकमाहुः परायणं वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयामिति इत्यलंकारचन्द्रिका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰च॰
कु॰टी॰
५२

५२

वर्ण्यत्वेनप्रस्तुतानामित्यर्थः इतरेषामप्रस्तुतानां एतस्योभयस्यापिसाधारणं वर्ण्यमेवेत्यर्थः वहुवचनमनेकार्थकोटिकयोर्धर्म्मै-
क्यस्यापिसंग्राहकत्वात् धर्म्मैक्यं धर्म्मस्यैकत्वं एकोधर्म्म इतियावत् सचकारीवोध्यः एवंचानेकप्रस्तुतमात्रचकैकचमत्कारीधर्म्मानेका-
प्रस्तुतमात्रचकैकचमत्कारीधर्म्मोप्युपलक्षणीयोवोध्यम् मुखेविनिस्मितस्मितमिषादवयसंगंवारणायानेकेति अत्रमुखशेतिनादिरूपा

वर्ण्यानामितरेषांवाधर्म्मैक्यंतुल्ययोगिता संकुचंतिसरोजानिस्वैरिणीवदनानिच त्वदंगमार्द्दवेद-
ष्टेकस्यचित्तेनभासते मालतीशशभृल्लेखाकदलीनांकठोरता प्रस्तुतानामप्रस्तुतानांवागुणक्रिया-
रूपैकधर्म्मान्वयेनतुल्ययोगिता संकुचंतीतिप्रस्तुततुल्ययोगितायाउदाहरणम् तदप्रस्तु ॥

नेकवर्ण्यसंवन्धोनेकोधर्म्म इतिनियमः दीपकवारणायमात्रेतिप्रस्तुताप्रस्तुतप्रभेदसाधारण्यापत्तत्वनिवेशः त्वदंगेति प्रियां
प्रतिदयितोक्तिः कुर्वागस्यमार्द्दवेसौकुमार्य्येदृष्टेसतिकस्यचित्ते मालत्यादीनांकठोरतानभासतेपितुसर्वस्येत्यर्थः शशीविभर्त्तीति
शशभृत्चन्द्रस्तस्यलेखाकलागुणक्रियारूपेति एतस्यतथाविधधर्म्मसमुदायसौगुणक्रियारूपत्वमित्यभिप्रायोर्थः तत्तल्लक्षणेनतेनरूपे-
ण ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धर्मस्य निवेशः गौरववान् प्रयोजनाभावाच्च यच्च कैश्चिदेतद्दुष्य हृद्यत्वालालित्यधर्मस्य गुणक्रियारूपेण लक्षणेन निवेशः समाश्रयमारो
प्याभिहितं तेनैतदाप्तानन्तःशासति तथ्यराजत्रैलोक्यवतिमण्डलेन मनागपि निश्चितेमण्डलेशक्रमिममयोर्विसंवादाभावरूपधर्मस्यैवान्वयादि
ति तदिदमापातनोपि नमनोरमेन तथाहि शाससीति नत्वदाहृतपद्येनिश्चितेनेति निश्चितेमहृशत्रमित्रयमैथर्मतयोः पातः सवगुण
स्वरूपपदविनाभावाद्धेदस्य विनामतिरिक्तवान् अमप्याविनाभावाद्धेदस्य विना भावस्यातिप्रतिरिक्तमापत्तेः अथ तत्रापि साजात्यादि

तवेन्दोदयकालेन तथा वर्णिनी यो नं सेवोज्ज्वानां प्रकाशभीनसैविणी वदनानां च संकोचरूपैकक्रिया
न्वयोदर्शितः तमस्लोकेनायिकासौकौमार्यवर्णिनी प्रस्तुते अवर्णिनी यानां मालमादीनां कैरा
नारूपैकगुणान्वयः ॥

च्छायवत्त्विमालेवसेभवनेवेंतच्छत्त्रभवात् एवमप्यभावस्य कथं गुणत्वं हि भावः नानिक्रियाद्वयातिरिक्तस्यैव चतुष्टयीशब्दानां प्रवृ
त्तिरिति निवदद्भिर्वैयाकरणैस्तदत्र साहित्यिकैर्गुणत्वांगीकारात् अतएव जातिगुणयोर्विरोधप्रकाशकं द्विरुदाहृतं गि
रयोस्तत्रतिगुणइति तथा विद्यालाभेनापि प्रमदः सार्वभौमेति वस्तुतस्तु एतेन तेन रूपेणायर्थमस्य निवेशोभिप्रेतः संवेदितमनोभिव
काप्यनुपपन्नं विरतिसेविणीति स्वेनैरविन्नशीलमस्याः साहशीस्तेविणीत्वभिवाक्षणीति यावत् स्वादे वी विलोक्याहिः सेविणीयाक्षा
लावस्यादिप्रसरः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰ दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः कीदृशानि संजातैः पत्त्राणां प्रकारैरन्वितानि पूर्वपत्त्राणां वसन्तेन विगलनात् तथा स्फुटा विकसिताः पा-
अ॰टी॰ टला रक्तविशेषा येषु तेषां भावस्तत्त्वं समुद्वहन्तीति शत्रन्तं दिनानि चेत्यर्थः पद्मपक्षे तु स्फुटानि विकसितानि चतानि पाटलवर्णानि ते-
५३ षां भावस्तत्त्वमित्यादि पूर्ववत् एवमर्कस्य करैः किरणैरभिमर्शनाद्विकस्वराणि दिनानि पद्मानि विकासशालीनीति॥ नागेन्द्राणां हस्ताः
शुण्डाः कदलीविशेषाश्च परिणाहो विशालत्वात् कालिरूपं स्वरूपं लब्ध्वापि यथाक्रमं त्वचि कर्कशत्वात् कठोरत्वात् एकान्तेन नियमेन शै-

यथा वा संजातपत्त्रप्रकराञ्चितानि समुद्वहन्ति स्फुटपाटलत्वं विकस्वराण्यर्ककरा-
भिमर्शाद्दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः॥ नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ल-
ब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः॥ अत्र ग्रीष्मवर्णनेन तदीयत्वेन प्रस्तुतानां दि-
नानां पद्मानां चैकक्रियान्वयः ऊरुवर्णने प्रस्तुतानां करिकराणां कदलीनां चैकगुणान्वयः॥ हि-
ताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया॥

त्याच्छैत्यात् कदलीकाण्डाः पार्वत्यास्तदूर्वोरुपमानात् बाह्या उपमानत्वरहिता जाता इत्यन्वयः तदीयत्वेनेति तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः ग्री-
ष्मकालवर्णनस्थले ग्रीष्मवर्णनप्रस्तावादिति भावः एकक्रियेति वृद्धिप्राप्तिरूपैकक्रियान्वय इत्यर्थः एकगुणेति उपमान-
बाह्यत्वरूपैकगुणेत्यर्थः हिताहितविषये इत्यर्थः वृत्तितौल्यमिति व्यवहारसाम्यमिति तत्सम्पत्तौल्यं साम्यं अपरा पूर्वोक्ताद्वि-
लक्षणा परा उत्कृष्टा भूतिः संपत्तिर्विपरा भूतिभवः शत्रूणां समूहः शात्रवं तस्य समूहः इत्यण्

५३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शत्रुसंबंधिपराभवसंपादनसमर्थः पराभवस्य शत्रुखेदानासंभवात् अत एव संभेदानन्तासंभवान्मित्रशात्रवयोरिति संबंधसामान्ये षष्ठी
सेषणपराभूतिपदसंबंधः ॥ अत्र च शब्दाश्रयस्य विरोधद्योतकाः अत्रयोपि निंबपरशुना छिन्नचिह्नेन मधुयुक्तेन सर्पिषा सिंचति ।
योच्छेनगंधमाल्याद्यैर्वर्धितेति क्रमेणार्थः इत्थं प्रकारस्य अत्यायोगिनापदवाच्यत्वेन शब्दात्रिसंभिन्नेदर्शयति इयमिति तथाचाहृहिव
दावेनार्थेन त्वयोगिनाशहृदयमर्थः अत्रैकेचित् नेयं न त्वयोगिनानोभेदाभहेतिवर्णनामिति नैवं भेदाभेदः स्वीकृत लक्षणलक्षणाको

अत्र हिताहितयोर्मित्रशात्रवयोरुत्कृष्टभूतिदानस्य पराभवदानस्य च सेषणाभेदाध्यवसायादुक्ति
नौत्यम् यथावा यश्च निंबपरशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा यश्चैनं गंधमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः अत्र ह
मतिसिंचसर्वतीसर्थाहृ

ननात् एकानुपूर्वीशब्दाधिपानवत्स्तुकर्मदानपात्रत्वस्य परस्परयान्नादृशक्केदस्य वार्थैक्यात् यश्च निंबमित्यादिकटुत्वविशिष्ट
निम्बसेवपर्यंपरयाक्षेदकसेचकपूजकयर्मैत्वसंभवादिमान् तदेतद्येशाले तथाहियत्रानेकात्वयितेनत्वानोयमैसेषामनौप
स्यगमनेनचमत्कृतिजनकत्वस्वीकृतः प्रकारः यत्र तु हिताहितहतिविषयकेशुभमस्थैक
वचनारम्भविवहस्तादिगनत्वतिनिंदामतवद्योतकयाचमत्कृ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.च.
कु.टी.
४४

तिजनकत्वेनत्रापरइतिभेदात् नह्युत्पत्तिशास्त्रसन्दर्थकर्मदानस्यपरंपरयाशत्रुमित्रगतत्वेनभानमपितुस्वैषवल्लादेरुत्वेनाप्य
वसितस्यनाहृशदानस्यराजगतत्वेनैवेतिकथंसर्वोक्तलक्षणाक्रान्तत्वं एतेनयस्यनिम्बमिसत्रकटुत्वविशिष्टनिवसेवपरंपरयाक्षेप्ये) परे
परयाशत्रुमित्रगतत्वेनभानमपितुस्वैषवल्लादेकत्वेनाप्यवसितस्यनाहृशदानस्यराजगतत्वेनैवेतिकथंसर्वोक्तलक्षणाक्रान्तत्वं एतेनय
स्यनिम्बमिसत्रकटुत्वविशिष्टनिम्बसेवपरंपरयाक्षेपकसेवकस्यजकथमेवमितिनिरस्तंवस्तुगमानत्वमेवालंकारतासंपादकताभा

दैवीक्यानिष्टरणीयानि सर्वोदाहरणंस्तुतिपर्यवसायि इदंचनिंदापर्यवसायेतिभेदः इयंसरस्वती
कंठाभरणोक्तानतुल्ययोगिता ॥

वात् अन्यथासंकरंचेत्तिस्रोरजातिरुभेनावदेवत्तुल्ययोगितालंकारापत्तेः किंत्वेकगतत्वेनज्ञायमानधर्मस्यैव तुल्ययोगिताप्रयो
जकमितितदभावेतदेतद्गतिःकथनमसंभवेजीवेव अयाप्युक्तोदाहरणयोस्तत्याभानमस्तीमाग्रहस्तथापिनसर्वोक्तलक्षण
स्याऽसंभवः धर्मार्थिइवधृणांश्रीसुधियिराजन्विराजते इतिप्रकृतयोरूपमायामतिव्याप्तिवारणार्थमनेकानुगतधर्मत्वंपर्याप्तविषय
ताकंचेत्यावद्वृत्तिमात्रवृत्त्युद्देश्यकत्वावमन्तुतिजनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमितिविवक्षितस्तत्राव्याप्यकत्वात् प्रकृतेहितनाद्विनवादेवि
षयस्याधिकस्यानुप्रवेशादितिविभावनीयम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गुणोत्कृष्टाः श्रेष्ठाः तैरित्यर्थः समीकृत्य साम्यं विवक्ष्य वच इति वचनं वचः प्रतिपादनमिति यावत् अर्थात्साधारणधर्मसम्बन्धेनेति य
मित्यन्वर्णिवर्णिगणनिनारुक्तं विलक्षणमित्यर्थः पाशोऽस्यास्तीति पाशी वरुणः अथेना वरुणः पाशी यमः श्रीदः कुबेरः शक्र इन्द्रः लोकपा

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्यात्तुल्ययोगिता । लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि ॥ अत्र व
र्णनीयो राजा शक्रादिभिर्लोकपालत्वेन समीकृतः यथा वा संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसि
तान्यपि क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयं पूर्वं प्रस्तुतमिति हि तेनोदाहृतं काव्यादर्शदर्शिना इमो
तुल्ययोगितां सिद्धिरिति केचिद्विद्वज्जगुः ॥

लयपदे चैवं यदि स्यात् राजन् तुल्ययोगमात्रं प्रयुक्तं ॥ संगतानि संगमाः तडितां विद्युतां विलसितानि उल्लसितानि विद्यन्त इति विडंबयन्ति भवन्ति न
घना आरब्धानीति संगमपक्षे घनैर्मेघैरारब्धानीति च तडिद्विलसितपक्षेऽर्थः काव्यादर्शो पुनर्नामक दण्डिकृतग्रन्थे दर्शिना तुल्ययोगिता
पदवाच्यत्वेन निर्दिष्टा केचित्साले कारिकाश्च वजहूः अवहूतवन्तः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰ कु॰टी॰ ४५

ख्यातेन श्रुतेनेनमसिद्धेषु युवामेवेति इन्द्रैर्लोके वलैः सैमैः श्रवश्चैसमजलयोः प्रसवणशीलत्वादिसादृश्यादिंबप्रतिबिंबेनाभे
दमाश्रित्य धर्मैक्यं बोध्यम मतांतरेऽप्याह वक्ष्यमाणेनेत्यस्मिन्ननयादेयुक्तं तुल्ययोगितानामप्रसरसोऽप्यमतेसचदीपकतुल्ययोगिता

यदाह जयदेवः सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नामकीर्त्यते तेन लभ्यते युवामेवेह विख्यातौ त्वं बलैर्जलधिर्जलै
रिति मतांतरेऽप्युक्तं वक्ष्यमाणं दीपकमे॥ उक्तलक्षणे तुल्ययोगितानामप्रकरणम् १२
वदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः प्रस्तुता
प्रस्तुतानामेकधर्मान्वयो दीपकं यथा कलभन
पालयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भानक्रियान्वयः
॥

योर्भेदकथनावसरे वक्ष्यमाणविषयतामसंक्षेपः ॥ इति अलंकारचंद्रिकायां द्वादशं प्रकरणम् १२ दीपकं लक्षयति वर्ण्यावर्ण्या
नामित्येकचमत्कारी धर्मो दीपकमित्यर्थः कलभः करिशावकः भानक्रियेति क्रियारूपैकधर्मान्वय इत्यर्थः अत्रापि विशेषणीभू
तो यः मदनप्रतापयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शाणेन निकषपाषाणेनोल्लीढो उल्लिखितो मणिः तथा हेतिभिरायुधैर्निर्दलितः क्षतक्षतितः समरे संग्रामे विजयशीलो योद्धा मदेन क्षी
णो नागो हस्ती शरत्काले श्यानानि शुष्काणि पुलिनानि जलनिर्गमनतटानि यासां ताः सरितो नद्यः कलामात्रावशेषश्चन्द्रः सुरते मृदिता
त्रुभनालिंगनादुपमर्दयुक्तापि तन्वंगी बाला नववयौवना वनिता स्त्री एवमर्थिषु याचकेषु गलितः संक्रान्तो विभवो येषां ते नृपाः स्तनिम्ना तनो :

यथा वा मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलि
नाः कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः अत्र प्रस्तु
तानां भूपानामप्रस्तुतानां च मण्यादीनां शोभेक क्रियान्वयः प्रस्तुतैकनिष्ठः समानो धर्मः प्रसंगादन्य
त्रोपकरोति प्रासादार्थमारोपितो दीपो रथ्यायामपि दीपनात् दीपकम् संज्ञायां चेतीवार्थे क
न्समयः ॥

कृशत्वभावेन शोभन्ते इत्यन्वयः शाणस्तु निकषः कथंचित्समरः शोभेकेति शोभा दीपकधर्मेत्यर्थः सर्वोदाहरणे आदिदीपका-
दित्वेन दीपकमिति भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्य दीपकपदवाच्यतायां बीजमाह ॥ प्रस्तुतैकनिष्ठः प्रस्तुतैकपरः प्रस्तुता-
न्वयविवक्षायामिति यावत् रथ्यायामिवेप्रस्तुतेनैतदप्युपकरोतीति प्रसंगरूपेण इतीति व्याख्याद्यार्थे प्रतिदीपकमध्यस्थात्समानो-
धर्मो दीपकमुच्यते इति शेषः यत्र धर्मस्य पूर्वं प्रस्तुतेनान्वयः पश्चादप्रस्तुतयोक्तोदाहरणयोस्तत्रैवेत्युत्प्रसक्तोपकारितत्त्वमभिप्रायेण

॥ दीपकम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰व॰
ऋ॰टी॰
५६

46

स्ववर्णेति स्ववर्णमेव मुखं यस्याः इति विग्रहः त्रयः गुणास्त्रयाणां ततमगुणानां मूलस्य मायादिप्रमेयैकं प्रकारो नैरपेक्ष्य द्योतकः कृतविग्रहः
अख्यातविग्रहः एतस्य प्रासंगिकेपक्षे यदा यत्र संगेयमव्ययेन दानमप्रस्तुतत्वमितिवोच्ये युगपदिति त्रयश्चिन्वतीति त्रिष्वपि गुणा
दन्वयः अर्थः चिन्वतीतिवहुवचनान्तमप्रस्तुतमात्रेणैकवचनान्तेन स्वेमन्वयायोगादिति भावः समाधत्ते तथापीति प्रासंगिकप्रसं।

यद्यपि स्ववर्णाशुभ्रां पृथिवीं चिन्वेति शुक्लाद्व्ययः अस्य कृतविग्रहस्य जानातिसेवितम् इमत्र
प्रस्तुताप्रस्तुतानां युगपद्धर्मोन्वयः प्रतिभाति मदेनभातिकलभः इमयाप्रस्तुतस्यैव प्रथमं धर्मान्वयः।
तथापिप्रासंगिकत्वेनप्रीयतेवस्तुगमाप्रस्तुते शेनप्रस्तुतस्यैव वर्णानमप्रस्तुतेनत्वयात्॥

गोपरिकादिवेनदीयतेइति तथाचधर्मस्यप्रथमादन्वयोनतत्रप्रयोजकइतिभावः किंतर्हिप्रयोजकंतत्राह वस्तुगमेति प्रस्तु
ता दृशेनप्रस्तुतोद्योगयकान्वयेच्छयाप्रस्तुतस्यैव अन्वयाभिहितधर्मस्यैववर्णानस्यकर्मिवसमानतद्विषयधर्मस्यनयाचवमत्कारयप्र।
स्तुताप्रस्तुतान्वितः स्वार्थंवोधयतितीच्छयोश्यादिनपदाभिहितधर्मस्योभयत्रान्वयेयुगपदे स्वतावेच्छा। विषयताप्रस्तुतपदवनत्वप्रस्तु
ते किंतुविशेषणतापदेवि यैवेतितथाविधोदृश्यता विरूपत्वप्रासंगिकेवीजमिश्राशयः एतदेवोपपादयति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नह्रीति प्रासंगिकत्वमिति दीपकत्वर्ययोरप्यानिर्दिष्टविषये प्रसंगोपकारित्वमित्यर्थः तथा च तन्मतेतत्र प्रासंगिकत्वेन स्यादिति भा
वः इदमुपलक्षणं ज्ञामात्रविषये प्रासंगिकत्वापत्तिरपि बोध्या एतदेव तुल्ययोगितातो भेदकमित्याह ॥ तुल्ययोगितायामिति ॥ न
त्वेहप्रयत्नानुद्देश्यत्वयोः समकालप्रयोजकत्वालंकारभेदप्रयोजकत्वमुक्तमितसरसादाह अथैवेति अथैवं लक्षणे अनयोः

न हि दीपकस्य व्याप्यासादयोर्युगपदुपकारकत्वेन ज्ञामात्रेऽर्थेऽर्पितस्य स्वरूपस्यानिर्दिष्टिभः प्रथमप
रिवेषणेन वा प्रासंगिकत्वं हीयते तुल्ययोगितायां त्वेकं प्रस्तुतमपरं प्रस्तुतमिति विशेषाग्रहणा
त् सर्वोद्देशेनैव यमौक्तिरिति विशेषः अथैवानयोः कोऽपरो विशेषः उभयोरनयोरुपमालंकारस्य ग
म्यत्वाविशेषेऽप्यत्राप्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थितः उपमानोपमेयभावस्तत्र तु विशेषा
ग्रहणाद्वैकल्पिकः स इति ॥

दीपकतुल्ययोगितयोः अत्र दीपके उपमानोपमेयभावश्च नैतेनरेगम्य इति शेषः तत्र तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात् प्रस्तुताप्र
स्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात् वैकल्पिकः अव्यवस्थितः सः उपमानोपमेयभावः तथास्त्वनेन तावता तुल्ययोगितातो दीपका।
स्पृथग्भाव उचितः धर्मस्य सकृद्वृत्तिस्वरूपतुल्यायाविच्छित्तेरविशेषात् अन्यथा तुल्ययोगितायामपि धर्मिणां केवलप्रकृत।
त्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषसत्त्वात् अलंकारद्वैतापत्तिः यस्मात्तुल्ययोगिताया एव त्रैविध्यमुचितमिति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कु॰टी॰
५१

47

इत्यलंकारचंद्रिकायांदीपकप्रकरणम् २२ दीपकस्यावृत्तौ आवृत्तिदीपकंभवेत्तच्चत्रिविधमित्यर्थः वर्षतीति शार्वरीरात्रिः
वर्षतिवर्षणमिवकरोतीत्यर्थः कदंबानिकदंबकुसुमानि उन्मीलंतिविकसंति कुटजोद्गमाः कुटजकलिकाः स्फुटंतिविकसंति
तृप्ताश्चातकामाद्यंति शिखावलामयूराश्चमाद्यंतिइत्यन्वयः त्रैविध्यमुपपादयन्नेवव्याचष्टे आद्येद्वे वर्षति अलंकारस्यपादकता

इतिकुवलयानंदेदीपकप्रकरणम् २२ त्रिविधंदीपकावृत्तौभवेदावृत्तिदीपकम् वर्षत्यंबुदमाले
यंवर्षत्येषाचशर्वरी उन्मीलंतिकदंबानिस्फुटंतिकुटजोद्गमाः माद्यंतिचातकास्तृप्तामाद्यंतिच
शिखावलाः दीपकस्थानेकोपकारार्थेतयादीपस्थानीयस्यशब्दस्यार्थस्यवातन्मयेवावृत्तौत्रि
विधमावृत्तिदीपकम् क्रमेणोदाहरणानि यथावा उत्कंठयतिमेघानांमालावर्गंकला
पिनाम् यूनांचोत्कंठयत्यद्यमानसंमकरध्वजः॥

स्य न कश्चित्पदतंत्रदोषः द्वितीये विकासरूपार्थस्यावृत्तिः उन्मीलंति स्फुटंतीति शब्दभेदेन तस्यैव बोधना तृतीये तदुभयोरावृत्तिः
स्फुटंवेति॥ मेघानां मालापंक्तिः कलापिनां मयूराणां वर्गः समूहं उत्कंठयति उत्कंठेयसुतथाभूतं करोति तथाम
करध्वजः कामः यूनां मानसं उत्कंठायमत्त्वकं करोतीत्यर्थः भेदेपि शब्दावृत्तिः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जलधरसमयस्य धारा पथिस्थानकनकणानां विरहिजनतां प्राप्तां तृषं पिपासां शमयति वधूलोचनयोर्जलधारा अश्रुपंक्तिस्तु का
मिनां प्रवासेच्छां दमयति इमं केयवानाशङ्कयोऽर्थः शब्दभेदे शक इत्यर्थावृत्तिः ॥ पाथसां जलानां अत्र निलीयते शब्दस्तत्र
र्थस्य तिरोधानरूपार्थावृत्तिः ननु प्रस्तुतार्थे सकृदुपात्तस्य प्रसंगाद्प्रस्तुतेनोपकारित्वे दीपकमित्युक्तं न चावृत्तौ तत्संभवतीति कथ
मावृत्तिदीपकमुक्तमित्याशंक्याह रोपस्थानेय शब्दार्थयोरावृत्तौ चेत्यर्थः प्रस्तुताप्रस्तुतेनेति अम्बुदमालादीनां विरहाद्दीपक

शमयति जलधरधाराधानकपूनां तृषं विरोपनतां तापयति च वधूलोचनजलधारा कामिनो प्रवा
सरुचिं वदनेन निर्जितं तव निलीयते चंद्रबिंबमंबुधरे अरविंदमपि च सुंदरि निलीयते पाथसां पू
रे ॥ एवं चावृत्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेपि दीपकच्छायापत्तिमात्रेण दीपकव्यपदेशः
इत्यावृत्तिदीपकप्रकरणम् १३

तथा केवलप्रस्तुतत्वात् चंद्रबिंबारविंदयोश्च केवलाप्रस्तुतत्वात् इति भावः दीपकच्छायेति दीपकसादृश्येत्यर्थः नप्र
स्तुताप्रस्तुतोपकारयोगपद्यं वर्णितमादौ सोऽत्र वा समस्तीति भावः मात्रपदेन दीपकात्पृथगेवायमलंकारो न तत्प्रभेद इति
सूचितं अत एव दंडिनाप्यर्थावृत्तिपदावृत्त्युभयावृत्तिमपि दीपकस्थानमेवेदमलंकारत्रयं यथेष्टकाविकसतीमादाम्बुधा
रूतं दीपिकस्थाने स्थानापन्नमिदमिति यावत् ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामावृत्तिदीपकप्रकरणम् ॥ १३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र·व·
कृ·टी·
५८

सकृद्धर्मोक्तिः सम्भवात् सकृद्धर्मोक्तिगमवाक्यार्थसादृश्यकं प्रतिवस्तूपमालंकारं लक्षयति द्विवचनमनेकाभिप्राये मालात्वसो-
धादिति बोध्यं एकस्मिन्सामान्यधर्मे सति स्वः स्वैः लक्षणं व्याचष्टे यत्रेति उपमानोपमेयेति भावप्रधानेनोपमानोपमेयपरयो॥

वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता तापेन भ्राजते सूरः शूरश्चापेन राजते यत्रोपमानोपमेयपरवा॥
क्ययोरेकः साधारणो धर्मः पृथङ्निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मो
ऽस्यामिति व्युत्पत्तेः यथात्रैव भ्राजते राजते इति एक एव धर्म उपमानोपमेयवाक्ययोः पृथग्भिन्नपदाभ्यां नि॥
र्दिष्टः यथा वा स्थिरा शैली गुणवतां खलबुद्ध्या न बाध्यते रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते॥

येति भावप्रधानेनोपमानोपमेयपरयोरित्यर्थः पृथगिति अयमेव वस्तुप्रतिवस्तुभाव उच्यते॥ शैली सद्वृत्तं वृत्तमेव दीपो रत्नदीपः प्रश-
स्तोऽर्थमुपमेयवाक्ये उभयत्र च नाशाभावः समानः धर्मः शब्दभेदेनोपात्तः सामान्याभावमात्रबोधस्यापि बाधने रत्ननाशरूपविशेषो-
पपादनात् अयमेव च पूर्वादादरणाद्भेदः॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ईश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः अमृतनमस्त्वयशीलेन नवपादपंकजे निवेशितः आत्माश्रितः करणे येन ताहृशो भक्तः अमदहन्तानतिरिक्तफले
कथमिक्कतिन कथमपीति भावः अमृतेनैव बत्नानेदत्वंपंहिहि निश्चितं मधुव्रतो भ्रमरः मकरंदेयेन पुष्परसेन निर्भरे व्याप्ते अविंदे स्थि

यथावा नवामृतनसंहितिनिपादपंकजे निवेशितात्मा कथममदिक्कति स्थितेरविंदे मकरंदनिर्भरे
मधुव्रतो नोत्कटकं हि वीक्षते अत्रयथाद्युपमेयवाक्ये अतिक्रान्तपमानवाक्ये प्रवीतेति यमैभेदं प्रति
भाति तथापि वीक्षणमात्रस्यावर्जनीयस्य प्रतिषेधानर्हत्वादिक्काएवंक वीक्षा प्रतिषेधो यमतिक्कापर्य
वसितपर्वेति यमैक्वामतुसंधेयम् ॥

नेस्ति इत्युपमानवाक्ये इत्कुरकं न तालमरवानेति प्रसिद्धौषधयुग्मे अवर्जनीयस्येति अतिक्षीपि स्वस्यसामग्रीवशाज्जायमानस्ये
त्यर्थः इक्कासर्वकेति तथाचवीक्षणेनेरिक्काएवकेवीक्षणेलनत्वतीति भावः इक्कापर्यवसितइति सविशेषणेदृति सायादिति
भावः उन्मीलेतिकदंबानीति पर्वैदाहृतया मध्योहतिवतिव्याप्तिमाशंक्याह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र.प.
कु.टी.
५९

शाब्दत्वेनौपम्यस्यैकेनैव शब्देनाभ्युपायबोधनान्न भिन्नशब्दवाच्यत्वमिति नातिव्याप्तिरनोऽर्थो ह्यनि पर्यवसानं तु यावदने एवं च भिन्नशब्दवो
ध्यैकधर्मगम्यमस्तत्ववाक्यार्थसादृश्ये प्रतिवस्तूपमेति लक्षणे बोध्यम् दृष्टान्तालंकारेतिव्याप्तिवारणाय भिन्नशब्दबोध्येति न चैवं।
प्रतिबिंबभावापन्नधर्मगम्यसादृश्यमिति नातिव्याप्तिः ॥ दिवि भाति यथा भानुः तथा त्वं भ्राजसे भुवि इत्यादिवाक्यार्थोपमायामतिव्याप्ति
वारणाय गम्यमिति अर्थावृत्तिवारणाय गम्यमिति, प्रस्तुताप्रस्तुतेति आननेन्मृगशावाक्ष्या वीक्ष्यलोलालकावृते भ्रमद्भ्रमरसंकी

अर्थावृत्तिः प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा प्रतिवस्तूपमातः प्रस्तुताप्रस्तुतानामिति विशेषः अयं चापरो।
विशेषः आहति दीपके वैधर्म्येण न भवति प्रतिवस्तूपमा तु वैधर्म्येणापि दृश्यते ॥

र्णं स्मराम्बुसरसीरुहमिति स्मरणालंकारेतिव्याप्तिवारणाय वाक्यार्थेति अत्र हि दिवि भातीति वाक्यार्थोपमायां गगनाधिक
रणकशोभाश्रयभानुसदृशो भूम्यधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमिति प्रतीतिवत्स्मर्यमाणत्वाद्दृशसरोरुहसदृशं तया विद्यमान-
त्वमिति प्रतीतिर्येन वाक्यार्थगतोपमागम्यासात् किं तु स्मरणासंस्पृष्टतादृशसरोरुहसदृशत्वादृग्मानमिति पदार्थगतोपमैवे
ति न स्मरणमिति दिक् प्रस्तुताप्रस्तुतनतयोः समकृति विशेषाप्रयोजकत्वान्नालंकारभेदप्रयोजकमिति परस्मात् अयं चो
ति वक्ष्यमाणश्चार्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यद्यपि योगत्रयवाक्ये दार्ष्टान्तिके नैवकारेण विद्वान्जानातीतिवाक्यार्थस्य च न हि वंध्येत्यनेनवाक्यार्थः सधर्मैव तथापि तद्रूपवस्तेवाक्यार्थस्या
दिप्रयोगवारणाय भावोदयस्याप्यावश्यकत्वात् विद्वान्जानातीतिवाक्यार्थस्यापि श्रनीनेतदभिप्रायेणवैधर्म्योदाहरणेवोध्यं नन्व
वैधर्म्ये नोपमेति व्याहतेनेनसाधर्म्यरूपत्वादिति चेन्न वैधर्म्येणोपमस्तेनहिवंध्येतिवाक्यार्थेनादिमस्यापि तत्प्रसविन्नैव जानातीति
वाक्यार्थस्योपमाननेनविवक्षणात् प्रत्युत वैधर्म्यमनीत्वपि साधर्म्यपर्यवसानान्न दोषः वैधर्म्येणान्यस्य च वैधर्म्योदाहरणमर्थः

यथा विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमं नहि वंध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनां यदि संति गुणाः पुं
सो विकसन्त्येव ते स्वयं नहि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥ इति श्री कुवलयानंदे प्रतिवस्तूप
माप्रकरणम् १५

एवकारो भिन्नक्रमः स्वयमेव विकसन्ति प्रकाशन्त इत्यर्थः अज्ञापितगुणाः स्वयं प्रकाशन्त इति भावान्वयविधर्मः कस्तूरिकामोदः ।
शपथेन न ज्ञायत इति वाक्यार्थस्तदाद्रिमेनाकिंतस्वयमेवप्रकाशत इति वाक्यार्थः नचौपम्यंगम्यमिति पूर्ववद्वैधर्म्योदाहरणसंग
तिः एवंचकैश्चिदुक्तं विद्वानेवेतिपद्ये भवन्नाम प्रतिवैधर्म्योदाहरणं यदि संतीति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ·र·
कृ·टी·
५·

नयुक्तं वैधर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुतधर्मविशेषोपादानद्वारेणार्थान्तरन्यायमादिप्रव्यतिरेकसमानजातीयसाधर्म्येतरार्थस्य प्रस्तुतार्थस
मर्थनं यथा वैशमवो गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरुषः न हि तैर्वी फलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानमिमादौ अत्र हि सं
गविशेषेण पूज्यते इति प्रस्तुतार्थादिमस्य संगविशेषेण विना न पूज्यत इति व्यतिरेकसमजातीयो न हि तन्त्रीफलविकल इति अप्र
स्तुतार्थो निबद्ध इति वैधर्म्योदाहरणं । यदि सैवीमत्र स्वयंप्रकाशेन तेन प्रत्येतोऽस्य प्रस्तुतस्यैव समजातीयोऽप्रस्तुतोऽर्थः साधयेन विभाव्यते
किं तु स्वयमेवेति प्रस्तुतार्थानुरूपनयैव पर्यवसानादिति न चैवं वक्तव्यं वैशमवश्यमादिमवद्गुदाहृतप्रत्येपि कथं वैधर्म्योदाहरणलेन
हीमादेस्तन्त्रीफलविकलो महिमानं न प्रयाति पूर्वं यथा युक्त इति प्रस्तुतार्थानुरूपनयैव पर्यवसानादिति किं बहुना सर्वत्रैव वैधर्म्योदा
हरणेन साधर्म्यपर्यवसाने विना नोपमातिर्वाह इति न तु केवलः प्रसंगः । अथापाततः प्रतिपन्नेनाप्रस्तुतवाक्यार्थेन वैधर्म्यमात्रं तु वादहरणत्वं ता
हि प्रस्तुतेपि तदस्तीति तत्कथम् यदि प्रस्तुतेनसादि वैधर्म्योदाहरणत्वनिर्वचनेन तदयुक्तं न पः परेषां विशेषतानां प्रस्तुतानामप्रस्तुतैः समवाये स्थि
रत्वे हि पांसव इति वैधर्म्यदृष्टान्ताव्यापनात् न च तत्र प्रस्तुतवाक्यार्थः सव्यतिरे
कमाक्षिपति किं तु प्रस्तुतवाक्यार्थ एवेति दिक् ॥ इत्यलंकाररत्ने
कार्यार्थान्तरन्यासप्रकरणम् १५ इष्टो
नालंकारेऽलत
इति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाक्ययोर्भिन्नत्ववर्त्तिते धर्मयोर्भिन्नत्वाद्दार्ष्टान्ते नदिति नदेतदर्थकं अर्थतोऽवगच्छेत् यत्र काव्येन यथा चोपमानोपमेयवाक्यार्थघट
कयमेयोर्बिंबभावे दृष्टान्तलक्षणकार्थमिति अनेन प्रकृतराजविशेषणराजनशीलोनांशोभनराजवती राजन्वान्सौराज्ये इति निपा

विं

चेद्बिंबप्रतिबिंबत्वं दृष्टान्तस्तदलंकृतिः त्वमेव कीर्तिमान्राजन्विधुरेव हि कान्तिमान् यत्रोपमानोपमेय
वाक्ययोर्भिन्नावेव धर्मौ प्रतिबिंबभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टान्तः त्वमेव कीर्तिमानित्यत्र कीर्तिकान्त्योर्बिंबा
प्रतिबिंबभावः ॥ यथा वा कामं नृपाः सन्ति सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिं नक्षत्रताराग्रहसं
कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥

नः नक्षत्रा मेषऽश्विन्यादीनि सप्तविंशतिः ताराः स्तदितराः गोवलीवर्दमायात् ग्रहा भौमादयः संकुला व्याप्ता ज्योतिष्मती प्रशस्तेयम
तम् अत्र राजन्वती ज्योतिष्मती अनयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः पूर्वोदाहरणे कीर्तिकान्त्योर्बिंबप्रतिबिंबप्रयोजकमनोहारित्वरूपं साधर्म्यम
इह तु राजज्योतिषोः प्रागल्भ्यरूपेण कान्तमिति भेदः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰व॰
रा॰टी॰
५२

दैवीं वाचं सरस्वतीं बहवउपासते हि सर्वे न एव हि शब्दस्यैव कार्यार्थत्वात् तथा च सरस्वतीं सेवते यस्मात् सोऽपि गुरुक्लिष्टः प्रख्यायत एवमवोऽभ्यागा॰
रितामाकविर्नितरामतिशयेन जानीते प्रकटं सूचनमाह वानरभटैर्यो ह्यभिरब्धिर्लंघित एव किं तस्यास्तु गंभीरतापातालपर्यंतं निमग्ना

51

यस्या वा दैवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः
अब्धिर्लंघित एव वानरभटैः किं त्वस्य गंभीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मंथाचलः नन्व
प्रेयमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेक एव धर्मः प्रतिबिम्बोपमाशङ्का मैवम् अचेतने मे याव
ले

पीवरास्थूलातनुर्यस्यैवंभूतमंथाचलो मंदराद्रिरेव जानातीति दृष्टांतो दाहरणानां संगतिमाशंक्य नन्विति वाक्ययोरिति ससमीपक
धर्मः समनंतरं शास्त्रभेदेन निर्दिष्ट इति शेषः सागरेत्यादि सागरस्याथस्तलो यो विधिरिति ॥ ॥ ॥ ॥
तिगंभीरतापदार्थकथने संस्पर्शास्तलक्षणयाजनानामर्थप्रतिबिंबे तथा च यदि भटानामप्रतिबिंबाय ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मोऽर्कि तस्मात्स्वतन्त्रस्यात्र तो वा नावधि संस्पर्शयोर्विवर्तितविं वा भावदृष्टान्तालेकारणेवेमाशयः वर्धमेव यमालेयं वर्धत्वेषाच सर्वदीति वस्त्र
पयोरिव मस्तनामस्तनेनेति दृष्टान्तः मस्तनामस्तनविषयः पदार्हतिस्तनदमनरमात्र विषयेनार्थः यद्यप्यात्मनेपरस्मैपदभेदेन पदभे।

ज्ञानस्यावाधितत्वेन न च जानातीम नेन सागराथस्तलावधि पर्यन्तं संस्पर्शमात्रस्याविवक्षितत्वाद दृष्टान्तो दाहरणो।
पदार्हतिदीपकाद्विशेषः एवं च मस्तनामस्तनविषयतत्त्वतो द्रष्टव्यः वैयधिकरण्यं परं दृश्यते ॥

दानुपदार्हतिशेको विलानथापि पाठपरिवर्तनेन पदाभेदपक्षोक्तेरयं भेदविषय इति बोधयितुमेतद्रूमयेदृष्टान्तः ॥ ॐ रामचन्द्रा
यनमो नमः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कु॰टी॰
५२

न्दूपं प्रतिमं त्रिणा उक्तिः हे राजेन्द्र त्वया मनोगर्वं स्याभिमुखेन न त्यागर्वितेन चक्रे नं तत्किम् मम त्वये तिनमिति शेषः एवं शास्त्रप्रयोगादिकं विना नो स्माके
द्विषः शात्रवो निहतास्मन नर्मे हननिष्ठेन अंशुमान्त्वद्धी यावदुदयाद्रेर्मौलिनो शिरो लेकारिनेनायाति तावदेव नमोऽस्मि तिष्ठति तस्मिंस्त्वन्तया।
भूतेन न तिष्ठतीति निदर्शनः अत्र मनोगर्वाभिमुखत्वकरणे वैविहननयोरंशुमदुदयाचलमस्तकानागमनः तमःस्थितोऽन्वययाक्रमेवेयमो

क्रमेव गर्वाभिमुखेन मनस्त्वया किमन देवे निहतास्त्वनो द्विषः तमोऽस्मिन्न्हेति हिनावदंशुमान्नयावदाया
न्तदयाद्रिमौलितामू इति निदर्शनालंकारप्रकरणम् १५ वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शी
ना यद्दातृसौम्यता सेयं पूर्णेन्दोरकलंकता अत्र दातृसौम्यत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्य पूर्णेन्दोरक।
लंकतस्योपमावाक्यार्थस्य च यत्सामैक्यारोपः ॥

णप्रतिबिम्बभावः ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां पंचदशं प्रकरणम् १५ निदर्शनां लक्षयति सदृशवाक्यार्थयोरैक्यारोपः इयमेव।
वाक्यार्थे उपमानोवाक्यार्थाभेदारोपइतियावत् ॥ दातुः सौम्येनेति यद्दिसामान्येन नपुंसकं सेयमिति विधेयाभिप्रायेण स्त्रीलिंगं यत्त
त्स्यामिति यद्यपि मुखचंद्र इति वद्दातुः सौम्ये तादात्म्यपूर्णेन्दोरकलंकतेमानोपक्यारोपः संभवति तथापि यत्तच्छब्दश्रुतेः स्फुटतया उदा।
वगमात्तदुपाताम ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अबुधोजनःसेवितोयदितिगुणीभूतसेवनक्रियापरामर्शः इत्युक्त्वाकारणतेनयच्छब्देनतच्छब्दाक्षेपात् तत्रअरण्यरुदितेकृतेइमाद्यन्वयः
उद्वर्तितेयवगोधूमादिचूर्णेनमलापकर्षणे स्थलेनिर्जलेदेशेअब्जंजलजंअवरोपितेआरोपितेरोहणायोग्यत्वात् ऊषरेभूभागे श्वपुच्छेवक्रेअवनामिते
ऋजूकृतेनामेयादनायतनशीकृते बधिरस्यकर्णेजपःएवजापःमलापइमत्र्यः अथमुखेतन्मेमुखेदर्पणेधृतइति एवंनिरर्थकत्वेसदृशा

अथवा अरण्यरुदितंकृतंशवशरीरमुद्वर्तितंस्थलेऽब्जमवरोपितंसुचिरमूषरेवर्षितम् श्वपुच्छमवना
मितंबधिरकर्णजापः कृतोधृतोंधमुखदर्पणोयदबुधोजनःसेवितः अत्राबुधजनसेवायाअरण्यरु
दितादीनांचयन्नाम्नामैक्यारोपः॥पदार्थवृत्तिमप्येकेवदंत्यन्यांनिदर्शनाम् त्वन्नेत्रयुगलंधत्तेली
लांनीलाम्बुजन्मनोः॥अत्रनेत्रयुगलेनीलाम्बुजगतलीलापदार्थारोपोनिदर्शना॥

नामैतेषांवाक्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थैक्यारोपः एवंचानेकस्यैवैक्यारोपइतिशेषः निदर्शनान्तरमाह पदार्थवृत्तिमपि
दार्थसंबंधिनी एकेआलंकारिका अन्यांपूर्वोक्तविलक्षणांवदन्तीति लीलांशोभां नीलाम्बु
जन्मनोःनीलोत्पलयोः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कु॰टी॰
५३

53

गौडदेशगतानां नारीणां वियोगे संक्रान्तवियोगकाले योगे उत्तले पाण्डिमा पाण्डुवर्णो भवति सः खर्जूरीणां मञ्जरीगर्भस्य पुरेणुग्रहः
प्रपतत्पुष्पसमन्वयः उपमानेयर्योरौरणद्रूपे उपमेये उपमानधर्मारोपः एवं पदार्थमानो उपमेयधर्मद्रूपे उपमाने उपमेयधर्मारोपेण यथा: ता॰

यथा वा विघोगे गौडनारीणां योगे उत्तलपाण्डिमा अहत्पपतत्स्वर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुषु ॥ एवंस्मि
न्नुदाहरणे उपमेये उपमानधर्मारोपः इहत्तूपमाने तूपमेयधर्मारोप इति भेदः उभयत्राप्यसमधर्मस्या
न्यत्रासंभवेन तत्समानधर्मत्वेपादौपम्यपर्यवसानेन संश्लेषपदार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारोपमेति ज्ञेयत्वे
वेनव्याहृता ॥

यत्रौपम्यपर्यवसायित्वमेव पदार्थनिदर्शना तत्त्वेनारोपः विषयस्योपमेयत्वे निवेशप्रयोजनाभावादिहापि साधुत्वमेवेति भावः ननु एवं
सति वाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यातिव्याप्तिरिमाशं
क्याह ॥

© Dharmartha Trust J&K, Digitized by eGangotri

वियोगकालीनगौडनारीगण्डस्थलपाण्डिम्नः केतकीमञ्जरीगर्भरेणुरहस्थिपाण्डिम्नश्च यत्तद्भ्यामेकारोपसम्बन्धादिति भावः अथ विवेशा
विवक्षयातिव्याप्तिपरिहारमेव स्वाभिमतनिदर्शनाद्वयविभागे दर्शयति तथापीति विशिष्टयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मविशिष्टयोः प्र
वेचवाक्यार्थशब्देनैव नाहृशार्थविवक्षाद्वियोगेत्यनेनावदुदाहरणेनातिव्याप्तिरिति भावः उपमानेमादिपतस्य स्वरूपकथनेनत्स्वरूपेण

यद्यपि वियोगगौडनारीणामिति श्लोकः प्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतः तथापि विशि
ष्टयोर्धर्मिणोरेकारोपो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुपमानोपमेययोरसम्बन्धस्मिन्नमनरधर्मारोपः पदार्थवृत्तिनि
दर्शनेति व्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरयमत्रोदाहृतः ॥

लक्षणनिवेशः तादूप्यरूपकातिव्याप्तिवारणायोपमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्याऽऽवश्यकत्वेनोपमाकल्पकस्तत्र नदर्मधर्मारोपः
रोतावत् तदुक्तम् असम्भवत्सम्बन्धेन उपमापरिकल्पक इति तादूप्यरूपके उक्तारूप्यावच्छि
न्नाभेदस्यैव विवक्षितत्वेनात्र रूपमिति निदर्शनातिदिष्टत्वात् ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ख॰ त्वयि सतीत्युदाहरणे काव्यनिदर्शना स्यात् असमर्थसामानत्वानारोपात् एकवाक्यत्वेन वाक्यार्थभेदाभावात् पदार्थवाक्यनिदर्शनयो
का॰टी॰ रसंभवाद्विमाशंक्याह एवं चेति उक्तामव्यवस्थामाश्रयेणार्थः विशिष्टयोरिति बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोरित्यर्थः तत्र नाव
५४ तरति पदेभ्यः शिवदातर्यस्मदभ्यर्थितानां त्वयि दातरि सति निकृतं वेत्तु इमं भुमनसरंतो स्थितानां मुद्रां विकृतं दर्शयंतो वयं कामधेनौ स्थितायां सत्यां दो
54 ग्धुकामाः करभमयोः सम्बन्धयोः स्मरणयोः पाते दुग्धदोहः खेनस्य शकरभामनुष्टे शिष्यमनसरामः समर्थके सकलकामदमहेश्वरकालेन तु

एवं च त्वयि सति शिवदातर्यस्मदभ्यर्थितानामितरमनुसरंतो दर्शयंतोऽर्थिमुद्रां चरमचरणपातैर्भुग्नग्रीवेऽदोग्धु
कामाः करभमनुसरामः कामधेनुं स्थितायाम् दोग्धीति तेनेष्टैरेवाछिंनत्ष्टुपस्त्वरूणाक्षिवम इमादो वाक्य
भेदाभावेऽपि वाक्यार्थवृत्तिरेव निदर्शना विशिष्टयोरैक्यादुपसंज्ञावाद्वाक्यार्थयोः सदृशयोरितिल।
क्षणवाक्ये वाक्यार्थशब्देन बिंबप्रतिबिंबाभावापन्नवस्तुविशिष्टरूपयोः प्रस्तुताप्रस्तुतधर्मयोर्विव।
क्षितत्वात् ॥

इत्यन्तिकानुसरणकर्तृः कामधेनुस्थितिकालेन तया विषयकरभानुसरणकनत्वेन्द्रियारोपः तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः (श्रमहेश्वर) काम
धेनुकरभयोरुपमेयकोटिविशेषणयोः श्रमहेश्वरयोः निकटयोर्यथाक्रमं बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः एवमनुसरणयोरपि एवं दोग्धा मिमत्रापिद्वा।
विगुणमन्त्रदयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः नन्वियं व्यवस्था मूलविरुद्धेमाशंक्याह ग्रंथयोरिति ननु वाक्यार्थेशब्दसावातरवाक्या
र्थसाधारणानेकपदार्थपरत्वेनेवोक्तोदाहरणासंग्रहसंभवादेवं विषयगुरुतरार्थपरत्वेनयुक्तमिमनग्राह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एवंविधार्थविवक्षणेचेत्यर्थः अवलेहनेजिह्वयाग्रसने पंचाननःसिंहस्तस्यपरिष्वंगआलिंगने व्याली भुजंगी अशक्तत्वेबलव
दनिष्टजनकत्वेसाधारणोधर्मः अस्तनहन्नेतोराजसेवानिदर्शनायाः उक्तलक्षणस्यनक्षतिर्नातिव्याप्तिस्तयोः मस्तनाभस्तनाहन्नोनयोः
असिधारादिभिः समंराज्ञोविंबप्रतिविंबभावात्तद्विशिष्टयोरैक्यारोपादितिभावः एवंतर्हिसदृशयोरैक्यारोपस्यैवलक्षणमस्तीमा।

एवंचराजसेवामनुष्याणामसिधारावलेहने पंचाननपरिष्वंगोव्यालीमुखविशंवने इसत्रअस्तनाम
स्तनहन्नोनयोरैकैकपदोपात्तत्वेपिवाक्यार्थेहृन्निनिदर्शनायोनक्षतिः तयोर्विंबप्रतिविंबाभावापन्नव
स्तुविशिष्टव्यापारस्यत्वादिति अतएवनिदर्शनायाःरूपकाद्भेदःरूपकेह्यविशिष्टयोरेवमुखचंद्रादि।
कयोरैक्यारोपः॥

शंक्याह अतएवेति एतादृशविशेषणविवक्षणादेवेत्यर्थः भेदोव्याहतिः तथाचतदभावेरूपकेतिप्रसंगःस्यादितिभावः कथम
नेनतद्वारणंतत्राह रूपकेति अविशिष्टयोर्विंबप्रतिविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोः विंबप्रतिविंबभावापन्नेमस्यव्याहतिंदर्शयति॥
रामचंद्रायनमोनमः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
क्रं॰ टी॰
५५

55

वल्लैर्ईमसत्तिग्रहस्वं यनेकत्वेनैवेयुरूर्ध्वमुत्क्षिप्तो हस्तैध्रिदंडो वोऽस्माकं मुदेऽस्त्विति संबंधः कीदृशो विधेयत्वेन लग्नो विष्टरः आसनेन तद्रूपस्य
पद्मस्य नालदंडद्रूपत्वेनार्थः विशिष्टरूपकेति द्रुहो हित्विमत्र विशिष्टोंऽघ्रिदंड इवि विधिविष्टरसंबंधित्व विशिष्टनालदंडसंबंधिरूपकेनार्थः विशेषणे
ति द्रुहो हित्विमत्र रूपोपमेय विशेषणविधिविष्टरपद्मसंबंधित्व रूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः एवकारस्तु चिंतेन बिंबप्रतिबिंबभावव्यति

अंघ्रिदंडो हरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तो बलिनिग्रहे। विधिविष्टरपद्मस्य नालदंडो मुदेऽस्तु वः॥ इति विशिष्टरूपकोदाह-
रणेऽपि न बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टता। विधातृविष्टरकमलश्लिष्टत्वरूपसाधारणधर्मेवत्वोसंपा-
दनार्थमेव तत्र विशेषणोपादानात्। यदा तु सौम्यत्वेनादिनिदर्शनोदाहरणे शुद्धान्तप्रणीणदादीनां मानेद-
करत्वादिनेवात्र विशेषणयोर्बिंबप्रतिबिंबभावाभावात्। यत्र तु विषयिविषयविशेषणानां परस्परं सादृश्ये-
न बिंबप्रतिबिंबभावोऽस्ति॥

रेकेस्फुटयति॥ अभावादिति सादृश्याभावादिति भावः। रूपविशेषेति व्याप्तिमाशंक्य परिहरति यत्रेति सम इति सावयवरूपकोदाह-
रणे समस्तेनानेनान्वयः विषयिविषयिविशेषणानां आरोपविषयारोप्यमाणसं-
बंधिनां विशेषणानाम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इयं रात्रिरेव कापालिकी द्वीपात् द्वीपं भ्रमतीत्यन्वयः एतत्प्रधानरूपके एतत्प्रधानरूपके एतद्देशभूतान्यपराणि विशेषणैः प्रसमर्थ्यन्ते यथा
ज्योत्स्नारूपेण भस्मना यत्कुङ्कुमेण गात्रलेपनेन धवला ताराकारूपाण्यस्थीनि बिभ्रती श्वेतद्दीनस्य व्यसने कौतुके रसिका चन्द्ररूपमुद्रा।

ज्योत्स्नाभस्मकुङ्कुमधवला बिभ्रती तारकास्थीन्येतद्दीनव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् द्वीपाद्द्वी
पं भ्रमति दयितेन्दुमुद्राकपालेन्मले सिद्धाञ्जनपरिमले लाञ्छनस्थलेनेति सावयवरूपकोदाहर
णे तत्रापि विषयविषयिणोस्तद्विशेषणानां च प्रतीकमेवैक्यारोपः न तु ज्योत्स्नादिविशिष्टरात्रिरूपवि
षयस्य॥

कपालेन्मले लाञ्छनस्थले न सिद्धाञ्जनपरिमलचूर्णं दधती या रात्रेर्नीदीर्घाकालरक्षीतोपकरणेषु मुद्रोपपन्ना स्नापाबोडानां अव
हार इति चण्डीदासः मुद्रापरिमलशब्दो मशीसाधर्म्याद्विमर्शोमुद्राविद्धतद्रूपकपाले इति वार्थः विषयविषयिणो रात्रिकापालकोः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
कृ॰ टी॰
५६
56

तद्विशेषणानां तत्त्वं विधिनेऽप्योऽत्र भस्मादीनां यथाऽऽक्षेपे रात्रिकापालिकीति समासः सोऽत्र प्रधानपदार्थप्रधानतयाऽन्योऽत्र भस्मादीनां रात्रिवि
शेषणत्वादसंगतः अनेकमेवेति शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः नन्विति उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादितिभावः वस्तुतो भस्मादेः कापालिकी
प्रतिपिन विशेषणत्वमपि नतु तत्कोटिनिविष्टत्वमेवेत्य विपर्ययबोधे वाक्यार्थशाब्दस्य विवक्षितविंवभावापन्नवस्तुविशिष्टार्थपरत्वम्

भस्मादिविशिष्टकापालिकारूपविषयिणस्तु विशिष्टरूपेणैक्यारोपोऽस्ति तस्माद्राजसेवामनुष्याणा
मिमादावपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनेतिग्रक्रम मतोन्तरेत्विह पदार्थवृत्तैव निदर्शनया भाव्य ॥

गीकृत्य राजसेवेत्युदाहरणे वाक्यार्थवृत्तिनिविष्टत्वमेवेत्यादिविषये निदर्शनात्वमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति उक्तलक्षणाव्यवस्थित
त्वादित्यर्थः मतोन्तरेष्विति सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोपइतियथाऽऽक्षेपलक्षणे गीकृतेष्वमतइत्यर्थः इह राजसेवेत्युदाहरणे पदार्थ
वृत्तैवेति उपमाकस्य कथं पदार्थे परपदार्थ उद्भमान्यतरारोपइतिलक्षणस्य तदभिमतत्वादितिभावः निदर्शनान्तरमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्वविलक्षणाभिसम्बन्धः निदर्शनाभिमतमुच्यते क्रियया सत्तदर्थयोर्बोधनमपरां निदर्शनामाहुरिति सम्बन्धः सदसदर्थयोरिति विवक्षयापिच्छेदो
तृतीयादिहेतुमभिधाने समुदायाभाहुः स्मादिसोत्र निर्देशेन सर्वनिपातानामनव्ययानामलक्षणं व्याचष्टे कस्यचिदिति अन्यासतः सतो वेति विभागः
कथनेनतल्लक्षणानुगते उदासीनार्थबोधनेनचमत्काराविनाभावेनैवातिप्रसंगात स्वक्रियया सहकारिभूतया क्रियाविशिष्टस्य वस्तुनः

अपरां बोधने प्राहुः क्रियया सदसदर्थयोः नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदयेन मः उदयन्नेव सविता पद्मे-
ष्वर्पयति श्रियम् विभावयन्समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहं ॥ कस्यचित्किंचित्क्रियया विशिष्टस्य स्वक्रियया प-
रान्प्रति सतः सतो वार्थस्य बोधने यन्निबध्यते तदपरां निदर्शनामाहुः असदर्थबोधने उद्भटमुदाहरणं न-
श्येदिति बोधयदिति वक्तृबोधा बोधयदिति समस्तगम्यमानतनादपि योगः ॥

सदसद्विशिष्टार्थस्य बोधनं बोधाय ऊर्ध्वलोकव्यापारो यत्र निबध्यते वर्ण्यते सा निदर्शनेति लक्षणं अथ निवातवत्सोदरसोदराम्भोविलोचनाभ्यामुप-
लोकयन्तीन केवलेयं निमतेऽभवे पिविन क्रिकिंचित्तपसः प्रभावे इमादावतिव्याप्तिः अवलोकनक्रि-
याविशिष्टया कामिन्या तपः प्रभावबोधनस्य वर्णनादिति चेन्न क्रिययेस नेन ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ब॰
कु॰टी॰
५१

दृष्टान्ताविधया बोधनस्य विवक्षितत्वात् उक्तोदाहरणे च लिङ्गविधया बोधकत्वेन तदभावात् श्लेषे च दृष्टान्ततया क्रियाविशिष्टस्यार्थस्य बोधकत्वे वर्तमाननिदर्शनेति पर्यवसिते निःशेषदिमत्रबोधनस्य वर्णनाकथमुदाहरणत्वमत आह तत्रेति लक्ष्ये लक्षणं संगमयति तनस्ति बोध

दृतनश्रया ज्ञाते चेन्द्रेण सह विरुद्धे च धनाम क्रियया दृष्टान्तभूतया अस्मोषेवे राजविरुद्धस्येन शेषदिमनिष्टपर्यवसायिनमर्थं बोधयदेकत्र दृष्टमिति निवेदनाद सदर्थनिदर्शना तथा उत्तरश्लोके सविता सोदयसमस्तमपमेव पश्येष लक्ष्मीमाद्यान्तस्तयापयलक्ष्म्यादानक्रियया परानुनितिमम्रूढीनो फलेमहद्दनुग्रहपवेति श्रेयाकरमर्थं बोधयन्निवद्दश्यतिमसदर्थनिदर्शना ॥

नस्यगम्यमानत्वाच्चमर्थः दृष्टान्तभूतयेति दृष्टान्ते तस्मिन्भूतया विधमानो समर्थः दृष्टान्तो भूतः संजातो यये तिवा पवनमोवतः चेन्द्रस्याधिराजत्वं सोमो वेत्री लक्षणो नो राजेत्यादि क्रतिप्रसिद्धे अनिष्टपर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधने राजविरुद्धत्वरूपमर्थं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योलघुरल्पबुद्धिरल्पपरिमाणश्चमः उन्नतेपदे उत्कर्षे उच्चस्थाने चावाप्य हेलयैव पतेदिति त्रिभुवनं कलयन् शैलशेखरगतो गिरिमल्ल
कगतः पृषत्कणो जलबिंदुः समरुत्सहस्राहतोऽपि मेदेनापि मारुतेन धुतः कंपितोऽयः पततीत्युत्कर्षोद्दीयते अधोदेशे पततीमर्थः यवमिति।

यथा वा उन्नतेपदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति त्रिभुवन् शैलशेखरगतः पृषत्कणश्चारुतमारुतेनधुतः
पतत्यधः अत्र गिरिशेखरगतो हि बिंदुकणो मेदमारुतमात्रेणापि कंपितः पतनाल्लघोरुन्नतपदप्रा
प्तिपतनहेतुरिति समर्थेवाधयत्रिवहः समर्थनिदर्शना चूडामणिपदे यत्नेयो देवैरपि मार्गनेसतोका
र्यीतिष्ठोयीतिबोधयन् रहमेपिनः अत्र समागतैरर्विशिरसा संभावयन्नुदयाचलः स्वनिष्ठयाश्रविथा
रणक्रियया समागतानां सतामेव रहमेपिभ्रातिष्ठेकार्थ्ये इति समर्थेबाधयत्रिवहः इति समर्थनिद
र्शना अत्र केचिदाकार्थहत्रिपदार्थहत्रिनिदर्शनाद्वयमसंभवदुक्तं ॥

पाठे बोधयन्नपूर्ववदुपमानत्वात् अप्रयोगः दृष्टान्तः इति पाठे पाषाणकणाः समर्थाः ॥ यदुदयाचलमागतैर्देवैः रविंचूडामणेः पदे स्थानी
मस्तके यत्नेधारयति किं कुर्वन् रहसि पिनोऽदस्थान सतामपि तिष्ठेयाकार्थ्यमितिबोधयन् आतिथ्यीयोऽप्यातिथ्येऽत्र उक्तनिदर्शनात्रयोवि
षये केचित् यस्मिन्नित्यवहरति इत्यनेनान्वयः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धर्मिणोरिति धर्मयोः सामान्यमात्रेणाप्यमत्कारानिष्पत्तेस्तत्रापि बिम्बप्रतिबिम्बभावेन धर्मिणोः सामान्यावगतिरिति भावः गर्भीकरोतीति सविशेष
णत्वेनस्वीकरोतीत्यर्थः दृष्टान्तेनतथाबोधनस्यैवतत्रविवक्षितत्वात् एतदेवोपपादयति बोधयन्नित्यादिना करीषेत्युक्तं गोमयं तस्यायं कारीष

संबंधनमितितृतीयायांसंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधनेनिदर्शनेति तथाहि आद्यनिदर्शनायांवाक्यार्थयो
रैक्यमसंभवत्तयोःसाम्येपर्यवस्यति द्वितीयनिदर्शनायामप्यन्यधर्मोऽन्यत्रासंभवंधर्मिणोःसाम्येपर्यवस्यतितृ
तीयनिदर्शनायांतुस्वक्रियया परान्प्रतिसदसदर्थबोधनेसंभवदेवसमनोगर्भीकरोतीत्यबोधयन् दृष्टमे
धिनइत्यादौकारीषाग्निरध्यापयतीतिवत्समर्थाचरणेणिचःप्रयोगः तत्रस्वयथाकारीषाग्निःशीतापन
यनेनवटूनध्ययनसमर्थान्करोति एवंवर्ण्यमानःपर्वतस्स्वयमुपमानभावेनदृष्टमेधिनउक्तबोधसम
र्थान्करोतीत्युपमने यथायंपर्वतःसमागतैरविशिरसासंभावयत्येवंसमगतैसंततमुचितमप्तजयासंभावयेदिति
अतःसंभावनिबोधनसंबंधइति ॥ इतिनिदर्शनप्रकरणं २६

समर्थाचरणेसमर्थःकरणेसामर्थ्योपादनेऽइतियावत् भावप्रधानात् उपमानभावेनदृष्टान्तत्वेनएवंप्रदर्शितेनिदर्शनात्रयेदर्शनापर
त्वमितिनिमित्तस्यैकस्याभावात् नानार्थएवनिदर्शनाशब्दइतिबोध्यम् ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांनिदर्शनाप्रकरणम् २६
व्यतिरेकेलक्षयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विशेषो वैलक्षण्यं उपमेयस्याधिक्यं उत्कर्षः ॥ एवमर्थेन मिलितकल्पनोऽयः पल्लवादेष वक्ष्यमाणस्ते करस्य विशेष इति सैवेयः एकपल्लवः परो हस्तः
कर्णोत्तंसायैर्येति रस्कुरुते दानातिशयेनेति भावः अत्रोपमेयस्य करस्योत्कर्षः प्रदीदाहरणे उक्ततत्वेनोपमेयांशाह इत्युत्तरक्षण कोमलत्वादिप्रयुक्ते
तत्साम्यमिति भेदः तन्न्यूनत्वे मध्यः अशोके प्रति कस्यचिद्विरहिण उक्तिः हे अशोक आवयोः सर्वं तुल्यसमाने अहं केवलं यथात्रामसशोकशो
कसहितः त्वं तु अशोकः शोकरहितः कृत इति अशोकपदस्य श्लेषादवगमने तत्किं सर्वं समानं तत्राह रक्त इति त्वं नूतनैः पल्लवैरक्तः रा

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः शैला इवोन्नताः सन्तः किन्तु प्रकृतिकोमलाः अयमुपमेयाधिक्यपर्य
वसायी व्यतिरेकः यथा वा पल्लवतः कल्पतरोरेष विशेषः करस्य ते वीर भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं
तिरस्कुरुते तन्न्यूनत्वपर्यवसायी यथा रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायान्ति शि
लीमुखाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक
केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥

क्तवानसि अहमपि प्रियायाः श्लाघनीयैर्गुणैः सौन्दर्यादिभिरनुरक्तः अर्थात् प्रियायां त्वां हेमसरवे तां प्रति शिलीमुखाः भ्रमरा आयान्ति मां अपि स्मरेण
धनुषा मुक्ताः अरिनाः शिलीमुखा बाणा आयान्ति एवं कान्तायाः पादतलस्याघातो यथा तव मुदे तद्वन्ममापि संतोषाय सम्पद्यते कामिनीपादता
लस्याः घातेन अशोकस्य पुष्पोद्गम इति प्रसिद्धः अत्रोपमेयस्य सशोकत्वेनापकर्षः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
कृ॰ टी॰
५८

59

उपमेयोत्कर्षापकर्षाभ्यां तत्पर्यवसानरहितः हृद्गतेरेति कृपाणस्य कृपाणस्य खड्गस्य च केवलेन आकारेणोदीर्घ्यावर्णनात् आह्नुतेस्य भि-
दो वैलक्षण्यप्रकारान्तरेणोक्तसाम्यमेवमर्थः कथं तत्राह हृद्गतेरेति हृद्गतेरे निबद्धा पुष्टिर्येनेति कृपाणपक्षे यत्न वायवे मुख्येन पुष्टिमाव-
ताभावात् खड्गपक्षे तु हृद्गतेरे निबद्धः संबद्धो पुष्टिर्यस्य भागो यस्येत्यर्थः कोशो भाण्डागारं हृतं तत्र निषण्ण उपविष्टः कृपाणः कोशपिधा-
नेके निषण्णः स्थितः इति खड्गपक्षे सहजमलः स्वभावमलिनः मलिनवेशनात् कृपाणः खड्गस्तु कृष्णवर्णत्वात् इति एवं किं विद्धमेप्रयुक्त

अनुभयपर्यवसायी यथा हृद्गतेरे निबद्धपुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहज
मलिनस्य कृपाणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारेणोभेदः ॥ इति व्य
तिरेकप्रकरणम् ९

साम्यवर्णनया प्रतीयमानयोः किंचिद्धर्ममुखेन वैलक्षण्यं व्यतिरेकशरीरे वैलक्षण्यं तत्र किंतु उपमेयस्योत्कर्षे एव विश्रान्तं तदपकर्षे पर्यवसानं विरुद्धे
पि वैचित्र्यमात्रविश्रान्तमिति बोध्यम् एतेन च समभेदरूपतद्वादरणाद्धृषणाकस्य चित्तापातरमणीयमिति विभासमानं प्रयुक्तं वेदितव्यो
असेतासारतयात्तनानुवादादेर्भिसमुपरम्यते ॥ इत्यलंकारवैदृकायां प्रकरणम् १०

५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लक्षणनिर्देशः सहभावश्चादिलक्षणे सहभावः साहित्ये जनरञ्जनः सहृदयजनाह्लादकः एवंचमत्कृतिजनके साहित्ये सहोक्तिरि-
ति लक्षणे दिगन्तमिति तस्य राज्ञः कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह दिगन्तमगमदित्यन्वयः अत्र च तृतीयाया निरूपितत्वार्थकतया प्रत्यर्थिनिरूपिता
साहित्यवती कीर्तिर्गमनाश्रय इति बोधे एकधर्मान्वयित्वरूपसाहित्यबलात्प्रत्यर्थिनामपि गमनान्वयप्रतीतिः तदुक्तं सा सहोक्तिः सहा-
र्थस्य बलादेकं द्विवाचकमिति॥ ग्रीष्मसमयाद्वर्णनमिदं छाया पान्थैरध्वगैः समं सार्द्धं विटपिनां तरूणां तलं मूलदेशं संश्रयते कृत
इत्याकांक्षायामुत्प्रेक्षते श्रान्तेवेति श्रमस्यातपातिशयकृतत्वं बोध्यः एवमग्रेऽपि जडजना शीतलत्वाद्ग्लानेव सरोजलं सम्मूलं मध्यं

सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह यथा वा छायासंश्रयते त-
लं विटपिनां श्रान्तेव पान्थैः समं मूलं याति सरोजलं जडजना ग्लानीव मीनैः सह आचामत्यहिमांशुदीधिति-
रपस्तप्तेव लोकैः समं निद्रा गर्भगृहं सह प्रविशति क्लान्तेव कान्ताजनैः जनरञ्जन इत्युक्तेः अनेन सार्द्धं विहरा-
म्बुराशेरित्यादौ न सहोक्तिरलंकारः ॥

शो मीनैर्मत्स्यैः सह याति गच्छति ग्लानिर्बलापचयः तथाहिमांशुस्तीक्ष्णांशवः करा यस्यैवंभूतस्य रवेर्दीधितिस्तप्तेव सती लोकैः समम् आपो ज-
लानि आचामति दीधितिः स्त्रियामित्यमरः निद्रा क्लान्तेव सती कान्ताजनैः सह गर्भगृहं मध्यगृहं प्रविशति तत्रैव वनडुड्वान् क्लान्तिरो-
जोहानिः सौकर्यातिशयेन तत्सौलभ्यात् क्वचित्तोयदानेऽस्मादादिति इन्दुमतीस्वयंवरे रघुवंशे अनेन सार्द्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीव-
नमर्मरेषु द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिरिति पद्ये अत्र सहोक्तिश्चमत्कारितानालङ्कारस्वरूपसम्पादकः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कु॰टी॰
६॰
60

इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रकरणम् २८ किंचिद्विना प्रस्तुतस्य वर्णितहीनत्वमुच्यते चेत्तदा विनोक्तिर्नामालंकार इत्यर्थः विनयसंपत्तिं विना विद्या साहाय्या मनोहरापि दुष्टेत्यन्वयः अत्र प्रस्तुतायां विद्यायां विनयसंपत्तिं विना दुष्टत्वमुक्तं ॥ यः पुरुषः स्वात्मानं स्वेन करणेन विगर्हते निंदति शमदर्शनेन विनेति रामकर्मकं रामकर्तृकं दर्शनेन विनेत्यर्थः अनेनैवापीति तथा च विनोक्तिरित्यर्थः ग्रहणे शब्दग्रहणमित्यर्थः प्रका

इति कुवलयानंदे सहोक्तिप्रकरणम् २८ विनोक्तिश्चेद्विना किंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते विद्या हृद्यापि सावद्या विना विनयसंपदम् यथा वा यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति निंदितः स भवेल्लोके स्वात्माप्येनं विगर्हयेत् अत्र रामदर्शनेन विना निंदितत्वं विनाशब्दमंतरेणापि प्रदर्शितं तच्च किंचिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते विना खलैर्विभात्यस्या राजेंद्र भवतः सभा ॥

रोत्तरमाह तत्प्रस्तुतं किंचिद्विना रम्यं चेत्सापि विनोक्तिः कथ्यत इत्यन्वयः इयं च किंचिद्व्यतिरेकेण प्रस्तुतस्य रम्यत्वारम्यत्वान्यतरवर्णनं विनोक्तिरिति प्रकारद्वयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यम् यत्तद्द्योपि नार्थसंबंध एव विनोक्तिः इत्यंतच विनाकृतेन सवस्तुनो रमणीयत्वाभावो भवतीत्यविचेनेत्युक्तं तदयुक्तं कारणं विना कार्याभावस्यास्मिन्कथनरूपेति भावनालंकारेतिव्याप्तिः वारणाय विनार्थसंबंधप्रयुक्तप्रस्तुतगतरमणीयत्वादेरपि लक्षणनिवेशस्यावश्यकत्वादिति ॥

६॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विक्रमोर्वशीयनाटकेऽवगुणिनमिदं   अयं वरतनुरेतः श्रेनः करणेमोहेन मुक्तकल्पाईश्चमन्तमुक्तालक्षते केवल सर्वरोधस्तस्तदसमपतनेक
लुषाः अनेनरं कालुष्यावगदाप्रसादेनैमेस्ते गृह्णातीत्या अयंनेगंगेव तथा शशिनि चेद्याविर्भूतेऽदितेसतिनमोमुच्यमानेवरात्रि ।
रिव एवं छिन्नेनष्टः भूयिष्ठोयस्याएवं भूता निशाभवस्य हुतवजोवह्नेरर्चिः शिखेवेति दर्शितमिति अर्थितोवोध्यितमिति अर्थः
इति प्रकरणम् २५ समासोक्तिं लक्षयति प्रस्तुतेऽपिमानेप्रस्तुतस्यपरिस्फूर्तिश्चेत्तदासमासोक्तिरिति अयमिति इदृशेयमैद्रीमा ।

यथा वा आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रिर्नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव छिन्नभूयिष्ठधूमा मोहेनान
र्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा गङ्गा रोधःपतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादम् अत्र तमःप्रभृतीनि विना
निशादीनां रम्यत्वं विनाशब्दप्रयोगं विना दर्शितम् ॥ इति विनोक्तिप्रकरणम् २५ ॥ समासोक्तिपरिस्फू
र्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः यत्र प्रस्तुतेऽवर्ण्यमाने विशेष
णसाम्यबलादप्रस्तुतस्य गम्यमानस्यापि परिस्फूर्तिस्तत्र समासोक्तिरलंकारः ॥

धीमुखमादिभागः वदने च रक्तो रक्तवर्णः अनुरक्तश्चुम्बने संवेद्यः वक्रसंयोगविशेषस्य यथाक्रमं लक्षणस्य वर्णमाणेऽस्य सादृश्यमा
नः कान्तिमान् रक्तमण्डलः राजा चन्द्रः इति सर्वस्य हृदयेऽनुरागिभिः कैः विनादिप्रकृतानां प्रकृतनायकैर्विशेषणसाम्यबलादिति वि
शेषणमात्रसाम्यबलादित्यर्थः एवं च विशेषणमात्रसाम्येन गम्यमानप्रस्तुतप्रकृतानां तं लक्षणं बोध्यं उदाहृतं नायकवाप्रकृतं नृपहृतोत सवि
शेषं वा विनास्त्रिहेन राजपदेनाप्यवगमयतिव्याप्तिः सन्नाप्रकृतेनाभिमितप्रवर्यवायेदर्शयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्र·व·
कृ·टी·
६१
61

वचनात्प्रतिपादनात् लक्ष्येलक्षणंसंगमयति अत्रेतिप्रारंभः आदिभागः साधारण्यात् सिद्धत्वात् यद्यपित्रिभुवनतीमन्त्रनलेषस्यापि
ग्रंथेहृदयबोधकममात्रेणानस्यसाधारण्योक्तिः उपस्कृतादितिसाधारण्योक्तिः दिमस्यविशेषणंचेद्भाषाशब्देनगणेनचलिंगननायक

समासेनसंक्षेपेनप्रस्तुतनाप्रस्तुतवृत्तांतयोर्वर्णिनात् उदाहरणमथमैंद्रीति अत्रचेद्भस्यभावीप्रारंभलक्ष-
णमुखसंबंधलक्षणोदयेवर्णमानेमुखशब्दस्यभावेभवदनसाधारण्यात्कृशब्दस्यारूणकामुकसाधा-
रण्यात् श्रवणीमस्यप्रस्तुतार्थोसंबंधमात्रपरस्यशक्त्यार्थानरसाधारण्यात् चेद्भःशब्दगतश्लिंगनऐंद्रीग
तस्त्रीलिंगेनतत्प्रतिपाद्यैंद्रसंबंधित्वेनचोपस्कृतादप्रस्तुतपरवनितासक्तपुरुषवृत्तांतः प्रतीयते॥ य
थावा॥

नाभिव्यक्तेतिबोध्यं वृत्तांतस्ववदारोमुखेपेंद्रीतिस्वरूपपरेवहूतेनस्त्रीलिंगेननदर्थस्यनायिकात्वाभिव्यक्त्याऐंद्रीशब्दप्रतिपाद्यत्वेनेंद्रसंबंधित्वेन
चपरकीयनाभिव्यक्तेतिबोध्यं वृत्तांतःस्ववदारोमुखःवृमनन्वपः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नायिकानुरक्तस्य विटक्रीडालेवने कंदुके प्रसक्तिः हे कंदुक त्वमभयात्सेदस्वीपतयामासिकायास्सात् प्रीतिविशेषात् स्मातरं मे दिरसद्दि
नेयथास्मात्तथा यस्मात्तेसच्यासेन तस्मात्क्रनीयमोसीति न्वयः कथमित्याकांतायां संसेवनक्रिया विशिनष्टि यावल्लाद्विशेषणस्यासंम
नास्पलन्नक्षमभारो यत्र तथास्त्रकुलाः क्रीडाविवेशेनेतत्स्ननःपर्ष्ठस्ताः कचाः केशा यत्र एवं व्यालोलादोलायिता हारावलिर्यत्र तथायेरव

यावल्लग्नकचभारमाकुलकचं व्यालोलहारावलिर्भ्रंश्यत्कुंडलशोभिगंडयुगलं प्रस्वेदिवक्त्रांबुजं श
श्वत्त्वत्करघट्टारमधिकश्वासं रसादेनया यस्मात्कंदुक सादरं त्वमनया संसेव्यसे नन्दनी अत्र कंदुकहन्तो
ते वर्ण्यमाने यावल्लग्नकचभारमित्यादि क्रियाविशेषणसामर्थ्याद्विपरीतरतासक्तनायिकाहन्तोतः प्रतीयते
एवं च विशेषणानि श्लिष्टानि श्च साधारणानीति भेदः सारूप्यादपि समासोक्तिरीष्यते ॥

भ्रंशेन चलाभ्यां शोभायुक्तं गंडयुगलं यत्र एवं प्रसीदयुक्तं वक्त्रांबुजं यत्र शिष्टत्रिरंतरेहन्तकरेण प्रहारो यत्र तथाऽधिकाश्वासा यत्र तथेति वि-
परीतरूपः अत्रापि कंदुकशब्दगतपुल्लिंगेन नायकत्वाभिव्यक्तिर्वा श्लिष्टानीति श्लेषमूलकाध्यवसायविशेषणेनमर्थः साधारणानी-
ति श्लेषं विनैव प्रस्तुताप्रस्तुतसमानतयोरनुगतानीमर्थः तथा यावल्लग्नेत्यादौ च शब्देन श्लेषमूलकं सारस्यकं सामान्यविवक्षितमिति भावः सारूप्यात्
सारूप्यात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उत्तररत्र विरोधीसीत्यसमागावेतत्तरं कदाचिद्दण्डकारण्यगतस्य भगवतो रामचन्द्रस्येयमुक्तिः। पुरा वनवासकाले यत्रितो नदीनां स्रोतः प्रवाहो यत्र प्रदेशे आसीत्
तत्राधुना पुलिनमस्तीति शेषः। तथा क्षितिरुहाणां तरूणां घनविरलभावो विपर्यासं वैपरीत्यं प्राप्तः सान्द्राणां विरलत्वात् विरलानां शाखापल्लवादिवृद्ध्या
सान्द्रता जातेत्यर्थः। तथा च बहोर्दृष्टं यस्मात् कालात् अनन्तरं इदं दृष्टं दृष्टं वनमपरमन्यदिव मन्ये परं तु शैलानां पर्वतानां निवेशो विन्यासविशेष
तदेवेदं वनमिति बुद्धिं प्रतीतिं स्थिरतां दृढयति दृढीकरोतीत्यर्थः। तत्सारूप्यादिति वनसारूप्यादित्यर्थः। ग्रामादौ किं वनत्वमिति कोऽस्या
योऽनन्वये विशेषणमाह कृष्टे विशिष्टे निकृष्टे विगते योयनमसम्बन्धसम्बद्धा विपर्यासस्तत्प्राप्त्येत्यर्थः। तत्समाश्रयस्तादृशा कृष्टे विसमाश्र

यथा पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम्। बहोर्दृष्टं काला
दपरमिव मन्ये वनमिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति॥ अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात् कुटुं
विधुरजनसेनानाथसम्बन्धिसम्बन्धविपर्यासे संप्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तान्तः प्रतीयते॥ ॥

कीथिनं भूमिकामारचयति ॥

यस्य तथा च सम्बन्धिसम्बन्धिविपर्यासवशाश्रयत्वे सादृश्यमिति भावः। किमस्मन्नादृशसोऽवस्थापकमिति चेत् घनविरलेति विपर्यासमि
ति च नाम्नामुक्तसादृश्यगर्भीकरणात्। येनैव सा सादृश्यगर्भविशेषणोपस्थापिनमा सादृश्यमूलसमासोक्तिरिति मूलग्रन्थानवबोधसन्दिग्धय
श्चेति दूषणमलग्नकं वेदितव्यं अथात्रापस्तुतवृत्तान्तस्य विशेषणसाम्यताभावादुक्तलक्षणासाव्याप्तिरिति चेत्तत्र विशेषणसाम्यगम्यसादृ
श्यगम्यत्वेऽपि विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यगम्यत्वेऽपि विशेषणसाम्यगम्यत्वानपायात् अथापि तत्परसादृश्यगम्यकत्वोपदर्शने सारूप्यादिति
ग्रन्थेन पर्वमग्रेऽपि विशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वेति विकल्पोक्तिरपि प्रायात्माभिप्रायेणेति निरवद्यपर्वमलंकारे तिरूपनदोयमकारसपदो।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अत्र पक्षद्वाहारोपोऽप्रस्तुतनहृद्ज्ञानरस्येति अप्रकृतनजारोपिसंबंधिनश्चुंबनादिव्यवहारस्येत्यर्थः विषयेछेकंट्टादौ सर्वथाप्यारोपानाद्रूपास्त
रविषयाप्रस्तुतानन्वयिनः अप्रकृतान्वयमुपस्थापयन्नापर्वेष्ट्वेवमस्यकैवमादिनान्वयः कविसंरंभेति संप्रतीत्युद्देश्यकशाद्वसंदर्भे रूपकव्या
पारेत्यर्थः अप्रस्तुतस्वरूपेत्यर्थः कृतत्वस्याह मुखमित्यादिना तादात्म्येनचंद्ररूपेण तादात्म्यस्यापि समर्पि विषयारोपविषयत्वात्तत्संचंद्रत्वाननिरे

अत्र च प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणसामर्थ्यात्स्वरूपबलादायदप्रस्तुतरूपज्ञानस्य प्रत्यायनेनतत्प्रकृतेनविशे
षेण तत्समारोपार्थे सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरंभगोचरतायोगात् ननु समासोक्तावप्रस्तुतव्यव
हारसमारोपस्याकृतादेतः ननु रूपक इव प्रस्तुतमप्रस्तुतरूपसमारोपोप्यस्ति मुखं चंद्र इमत्र मुखे चंद्रतारो
पो हि तत्र चंद्र शब्दसमभिव्याहारादवगम्यते चंद्रमा इत्यादि समासोक्तौ तादृशाणां चंद्रादौ जारत्वाद्यारोपहे
तोस्तद्वाचकपदसमभिव्याहारादेतः) हाराभावान् ॥

काश्चंद्रत्वारोपोस्त्वित्ति नतु प्रकरणतया चंद्रारोपउक्त इति भ्रमितव्यम् चंद्रविशेषणैरेवोपस्थितस्य चंद्रत्वस्य मुखविशेषणतयारोपासंभवा
त् एवं जारत्वेमत्रापि बोध्यं तद्वाचकेति जारवाचकेत्यर्थः ननु जारादिपदसमभिव्याहाराभावात् श्रोतारोपासंभवेपि थ्यौजारत्वाद्यारो
पोस्तन हितत्रापिनाद्दशसमभि: व्याहारेत: रूपकध्वनेरुक्तेरापत्तेरित्याशंक्याह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ·च·
अ·टी·
६३
63

पयोदमेघो विद्युन्मयैर्नयनैर्निशायामभिसारिकायाः मुखं वीक्ष्य धारानिपातैः सह किमयं वान्तश्चन्द्र इति मन्वान आर्ततरं रसति स्म आह केचिदेवं कृतवानिमा-
र्थः उदाहरणोऽयमतिव्यतिरेकदृष्टान्तः अत्र यथागमकमस्तिना दृष्टान्तसमासोक्त्यादाहरणाभावादिमर्थः तथाचाध्यारोपोपपन्नाशंकारस्ति भा-
वः ननु विद्युन्नयनैरित्यत्र किमप्रस्तुतारोपगमकं यदनावान्तसमासोक्तौ न दृश्यते तेनागमकं दर्शयितुमाह आनुगुण्यात् आनुकूल्यात् उ

निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकाया धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोऽयमित्यार्ततरं ररा-
स इत्यत्रैकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणे च प्रस्तुतेः प्रस्तुतत्वसमारोपगमकस्याभावात् नत्र विद्युन्नय-
नैरित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानमयूरव्यंसकादिसमासव्यवस्थितावुत्तरपदार्थभूतनयना-
त्मनारोपितयोः देनक्रमपि दृष्टाप्रकृष्टतरूपतेनगमकमुपगम्यते न चेद्तथा निरीक्षणवत् नयनगते किम-
पि वेपनपवसिंधुरिति लोके सेनहमादिवत्प्रस्तुतासाधारणहेतोरुपोतोऽस्ति ॥

ले

पमितिसमासस्यस्वपदार्थप्राधान्ये नयनं नयनसदृशा विद्युत्करणकनस्य निरीक्षणेऽसम्भवात् प्रसिद्धं लक्षणमिति भावः अत्रक्रमपि प्रश्नोत्तमा-
पिरोपणमारोपः इहसमासोक्त्युदाहरणे तथा निरीक्षणं च नयनकरणकनिरीक्षणवत् सेनहस्तादिष्यादिनामप्यनकारित्वपरि-
ग्रहः ननिदापिपरनायिकामुखचुम्बनं नद्रूपसाप्रस्तुतनहनोनसप्रस्तुतनसाधारणधर्मत्वात् प्रस्तुतारोपगमनकत्वेस्यादिनाशंक्य परिह-

६३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

साधारण्यादिसमादिना सादृश्यगर्भविशेषणसंगृहदृष्टान्तयोरिति निर्धारणीषष्ठीदृष्टान्तयोर्मध्ये इत्यर्थः विद्युन्नयनवदिति प्रसक्ताप्रस
क्तयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्ये यथा नयनपदसानुरूपदार्थप्रधानसमासात्साधर्म्येनास्तीत्यर्थः सेन्द्रमेघ्यनकृदिति पाठः सेन्द्रवंधनकृदिति नयपाठः क

नापि श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितयोः प्रसक्ताप्रसक्तदृष्टान्तयोरप्रसक्तदृष्टान्तस्य विद्युन्नयनवत्
साधर्म्यमस्ति येन नद्गुरोयानं सेन्द्रमेघ्यकृदिति तत्रैव पद्योदयस्येव चान्वक्रमपि प्रसक्तेऽप्रसक्तरूपसमारो
पमभ्युपगच्छेम तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रसक्तव्यवहारसमारोपमात्रमिह चारुत्वादेतः यद्यपि प्रसक्ता
प्रसक्तदृष्टान्तयोरिह श्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेषणैव सा
म्यादन्वयादस्ति साधर्म्यम॥

योऽविदग्धनोत्कवादरवाक्षेपः ऽपसेंदुरति मात्रपदेन प्रसक्तत्वारोपविषयविद्युन्नयनवत्समासकृतश्रौतसाधर्म्याभावेऽपि विशेषणसामर्थ्या
वगतस्याप्रसक्तविशेषणान्वयाद् दृष्टान्तस्यार्थतः साधर्म्यमस्तीति शंकते ननु प्रसक्तदृष्टान्तेनाभिमतेनागतस्याप्रसक्तदृष्टान्तस्याप्रसक्त
विशेषणान्वयात्कथमप्रसक्तदृष्टान्तस्य साधर्म्यमिति शंकानिरासायाह विशेषणैवेति ननु तद्विशेषणभूतप्रसक्तदृष्टान्तेनेमेवकारा
र्थं समाधत्ते॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ व॰
कृ॰ टी॰
६४
64

अयमाशयः नात्र क्लिष्टादिविशेषणैः समर्पितैः पञ्चाधिकारस्य वृत्तेर्वचनादि रूपेऽप्रस्तुतवृत्तान्तः प्रागेव कथापि प्रस्तुतस्याप्रस्तुतगततत्वेन भासने यद्बलादप्रस्तुतजातावध्यारोपापगतिः स्यात् अपितु तटनावगतेनास्मिन्नप्रस्तुतसंबन्धस्य विशेषभगोचरत्वायोगात् अप्रस्तुतसमारोपितत्वेन पर्यवसानमिति नन्वेवं तर्हि प्रस्तुतवृत्तान्तस्याप्रस्तुतवृत्तान्ताश्रयेण धर्मिणोरन्वयोस्तु असंबद्धाभिधानप्रसंगपरिहारः स तत्स्वनादिमाशंक्याह ॥

तथाप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधात्प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोऽङ्गीकर्तव्यः तथा हि यथा प्रस्तुतविशेष्ये नात्राप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता तथैव प्रस्तुतेऽपि जातावेनाऽत्राप्रकृतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता एवं च समप्रधानयोः प्रकृताप्रकृतवृत्तान्तयोरन्यतरस्यावश्यं समारोपोऽभ्युपगन्तव्ये प्रकृत एव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवृत्तान्तसमारोपस्याकृतत्वादेवेति निष्कृष्टम् ॥

एवं चयोग्यतारूपे विनिगमक विरहे च सामस्त्येन तर्हि कस्यापि न्वयस्तत्राह अवश्यमिति अन्यथासंबद्धाभिधानप्रसंगापत्तेरिति भावः किं तर्हि विनिगमकं तत्राह तथा च श्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारतया चमत्कारहेतुत्वमेव विनिगमकमिति भावः अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतस्य वृत्तान्तस्य ॥ — ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एवं प्रस्तुतसमारोपाङ्गीकारे विशेषणानामित्यादि विधानार्थं केवललक्षणप्रस्तुतवर्त्तिनो विशेषणानां साम्येनेत्यन्वयः प्रस्तुते समारोपार्थं अप्रस्तुतधर्म्मिव्यञ्जनानपेक्षायामप्यसमारोप्यमाणवृत्तान्तविशेषणार्थेन तदपेक्षणेन लक्षणार्थसङ्गतिरित्याह ॥ स्वरूपतः प्रस्तुतसंबन्धित्वेन

नन्वेवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्यैव समासोक्तिः विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्त्तिनो अप्रस्तुतस्यागम्यते सा समासोक्तिरिष्यते इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि न संगच्छेरन् प्रस्तुतेऽपि हि साधारणादिरूपविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकचुम्बनाद्यप्रस्तुतवृत्तान्तसमारोपमात्रस्य चारुताहेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणसाम्यकामुकाद्यप्रस्तुतधर्म्मिव्यञ्जनानपेक्षणादिति चेदुच्यते ॥ स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपेण चारुताहेतुः किन्त्वप्रस्तुतकामुकादिसंबन्धित्वेनावगम्यमानस्य तस्यारोपः ॥

ज्ञायमानस्य नन्वपेक्षासत्त्वेऽपि विशेषणसाम्येन तद्व्यञ्जनासामर्थ्याल्लक्षणासङ्गतिर्नादवस्थामित्याशंक्यासाक्षादसामर्थ्येऽपि वृत्तान्ताभिव्यक्तिद्वारा संभवति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ व॰
कृ॰ टी॰
६५

65

दोषस्तमाह न चेत्यादि नदीयत्वानुसंधानेन तत्र मुखचुम्बनादौ अनुसंधानं तत्र भवतीति पाठः अत्र संधानं भवतीति पाठे यथेति स्यादनुसंधाने यथेति स्या

तथाभूतस्यैव रसानुगुणत्वात् न च तावदेव गमनेऽपि विशेषणपदानां सामर्थ्यमस्ति अत एव श्लेषादिमहिम्ना
विशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेन वदनचुम्बनादिना तत्संबन्धिकामुकादावभिव्यक्तेऽपि न स्वकीयत्वा
नुसंधानेन तत्र भवति यथा स्वरूपितेनोद्दिष्टेन राजाश्वादिना तत्संबन्धिनि राजादौ समासोक्तिके पुनरश्वादौ नदी
यत्वानुसंधानवदिति विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यञ्जनस्यास्तित्वेऽपि न अत एव श्लिष्ट
विशेषणायामिव साधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोपस्यैव प्राचीनानां प्रवादः
॥

संगतेः अत एव अप्रस्तुतव्यञ्जनस्यापत्तेरेव नाप्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षत्वोऽयं तत्प्रवादः कृतो विशेषकत्वाद ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विशिष्टेनस्यसेविननान्वयः संबंधिनेनैवेवमेवकारोक्रमेवार्थेसोपपंथिकमाह स्वरूपइति अप्रस्तुतकामुकसंबंधिनेनालिंगितस्त्रपि-
तोमर्थः तथाधशिरासंभवात् नाहशास्त्रवारानुपपत्तिरितिभावः श्लिष्टविशेषणसाम्यमैंद्रीमुखचुंबनादिः स्वरूपतोप्यारोपस्यैवसंता
साधारणविशेषणायामप्यत्रैंभकत्वेसंभवादोषमासः ननुतत्रापितानाधिवनितासंबंधस्यस्पनादृश्यवनिताकृतेविपरीततरतयातद्रूपस्याप्रस्तु
तहन्तोतस्यस्वरूपेणारोपस्यैवसंभवोननादृशासंभवादानुपपत्तिरिमाह॥ युक्तमितितन्मात्रादितरेषुतथात्वमितिन्यायात् इतिभा

केंदुकेष्यावलाकृष्यमारत्नादिविशिष्टवनितासंबंधस्यकामुकसंबंधिनेनैवसमारोपणीयत्वात् स्वरूप
तः केंदुकेपितस्यसत्वेनासमारोपणीयत्वात् किंच सारूप्यनिबंधनत्वेनोदाहृतायांसमासोक्तावप्रस्तु
तहन्तोतस्यापाहार्थस्याप्रस्तुतहन्तोनद्रूपेणैवगम्यतातेनरूपेण नत्रसमारोपसिद्धेरप्यत्रापितथैवयुक्त-
मिति युक्तमेवप्राचेणानोलक्षणमितिविभावनीयम् ॥

वः लक्षणमितितत्रावेकवचनं तदेवयुक्तरीत्याश्रयमैंद्रीमुखमित्यत्र शक्तिबंजनाभ्यांप्राचीप्रारंभसंबंधाश्रयस्यांशेजारसंबंधिसात्व-
रागपरनायकामुखचुंबनाश्रयत्वमितिबोधः अप्रस्तुतहन्तोनाभिन्नत्वेनाध्यवसितस्यहन्तोतस्यतादात्म्येनाप्रस्तुतारोपविषयेप्रस्तुतधा-
मिणान्वयः इतिपरेत्वसात्वरागपरत्वाधिकाभिन्नप्राचीनप्रारंभसंयोगाश्रयजाराभिन्नश्वेंद्रइतिबोधः एवमुदाहरणांतरेपितेनैवप्रका-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
कु॰ टी॰
६६

66

इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रकरणम् २६ गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदभूतसमासोक्त्यलंकारप्रसंगात्तत्प्रभेदं परिकरालंकारं लक्षयति अलंकारत्वोक्ते-
र्नेन च दोषाभावेनैव गतार्थत्वमिति शंकानिरासार्थं तत्प्रपंचनं चाद्येकविषये साभिप्राये प्रकृतार्थोपपादकविषयकाभिप्रायपूर्वके
तथाभूतार्थव्यंजक इति यावत् इत्येवं प्रकृतार्थाव्यंजकविशेषणत्वलक्षणत्वोक्तं पुनावत्याप्तिवारणाय प्रकृतार्थोपपादकेति दो-

इति समासोक्तिप्रकरणं २६ अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं
हरतु वः शिवः अत्र सुधांशुकलितोत्तंस इति विशेषणं तापहरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भं यथा वा तव प्र-
सादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्वि-
नोऽन्ये अत्र पिनाकपाणेरिति विशेषणम् ॥

त्वलंकारत्ववारणाय बोधकत्वविवक्षया व्यंजक इति निवेशः वक्ष्यमाणपरिकरांकुरवारणाय विशेषणेति तत्र विशेष्यं तथेति नातिप्रसंगः
सुधांशुना कलितः उत्तंसः शेखरो येन सः इति विग्रहः विशेषणे उत्तंसः कर्णपूरे स्यात् शेखरे चावतंसवदिति विश्वः सामर्थ्याभिप्राये सामर्थ्यव्यंज-
के ॥ इदं प्रति कामस्योक्तिः तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽप्यहं मधुवसंतं सहायं लब्ध्वा पिनाकोऽयत्र विशेषः पाणौ यस्य तादृशस्यापि हरस्य धैर्य-
स्खलनं कुर्यामित्यन्ये धन्विनो यत्र धर्मा मत्पुरः के गणनीया इत्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विशेषणं वेत्यन्वयः अर्थलभेति कर्यामिस्नत्तमपुरुषादितिमेमर्थः अभिप्रायगर्भं अभिप्रायपूर्वकं अतएवावयवार्थमात्रविश्रान्तना
हरपदेननपौनरुक्त्यमपि सर्वेषामघौघीनां रक्षपरेनो विप्राद्याद्यदीनां निधानस्य स्थानभूतस्यक्तनन्नस्य सन्नमानपानादिकृतोपका

रुत्यमाघुधयत्र्यर्थलभ्याद्दमर्थविशेषणं चमारामाघुधयन्ताभिप्रायगर्भं अथवा सर्वाघविनिधान
स्यक्तनन्नस्य विनाशिनः शरीरकस्य प्रकृतेः स्वच्छाः पापानि कर्वते २४ अत्र शरीरविशेषणानि तत्
सहेयत्वेनास्मरणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि यथावा व्यासस्यैनेकतयास्थितेः श्रुतिगुणजन्मीनवल्लीः
कतोनाभीनाभवमस्तुतस्य स्वमहद्वाद्यं वनाभाषिषि विद्यार्थानहदत्कथामचकथेस्वसाम्निना
सेगुरुदेवनकुणेसदवणीनमहं कनेकथेशक्तायाम् अत्र

स्वाशाकस्य शरीरकस्येति रुक्मार्यांकन् कृतेः नदर्थमवदणार्थमितियावत् विशेषणानि सर्वोक्तानि तस्य शरीरस्य ॥ राजानेमतिक
वेरुक्तिः हे देव देवराजनन्दनमुणानोहेदस्य समन्त्रदस्य वर्णानेकर्तृ अहं कथेशक्तयोशक्तो मवेयमिमन्वयः कृतकृत्वाद् यतोहेपकर
णतयास्थितं वेदसमूहं तेन व्यासे अनेकशाखाभेदेनाविस्तारितवान् त ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰चं॰
कृ॰टी॰
६७

67

तथा च तत्कर्णौ व्यासो न भवामीति व्यज्यते एवमग्रेऽपि वल्मीकतो वल्मीकात् जन्मास्तीति उक्तजन्मेन भवामीति विशेषः तथा च नाहं वाल्मी
किरिति अच्युतस्य नाभौ नाभवेनो मन्त्रश्च मनेनेन नाहं सहस्रजिह्व। शेष इति विशेषो विविशेषो शेषो अर्थो यस्यास्तौ अहमन्त्कथां च न वक्तुं कथिना
वातितिनाहं तत्कृष्णशर्वौ गुणाग्रीवौ विति ह्यत्रामिणाद्देगुरु रूपदेशको नास्मीति नाहं वाक्यतिरिति व्यज्यते उक्तेषूदाहरणेषु वैलक्षण्यं द

र्शितिगणेन तथास्य भिमादीनि विशेषणानि स्वस्मिंश्च साध्यसाधारणकार्यकरणप्रतिषेधमुखेन नाहं व्या
सइत्याद्यभिप्रायगर्भाणि तत्राद्योदाहरणयोरेकैकविशेषणम् समनन्तरोदाहरणयोः प्रत्येकं बहूनि
विशेषणानि तत्रापि प्रथमोदाहरणे सर्वाणि विशेषणानि एकाभिप्रायगर्भाणि यद्यपि रूपाणि च द्वि
तीयोदाहरणे भिन्नभिन्नाभिप्रायगर्भाणि वाक्यार्थरूपाणि चेति भेदः ....

र्शयति तत्रेत्यादिना एकस्य विशेषस्य एकमेव समनन्तरयोः अनन्तरोक्तयोः प्रत्येकं एके विशेष्यं प्रति तत्रापि तयोर्मध्ये पि एकाभिप्राय सर्वका
निवाक्यार्थेतिति व्यासमित्यादि निषेधवाक्यार्थघटकस्योक्तिरित्यादि द्वितीयेनेति भवाक्यार्थे विशेषणानादिति भावः ॥ ॥ ॥
ॐ रामसं ॐ रामसं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तेषूक्तेषु दाहरूपेणोक्तथ निर्व्यवहारः नन्विहेत्याह तापहरणेत्यादि समर्थितव तत्पूर्वयवाच्य इत्यनेन समानाधिकरणेनान्वयः उपस्कारकत्वा
दिति तथाचपरांगरूपगुणीभूतव्यंग्यभेदमात्रध्वनिर्व्यवहारः इतिभावः नन्वेवमपियथोक्तलक्षणस्यानिःशेषच्युतेत्यादिष्वव्याप्ति

यत्तेषुव्यंग्यार्थसद्भावेप्यनध्वनिव्यपदेशः शिवस्य तापहरणेमन्मेयस्यैकैतुमन्याय्येन सर्वेयन्विधेयेभंजक
तेशरीरलक्षणार्थं पापमाचरतां महत्त्वेऽपि स्वर्गणीयराजगणकथनाशक्तेर्वचवाच्यपरोपस्कारकत्वाद
त्रैपवंव्यंग्यार्थस्य वाच्यपरिकरत्वात्परिकर इति नामास्यालंकारस्य केचित्तु निष्प्रयोजनविशेषणोपादा
नेप्रकृष्टार्थदोषस्योक्तत्वात् सप्रयोजनत्वे विशेषणस्य दोषाभावमात्रेण कश्चिदलंकारः

व्याप्तिरित्यत आह अत एवेति वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः परिकरत्वात् आगंतत्वात् तथाचपरिकरपदमहिम्नाप्यक्तार्थोपपादक
तस्यव्यंग्यविशेषणस्यालाभान्नातिव्याप्तिः अपुष्टार्थत्वभावप्रयोजने उक्तत्वादिति अर्थपुष्टकत्वाद्व्याह तदुक्तत्वात्तद्वस्तुःसदृगाम्याद्या
दिनालंकारैरुक्तत्वादित्यर्थः कथं तर्हि नैरवाख्यालंकारत्वेन कथनमत आह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
कृ॰ टी॰
६८

नादृशेसाभिप्रायेदोषाभावेनेति अपुष्टार्थदोषाभावेनेत्यर्थः उद्भजालेकारसंपमासहृदयैवेष्टत्वदृपदस्तकत्तावीजाभावादिभावः विक
त्तिविशेषस्यमत्कृतिःपरिकरत्नोपपत्तेः तत्रदोषस्याप्रसक्त्याविकृतिःविशेषस्यतदभावप्रयुक्ततासंभवात्तत्प्रयोजकमलंकारकत
मावश्यमितिभावः यमके उदाहरतिः निजाद्देवतामतिक्रम्ययदियजेत् अर्थादेवतांतरंसुजयेत् तदाउभयतःलोकद्वयाच्च्यवनेप्राप्य

पकतिष्ठत्वादृशानेकविशेषणोपन्यासपर्यवसित्रविशेषान्परिकरइतिलेकारमध्येपरिगणितम्प्राहुः वस्तुत।
स्तुअनेकविशेषणोपन्यासएवपरिकरइतिननियमः सेष्ययमकादिषुपुष्टार्थत्वदोषाभावेनतन्नैकस्यापिवि।
शेषणस्यसाभिप्रायस्यविन्यासेविकृतिविशेषसद्भावात्परिकरत्नोपपत्तेः यथा प्रतियज्ञेन्निजायदिदेवता
मुभयतच्यवतेजुषतेपगे दितिभृतोवसदेवतकावयवनवतानवतानवतांकिमदितुदा अत्रगुरुस्तूत्तमूजो।
इअक्काज्ञेदादीन्यतिभगवतः क्रमस्यवाक्योगोवर्धनगिरिरेवास्माकंरक्षकत्वेनदैवतमितिसएवपूजनीयः।
तारक्षकः पुरुहूतः इमेवंपरेवनवतेतिगोवर्धनगिरेर्विशेषणं काननवनितानिकरादिसनाथपुष्पफलव
णजलादिभिराप्यकानामस्माकं अस्महेतानोवगवामयमेवरक्षकश्चेत्यभिप्रायगर्भि

तिअवेपापपरिजग्धेनेसेवनेप्राप्नोतीतियावत् कानिजादेवतांतरंसृजेम् तदाउभयतः नद्याह वृयेवनत्राप्रस्तुतवनितुक्तेनदितिभूता।
गोवर्धनगिरिगोवसदेवतकाः देवतसदिताःसएवास्माकंदेवतमित्यर्थः अनवनात्अरक्षकोणअदिदुतइंद्रेणकिंप्रयोजनमितिशेषः
अदिहित्रासरैसत्यपेचेतिविष्पः नन्वेवंसतितत्रैवलेकारतानस्यात्तस्यापुष्पकलितोतेसमादावनआह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विच्छित्तिविशेषे निर्दोषाभावप्रयुक्तविच्छित्तिव्याहतेरयमर्थः नन्वेवमकाण्डतापि नाम्नार्थविच्छित्तिमानाभावः विच्छित्तिसामान्येन पर्युदस्तदोषा
भावेनाप्युपपत्तेः प्रायकालपर्युदस्तसामान्यकोटिवर्तीनन्ता दोषसामान्यवर्नेदानीमपि न्यूनकोटिकत्वविशेषाधानमिति नालंकारत्वसिद्धिरिमत
आह यस्मोह्नलनमहमस्तभवतेरुद्धातमालेशभे हासोपानपरंपरां किं विशुतां कोनालयालेखनिम् अयथार्थनेनोषितेन विभुनायुष्मानस्मप

एवमनेकस्यापि साभिप्रायविशेषणविन्यासस्य विच्छित्तिविशेषवशादलंकारसिद्धावत्रापि यथोक्त
युक्तिनैतत्समाधानस्याप्यलाभेन निवार्यत्वे अपि चैकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकार इति सर्वे
संमतम् न ह्येकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्यालंकारत्वं युक्तमेव ॥ इति परिकरालंकारप्रकरणम् २१
साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥

यथाह चतुरो लोके केदिति मोदन्मानित्रिसमदो मोरेनर्थीयामदे तिथीयामहद इमादैमोदमपद्मामो दनेसुवालोकोक्के दिनीमकपदार्थो
हेतुरिति काव्यलिङ्गमलंकारत्वेन यथा स्वीकृते निर्देतन्न दोषाभावमात्रतया विच्छित्तिविशेषस्यानुभवसिद्धत्वात्तथ्येद्वापीति भावः इम
लंकारप्रकरणः २१ अत्र विशेषणपदस्थाने विशेष्येति प्रक्षिप्य सर्वं विलक्षणं व्याख्येयम् तथा च परिकरेति व्यासिवारणार्थं लक्षेति लक्ष
लक्षगमयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
कृ॰ टी॰
९५

69

यद्यपि देवतान्तरव्यावर्तकतया चतुर्भुजत्वं विशेषणम् तथापि नृपादिसाधारणे देवपदे शक्तेर्विष्णौ नियमेन विशेष्यप्रतीतौ पर्यायिकतया
विशेष्यपदमभिमतं बोध्यं अत्रैव हि यमुदाहरन्ति राजानकमङ्खकवेरुक्तिः तव गुणान्वक्तुं फणीन्द्रः शेषः समर्थ इत्यत्राद्यार्थं एवमग्रेऽपि

अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भं यथा वा फणीन्द्रेण गुणान्वक्तुं
लिखिते हैहयाधिपः इत्थमाखण्डलः साक्षात्कारमेव कर्तुं गुणाः फणीन्द्रः यथादि विशेषपदा-
नि सहस्रमुखत्वाद्यभिप्रायगर्भाणि ॥ इति परिकराङ्कुरप्रकरणम् २१

हैहयाधिपः कार्तवीर्यः आखण्डलः इन्द्रः उभयत्र गुणानि सलेषयन्ते एवमन्यधर्मादिकृतेन गुणाः क्षोणितेशौ श्रीमदर्दनः स्त्वचयतः सहस्रभु-
जत्वादेर्मादिनामसहस्रबाहुत्वसहस्रनयनत्वयोः संग्रहः अत्रानेकेषां विशेष्यपदानां तत्तदभिप्रायगर्भत्वं विशेषः ॥ इत्यलङ्कारवेदि-
कायां द्वाविंशतिप्रकरणम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननार्थस्य शब्दस्य संश्रयो योजनं श्लेष इति लक्षणं वर्ण्येत्यादिविभागः वर्ण्ये वावर्ण्ये च वर्ण्यावर्ण्ये भयं च पनः श्रियत्नद्विषयइत्यर्थः ॥ सर्वदः
समाधवः पायात् ॥ यः अगं गोवर्द्धनपर्वतं गां पृथ्वीं च वराहावतारेण धृतवान् निमविस्मृपक्षेहरपक्षे सतमाधवः सर्वदा पायात् यः गंगाम्

नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः सर्वदोमाधवःपायात्सयोगंगामधीधरत् अब्जेन त्वन्मुखं
तुल्यं हरिणाहितसक्तिना उच्चरद्भूरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः स
च त्रिविधः प्रकृतानेकविषयश्च अप्रकृतानेकविषयः प्रकृताप्रकृतानेकविषयश्च सर्वदेत्यादिना क्रमेणो
दाहरणानि तत्र सर्वदो माधव इति श्लोकेनविनेन प्रकृतयोर्हरिहरयोः कीर्तनेन प्रकृतश्लेषः अब्जकमलम
ब्जेन्दूत्तयोरुपमानमात्रत्वेनाप्रकृतयोः कीर्तनमिति अप्रकृतश्लेषः वाहिनीपतिः समुद्रः प्रतत्र समितौ
शस्त्रप्रपातोत्पन्नरुधिरस्य सेनापतेः एव वर्णनेन प्रकृतमिति प्रकृताप्रकृतश्लेषः ॥

नवा निमर्थः हरिणेन मृगेणांकरूपतया आहिता कृता शक्तिः संगो शत्रयेति वेदपक्षे हरिणा तत्पर्णीति कमलपक्षे उच्चरत्कन्तपाते
रुत्पन्नकीलालं रुधिरं यस्य स वाहिनीपतिः नद्या वाहिनीनां नदीनां पतिः समुद्रश्चेति पक्षे कीलालं जलं समितौ संग्रामे ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ च॰
कृ॰ टी॰
७१

70

येनकरुणेनः करुणयुक्तेनाद्रोहयुक्तोऽपि अदृष्टो भयशून्यः काकस्वातो रक्षितः सर्वविश्वनामाकर्णेऽख्यातः विभुरामोऽमेशरणमस्त्वित्यर्थः कु
सुमपत्रेण काकोदरः कौलीयः एतन्नामान्तस्माकर्णेन ख्यातमिति विशेषः नीतानामिति इयोश्चितोऽमतिनायकोक्तिः नवदलेनेत्रेकम
लानां पद्मानां हरिणानां च समेषमन्वयः कीदृशानां वने जले अकर्णेवा हृष्टिमामानां नयालक्ष्यैलीभशीलैर्भूरिभिः शिलीमुखैर्भ्रमरैराकु

यथावा त्रातः काकोदरो येनद्रोऽप्यपि करुणात्मना एतन्नामाकर्णाख्यातः समेऽस्तु शरणं विभुः नीतानामा
कुलीभावं लक्ष्यैर्भूरिशिलीमुखैः सदृशीवनहृद्यानां कमलानां नवदलेनेि असावुदयमारूढः कान्तिमा
न्रक्तमंडलः राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः अत्राद्ये स्तनशब्देनप्रकृतयोः रामकृष्णयोः श्लेषः।
द्वितीये उपमानत्वेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः तृतीयेत्वविवर्णनेप्रस्तावेप्रकृतस्यप्रथमोदितचंद्र
स्याप्रकृतस्य नवाभिषिक्तनृपतेश्च श्लेषः ॥

लीभावंनमितो नीतानाम् इति पद्मपक्षे हरिणपक्षे नलक्ष्यैर्धायैः कर्त्तृभिर्भूरिशिलीमुखैर्बाणैः करणभूतैराकुलीभावं प्रापिततो नीतानाम
मित्यर्थः मृगभेदकमलमितिविश्वः उदयं शैलं अभिवृद्धिं च रक्तं रक्तवर्णं अनुरक्तं मंडलं बिंबं देशश्च राजा चन्द्रो नृपश्च मृदुले
नैर्वरस्वैरकरैः किरणैर्ग्राह्यधनैश्च प्रसभे हितेनोक्ति अभिनवो नवाभिषिक्तश्च नवप्रकरणानामिथायानियमनादप्रकृतार्थस्यापव
मेवेतिकथंसमेषइमाश्लकाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अलंकारस्येति नन्वेवं शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुदाहृतिवाक्ये शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वं यत्र प्रसीदसि पुनः
स भात्युदारोऽनुदारश्चेत्यत्र शनिविरुद्धत्वेप्यसत्त्वेन शनिशब्देनाभिधीयमानेपि नलकळ्कस्य विरुद्धावभासिनद्रव्यवर्तमानार्थमेक

यदत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्तिमूलध्वनिमिच्छेति यो वस्तुतः प्रकृताप्रकृताभिधानमहा
लक्ष्मसमुपमादेरलंकारस्य व्यंग्यत्वाभिप्रायेण न तु प्रकृतार्थस्यैव व्यंग्यत्वाभिप्राये अप्रकृतार्थस्यापि
शब्दप्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यंभावेन व्यञ्जनापेक्षत्वात् यद्यपि प्रकृतार्थप्रकरणबलात् झटि
ति बुध्यस्य क्षेमेव पश्चात् प्रतिपाद्यधनादिवाचिनो राजकरादिपदानां प्रयोगसन्निधानबलात् द्वि
तीयप्रतीतावप्यस्य सर्वथाप्रकृतार्थः स्फुरत्येवेत्यनावश्यकत्वं व्यंग्यत्वे शब्दप्रतिपाद्यमाने सर्वेऽर्थे वाच्या
व्यञ्जनापेक्षणात् यद्यप्रकृतार्थाभिधानेऽप्यस्मात् स्फुरति केवलं कामं तद्रूपश्लेषो भवतु अस्ति चान्यत्रा
विरलतद्रूपश्लेषः ॥

कार्येकरूपत्वादिति वस्तुध्वनेरशनिश्च शब्दशक्तिमूलस्य संभवात् अलंकारस्येत्यस्योपलक्षणत्वात् प्रयोगस
न्निधानबलात् परस्परार्थस्यैवार्थद्वयवाचकशब्दसमभिव्याहाररूपशब्दान्तरसन्निधिबलात् तथाऽप्रकृतेप्यभिधानियामकमस्तीति भा
वः एतावता सर्वोपमावमाशेप्यप्रकृतार्थस्य तद्रूपश्लेष इति स्फुटत्वाप्रकृतत्वेनाहिनीयार्थस्याशीघ्रमप्रत्ययात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्र.वं.
ऋ.टी.
७१

मार्गैरेवनकपर्वनवर्णितं अयं गिरिस्तटीर्विभूर्विकिभूनाः प्रसेनःकठिनाः प्रकामगुर्वी तितिमदनी अलघुभिर्लवमानैर्मर्ये थामाःनिरेनयाप्राणी
नामैःगमद्भपाःपरिणताःनिर्धरेनमद्दातिणःद्विगाजायाम्नतिर्यग दन्तिप्रहारी योगजःपरिणतेनमनदतिदलाद्युधःहृदेवेश्यापतेना
जरठाजीर्णाःपयोधराक्रुत्वा अगमासंगमायोग्याःपरिणतेप्रकटेदिक्कविके यासांना इत्यर्थःदिग्दृष्ट्वतुला कारकरिकानखरेरवेकेो

यथा प्रयमितिजरठाःप्रकामगुर्वीरलघुविलेविपयोधरोपरुद्धाः सततमसुनास्तनामनामयाम्
नृपाःपरिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्ति॥मेदमन्तिमधुमयंमोपलादर्शितस्वयपुचामवन्मः॥
हृष्टयस्तिमिरजेरिमेविविरेदोषमेषाधियनेरसन्निधौ अत्रदिसमाशेकाद्युदादरणायोःप्राकृतिणिके
धेप्रकरणावशान्क्रटितिबुद्धिस्थेविशेषणामाप्यान अप्रकतोपिहृद्धवेश्याहत्वामीदिप्रनीयतेनत्र
समासोक्तेरभंगश्लेषइतिसर्वेषामभिमतएषः एवमन्यत्रापिश्लेषेरद्धेध्वनिबुद्धिर्नकार्या॥

तिर्यादवः॥ओषधीर्नोपतिश्चेदृस्यासन्निधोसतिअर्थमोपलाःसूर्यकान्ताः मंदीभूतमतिनिभूतवंतःनमसदर्शितःस्वपयुः प्रष्टनेयेनत
थाभवत् हृष्टजस्तिमिरजेदोषंप्रायेमिषेविरे पत्नातेरोषधीपत्निर्वैद्याःएवंमेबातिनेश्रोथतिमिरागिरेगविषोषाः हृष्टोत्ताद
दिवादिपत्नोगिवेषहत्वोनेपरिगटत्याते प्रभंगश्लेषइतितथाचस्पेषस्थलेष्वंजनादिरहादप्रकृतेतत्त्वीकारेश्लेषयवदाराःसर्वेषा

७१

मालेक्षारिकावर्णनेन संक्षारिकायां प्रवालवृक्षेभिः समेव लक्ष्मीप्रासादोपविनं नगहारिणि अस्ते वेनं किंभूता: रम्या इति देनो: पताकावैज
येती: ग्रामवती: विविक्ता निर्जना: इति देनो: रागे इति वर्द्धयंती: सेतिवली कानिक्षादनपटलप्रोता या: सोनावधूपवे पताका: सौभाग्या
नि पताकावैजयंती स्यात् सौभाग्येनाटकोकयोरिति मेदिनी रागमेन रागे विविक्ता: सुनीनेन पविज्ञानमहली कास्तेति ॥ यत इमसा इम
त्रैवालिम: स्रोभवेदिमग्रतनेनान्वय: पतद्देवनकर्णिविवर्णने पतस्मिंगिरौ महत्स: सरस्सा वाल्मीकेर् नेगिरे ग्रामायर्ष्यसाहश्यपद

यथा रम्या इति ग्रामवती: पताका रागे विविक्ता इति वर्द्धयंती: यस्यामसेवेन नमद्रलेखा: समेव भूवि
वेल भीर्ध्रुवान: अत्र द्वितीया नाशये लोकादि विशेषणसमर्पितार्थेन रामणामशाह्वसामर्थ्येन वर्धभिर
न्वय: विभक्तिभेदात् नच विभक्तिभेदे पिनयसूधालेपके साधर्म्यमिदं निवद्धमस्ति यत: पतस्मि
न्नथिकपय: श्रियं वर्द्धयस्संसेलेभपवनमवाजवेननीता: वाल्मीके र्वरदिनरामलक्ष्मणानां साधर्म्येथ
धतिगिरौ महोसरस्सा इमत्रैवालिमस्रोभवेत् ॥

धतिधार्यं तेनकथं भूतानां गिरौ वरदिनौ सेवजौ रामलक्ष्मणौ या सृत
थ्याभूतानां सरसीपक्षे अद्विता: संयुक्ता: रामसमतयोस्मांत थ्याभूतालक्ष्मणासारसवनिता यासृता इति किंभूता: सरस: अथिका
जलशोभावद्भ: पवनसंभूतेन वेगेन संक्षोभतरंगाकुलवेनीता: भाविता वाल्मीके र्गिरा सत्त्वअथिका: कपिध्याया सृता: पवनसु
वाहनुमता वेगेन संक्षोभमुद्रटत्वं भाविता इति नन्वत्रापि समभिमस्मत्साधर्म्येनात्साधर्म्यमनिवंधी लीला कृतोन स्रोभवेत् पलवाद ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰च॰
क॰टी॰
७२
72

शकयोर्द्वयोः साम्यार्थे साम्यार्थकत्वेन तथा वाच्यत्वाभावादलंकारालोचनेऽसंभवतीति भावः कथं तर्हि सत्वद्वयमस्तत्राह अथोसौ
दृष्टेति विशेषणानां वस्तुभिरन्वये वसन्तके संधानान्न दृन्वयतामर्थ्यसंग्रह इति भावः अनुश्लेषानुसंधानानेतरेतदनलात् सायमोथो
नियमोऽह्रपसाद्यैसर्धः अर्थसाम्यस्याभावेऽपि सकलकलेत्युभयत्र ज्ञाने संप्रतिस्वांतविंवमिवमादिवत्कृहसाम्यससंभवादिति भा
श्लेषबलात्

ग्रा
समभिमेन क्रियाविशेषणेन सहार्थेनोपपन्ने वस्तुश्लिष्टविशेषणार्थान्वयात् भावस्वागमप्रतीते
सामर्थ्येनालंब्यते तस्माद्दृष्टेर्दर्थबलादेव तदन्वयान्वसंधानमिति निरूढश्लेषः तदनुत बलादेवस
मशाह्वसाधर्म्ये इतरकल्पनेति वाच्यस्योपमालंकारस्यागमये श्लेष इति लभतिग्रंथेनन्विदं
श्लेषश्चेविंधामः पवं श्लेषः प्रकारांतरेणापि द्विविधः संपन्नः उदाहरणगणेषु अब्जकीलालवादिनी
पत्रादिशब्देषु पश्चाद्विलक्षणं ॥

वः पवकादिणाइतरद्यावकेदः तत्रतयोः मध्ये शब्देति जनकाप्र मायेन शब्दयोरेव श्लिष्टत्वादिति भावः अर्थेति शब्दाभेदकत्वं तगनफ
लद्वयमायेनार्थयोरेवा श्लिष्टत्वादिति भावः केचित् अलंकारसर्वस्वकारादयः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऽभयमपीति सभंगाभंगश्लेषद्वयमपीत्यर्थः शब्दस्यापि शब्दसद्भावेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्गतत्वावधारणादिति भावः अत एवमस्त्वभ ज्याः नन्वभिप्रायार्थालंकारमध्यकथनादवगतस्यापि विशेषनः कथमेतेनोक्तकथमुपपत्तिरिमाशंक्याह एतदिति यद्यप्युक्ता

पदभंगमनपेक्ष्य नानार्थश्लिष्टैकारादभंगश्लेषः सर्वदोमाधवो योगंगाहरिणाहितमश्च्किना इत्यादिषु पुरुषविलक्षणं पदभंगमपीक्ष्य नानार्थश्लिष्टीकारात्सभंगश्लेष इति तत्र सभंगश्लेषः शब्दालंकारः अभंगश्लेषस्त्वर्थालंकार इति केचित् उभयमपि शब्दालंकार इत्यन्ये उभयमपि अर्थालंकार इति स्वाभिप्रायः एतद्विवेचनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् इति कुवलयानन्दे श्लेषप्रकरणम् २३

ग्रन्थान्तरं चित्रमीमांसा न क्वापि दृश्यते तथाप्ययमाशयः उन्नीयते एवमन्यत्रार्थमुखप्रेक्षितत्वादर्थालंकारत्वमिति अन्ततः सर्वमकादिषु सन्धकारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वमिति नत्वेषामर्थालंकारत्वमपि शब्दालंकारत्वमेव शब्दवैचित्र्यादिति ॥ इत्यलंकारचन्द्रिकायां श्लेषप्रकरणम् ॥ २३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

साप्रस्तुतप्रशंसा अप्रस्तुताश्रया अप्रस्तुतमाश्रयः आधारो येन तत्समर्थं विशेषेण यस्यास्तथाभूता प्रस्तुतपरं अप्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया एकः कृती शकुन्तेषु योऽन्यं शक्रान्न याचते यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनेन प्र
स्तुतावगतिपर्यवसायिनी तदप्रस्तुतप्रशंसालंकारः अप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनेन प्रस्तुतावगतिश्च प्रस्तुताप्रस्तु
तयोः संबन्धे सति भवति स च संबन्धः सारूप्यं सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावो वा संभवति तत्र सामान्यविशे
षभावे सामान्याद्विशेषस्य विशेषात्सामान्यस्यावगतौ द्वैविध्यं कार्यकारणभावेऽपि कार्यात्कारणस्य कार
णाद्वा कार्यस्यावगतौ द्वैविध्यं सारूप्ये त्वेको भेद इत्यस्याः पञ्च प्रकाराः ॥

एक इति कृती कुशलः शकुन्तेषु पक्षिषु मध्ये यश्चातकः शक्रादिन्द्रादन्यं न याचत इत्यर्थः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणस्य वचः प्रतिपादनं कारणे प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य सामान्ये प्रस्तुते तदन्यस्य विशेषस्य विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य तुल्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य तत्सदृशस्याप्रस्तुतस्य शाब्दस्यानन्यसादृश्येयतयार्थः अप्रस्तुतप्रशंसा प्रतिसंवेदयिपरतात् तत्स्वरूपेण तस्य

यदाहुः कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पंचधेति तत्र सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणं एकः कृतीति ग्रावाप्रस्तुतस्य चातकस्य प्रशंसा सादृश्यसनेयत्वेन प्रस्तुते तत्स्वरूपे तु द्वेष्यो याचनानिहत्वेनामानित्वे पर्यवस्यति यथा वा आवद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा मत्तेभकुंभतटपाटनलंपटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य अत्र शुनकस्य निंदा निर्मणीयतेन प्रस्तुतेन तत्स्वरूपे कृत्रिमवेशव्यवहारमात्रेण विद्वत्त्वमभिनयति वैधेये पर्यवस्यति ॥

दृशे ॥ आबद्धा याः कृत्रिमाः सटाः स्कंधलोमानि ताभिर्जटिला व्याप्ता अंसभित्तिः स्कंधदेशो यस्य सैवंभूतः श्वा शुनकः मृगपतेः सिंहस्य पदवीं स्थानं यद्यारोपितः तादृशः सटाद्युत्कर्षेण सिंहसाम्यमापित इत्यर्थः मत्तानामिभानां कुंभतटस्य पाटने विदारणे लंपटस्य व्यसनिनो हरिणानामधिपस्य नादं कथं करिष्यतीत्यर्थः अभिनयति अनुकृत्वेन समर्पणेन वैधेये मूर्खे वैधेयबालिशाज्ञमूढाः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ·च·
क्र·टी
७४
174

छिद्राणि दोषस्थानानि विवर्ककेटकाः सूचकाः खलाश्च भंगुरा भंगशीलाः गुणाः सौभाग्यादयः नेतव्यः अत्र तु निंदोदासीनस्तुत्याख्या
नमात्रमिति स्निग्धविशेषणमिति भेदः एवं चेति उक्तोदाहरणेषु प्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतस्य तावन्मनिन्दने सतीत्यर्थः ॥ येन राः मनुष्याः सामर्थ्ये

यथा वा अत्रेनः छिद्राणि भूयांसि कंटकावहवो बहिः कथं कमलनालस्य माभूवन् भंगुरा गुणाः अत्र क
मलनालवृत्तान्तकीर्तनेन तत्सदृशेषु बहिः खलेषु जातः स्तव भ्रातृपुत्रादिभिरेनःकलदं कुर्वाणपुरुषेषु पर्यव।
सानि एवं च लत्वलक्षणयोः प्रशंसाशाब्दः स्तुतिनिंदाख्यरूपाख्यान साधारणकीर्तनमात्रपरो द्रष्टव्यः
सामान्यः निर्वचनाय यथा विधाय वैरं सामर्षं नरो रीय उदासते निक्षिप्याग्निं दर्चिषं कक्षे शेरते तेनभिमारुतं यथा।
वा अत्र प्रागेव सामर्षे शिशुपाले रुक्मिणीहरणादिना वैरं हरीकृतवता कलनतास्मिन्नुदासितव्यमुक्तमि
तिवक्तव्ये अप्रस्तुतेन तत्समर्पणार्थं सामान्यमभिहितम् ॥

सक्रोधे श्रेरो शत्रौ वैरं विधाय उदासते उदासीना भवंति कक्षे तृणे उत्तरचिषमग्निं निक्षिप्य अभिमारुतमारुताभिमुखं शेरते निद्रां कुर्वंतीत्यर्थः ॥
॥
॥

७५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मोहार्दोनिमेषाणांवस्ताणिरेखावाइनिद्रुपकंनाशोपरीत्तणेनिकषोपलः परोत्तमितिनिर्दिष्टितःकोप्यस्तीतिन्वयः॥मृगलोकनइमच्यवनेइतिशे

मोहार्दस्तणिरेखानामुन्मावचभिदाज्जघो परोत्तमितिकोप्यस्तिपरीत्ताणिकषोपलः अत्रपद्यतेअप्रस्त
इवपरोत्तेपिसमदितमात्रसितदाप्तमुत्तमस्वदृदिति विशेषवक्तव्येनप्रस्तुतेसामान्यमभिहिते विशेष
निबंधनायथा अकार्यरोपितमृगश्रेद्रमामृगलोकनः केसरीनिष्ठुरक्षिप्तमृगयूथोमृगाधिपः अत्रकु
लंप्रतिवत्नभद्रवाक्येमार्दवहृषणापरेप्रस्तावानुसारेणाऽरूपवरव्यातिभाग्भवति नन्वमृदुरितिसामा
न्येनवक्तव्येनत्प्रत्यायनार्थमप्रस्तुतोविशेषोभिहितः एवंहृदमकथादिषुसामान्यतःकिंचिदर्थंप्र।
स्तुत्यतद्विवरणार्थं अप्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणेष्वियमेवाप्र
स्तुतप्रशंसाद्रष्टव्या॥

षः निष्ठुरंक्षिप्तानिनिरस्तानिमृगयूथानियेनतादृशः केसरीसिंहोमृगाधिपश्रच्यवनइतिशेषः ॥ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कृ॰टी॰
७५
75

हृन्नो गंभीरा यां खमां गंर्ज्ञैकस्या काशस्य नीलिमा येनेति मंडलविशेषणं ॥ हेदेवमतिमामभिमाग्रग्रन्नयुनयश्च द्रात्ते विसोपदमाकाशमेव पदं

कारणानि वेधनाय यथा ॥ हृन्नमारमिंदुमंडले दमयंती वधनाय वेधसा हृन्नमध्यावि लेखि लोक्यते धुन
गम्भीरखनी खनीलिमा अत्राभ्राकारिणि केंदुमंडलगतेनेयो भवत्समानेन दमयंती वदननिर्माणार्थं सारां
शरूपेणाननकार्यद्रूपो वर्णनीयतया प्रस्तुतो दमयंती वदनगतो लोको नवसौंदर्यः विशेषः प्रतीयते यथा
वामदेवेव रदराजस्तवे आश्रिमन्नं नमस्हृन्नयुनयः पदेनैदेवस्तयोप ननं दिव्यपदाभिमुख्या: लावण्यपु
ण्यनिचयं सहृदि वदाम्बेविमस्याति मिदं प्रतिमामभिमा अत्राभ्राकरणिकचेंदुगतनयो भवत्समानेन
लावण्यपुण्यनिचयविमासेन कारणेन न कार्यमनेन कोटिं चेंद्वलावण्यशालिनमनन्यं सुरखे साधारणेन भग
वन्मूरवे वर्णनीयतया प्रस्तुते
प्रतीयते ॥

चरणमाश्रितदेहस्य स्तयेद्भुपननं संपत्ते दिव्यपदस्याभिमुखं विषयामेवं भूताःसेनः नदासन्नपे सहृदि मित्रेश्रूते लावण्यह्रपस्य पुण्यस्य निचय
विमसिमिदिरं स्तेयं प्रतियां तिग्मन्वयः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नवोनवो भवति जायमान इत्यादिमंत्रसमर्थ्यादिमर्थः मेत्रस्मानार्थसिद्धार्थानुवादकत्वादाह क्रमेणेति तत्त्वक्रमेण ऽः क्रमविसृजनेनेतस्यप्रिया

तथाहि वेदस्तावन्मंत्रलिंगाद्बुद्धितत्त्वाभ्यां मेलापयत्यायाद्यप्रतिमासंभिन्नेनेनवर्णितः तेनातीतानां ब्रह्म
ग्रनंतकोट्यः इतिलक्षे कालस्मानादित्वात् सर्वेषां चतेषामाकाशसमाश्रयाणां मेषमदिस्ताभगवच्चरण
समाश्रयत्वेनाख्यवसिते भगवच्चरणप्रपन्नानां वेदेद्रुतयोपस्थितोपरमपदप्राप्ताभिप्रायम् तदानी
मेवस्वस्वह्रदयेस्वकीयस्वक्रमेणलोमनिवेशनेनतनः स्वर्यमंडलप्राभिप्रेमेनत्सर्वं क्रमेतिसिद्धमितित
दनुरोधेनतेषां देवत्तयः कालस्याभावात्स्वरूपस्यो पस्थितोस्वर्यमंडलप्राप्रेप्राक्रमतसिद्धे श्रुत्यतेन
निवेपितमसलावण्यस्य महाप्राणेनिमित्ते क्रमेणसवेद्गसाहस्रप्रस्वह्रपोपवर्तितन्तसोह्रार्दवतिभगवन्मुखेवा
नासतन्मुक्तमेलितम्

ज्ञानतः स्वक्रमेणस्वपक्षमंते निःश्रेयसाद्युः क्रमेणमिति कौषीतकीश्रुतिः सयावन्तिपस्तावदादिमगच्छतीति सर्वाशुमागच्छति सतत्रविजदी
नेयपथरथवक्रमस्वत्वेनसंद्युक्षुःप्रक्रिय ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र·च·
स्फु·टी·
७९
76

तेतमग्न्यादित्यमागच्छतीति स्फुटौ मग्न्यादित्यमागच्छतीमनेनतं सप्रागच्छति विरजानदीनोमनसैवात्येति नत्वस्फुटनद्वःस्फुटत्वविप्सतनः निष्क्रतौ ॥

यद्यपि सहृद्ध्वत्वेनावत्यत्वलक्षणसंक्रमणं भवति तथाप्यत्र स्वहृदिमेकवच
नम् भगवन्मरवमेव चेद्मम सहृद्दत्वेन तद्रवोनवाणी चेद्दसाहृश्यगंधस्यामदा
नीति भगवन्मुखमेनतन्मुखमोद्यतिरेकोऽपि व्याजिनः तनश्चतस्मिन्नेव सर्वेषां
वेदानां स्वस्वयावल्लाबुएपविगमनोक्षेत्तणेनभाववर्णितः प्रस्तुतोऽर्थः स्पष्टमे
वप्रतीयते यद्यपि स्फुटौ सूर्यमंडलमात्मनेनेव आवि विरजानद्यतिक्रमणा
नेनरमेव सहृद्दत्वस्वहृत्तनसंक्रमणं स्पयते ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शारीरेभवशारीरः सएवशारीरकआत्मातत्वनिपादकइत्यर्थः अर्थवशात्वयोजनवशात् पूर्वपापादिसागाभावेविशदिमार्गपूर्वकत्वल
ग्रामेरसंभवेनपाठकमस्यार्थक्रमेणवाध्यादितिभावः स्थापितइतिसोपरायेतत्वव्याभावात्तथाचमइतितत्रेयाधिकरणेसिद्धांतइमा।

तथापिशारीरकशास्त्रेणतस्यार्थवशात् प्राग्भावःस्थापितइतितदनुसारेणविमसमिदिंयोनीमकं
कार्यनिर्वेधनायथा नाथनंदैश्चिनखदावनतोयलग्नास्तकोतिलेशकनिकाजलधिंप्रविष्टाः
तापएवनसमर्थ्येनेनवनीभवेमोन्नतेसमुद्रनवनीतपदेप्रपन्नाः अत्रभगवत्पादाब्जनालनतोयनृपा
योदिवसरितिप्रलन्नकरमादिवलग्नानांतथासमुद्रेप्रविष्टानांनखकोतिलेशकनिकानाप
विणामनयासंभाव्यमानेनसमुद्रनवनीउपदवाच्येनवैइणकार्येणनत्रखकांतस्यकर्षःप्रतीयते॥

र्थः हेनाथविसोवच्चरणनखमन्नालनजलेगंगाख्येलग्नाः तेषांनखानांकांतिलेशकनिकाजलधिंसमुद्रंप्राप्ताः तापएवचका
णिकास्तस्यजलस्यमध्येतेनसोढुंताप्राप्ताः ततेसमुद्रसंबंधिनवनीतसंज्ञमस्यएवंप्राप्तावेदहरूपणपरिणाइत्यर्थः तद्वारेणतदिसनेनत
देतरतिशोभः उद्धतैनखकांत्युत्कर्षइत्यर्थः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कु॰टी॰
७१

अस्याः कामिन्या गतिसौकुमार्यहंसेंर्बहिर्भयाह्यादेशत्वत्यः एवं संलापेभाषणे यदि श्रुतेतदापरभृतैः वीचं यमसंयकृनीति वा चेयमस्तत्सभा वोमीनः व्रतंसाध्यान्तो भ्रूगनामकठोरनामार्दवं यदि हृदये तदासामसिद्धामालती हृदयन्मायेव पाषाणवत्सेवलस्थानइति कांतिर्हृष्टावेत्॥

यथा वा अस्यास्त्वेत्कृतिसौकुमार्यमधुनाहंसस्सागर्वैर्बलं संलापाय दिसादितोपरभृतैर्वीचंयमवद्वते
भ्रूगनामकठोरनायदि हृदयन्मायेव सामालती कांतिश्वेत्कमला किमत्र बहुनाकाषायमालेवताम्
अत्रनायिकागतिसौकुमार्यादिषु वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतेषु हंसादिगतगर्वशोभादिरूपाणि उचितेन
संभाव्यमानानि कार्याणि क्रमेणाभिहितानि एतानि च पूर्वोदाहरणेष्ववस्तुकार्याणि किंतु
तद्विरीतलक्षणकार्याणि ॥

दासालक्ष्मीः काषायेवस्त्रमालेवतंमां प्रयतोः किमत्र बहुनोक्तेनेमन्वयः गमादिषु गतिसौंदर्यादिषु संभाव्यमानानितन्येतमाणानिसर्वो दाहरणादैलक्षण्यमाह एतानीति कार्याणीत्यर्थः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिरस्कोपन्यादीनां चेतसि यद्विलज्जात्मा नदावमर्थः गाम्भीर्याः पर्वतराजपुत्र्याः तेन तस्याः समग्रीये केशपाशे समीपस्थबालाः केशाः प्रियायाः सं
नाः तथा च शिथिलीकर्तुम् इत्यन्वयः तथैव निरीक्षणकार्यत्वमेव ग्रथ्यत इति हृष्यन्माधवनूपार्थो इतिमेमर्थः इदमपि प्रस्तुतवृत्तेः का
र्यत्वमपि प्रपि नाप्रस्तुतवृत्तेः कारणत्वेनापूर्वत्वं समुच्चीयते तदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य विरतनभासते मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठो

लज्जातिरस्कारिणी यदि चेतसि अस्मादङ्केशये पर्वतराजपुत्र्याः तत्केशपाशे प्रसभसीत्वकर्तुर्वीलस्त्रियचेशिथिले
वमर्थः इत्यादावुदाहरणान्तरे तथैव स्पष्टं अङ्गनाम कोढरतेति तृतीयपादे तद्वर्णनीयाद्रसौकुमार्यातिश
यनिरीक्षणकार्यत्वमपि नार्थान्तरेण मालतीकठोरत्वे विवक्षितं प्रतियोगिविशेषापेक्षकठोरत्वस्य तदा
कार्यत्वात् किन्तु तद्वृत्तेरेव इदमपि तदङ्गमात्रे दृष्टे इत्युदाहरणे तथैव स्पष्टम्

इतीति तत्रयोगिनार्थाप्रागुदाहृतम् ननु कार्यरूपेण प्रस्तुतेनार्थेन यत्र प्रस्तुतेन तत्कारणमवगम्यते स कार्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसोच्य
ते न चोदाहृतेषु तत्संभवः मालतीकठोरत्वादेः प्रस्तुतस्यार्थस्य कार्यत्वेनायात्वस्यैव दर्शितत्वात् एवं प्रस्तुतस्य कामिनीगतिनिष्ठसौं
दर्यादेर्निरीक्षणस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्याकारणत्वादिमतप्रथमासाधयः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ·च·
कु·टी·
७८
78

अर्थस्याप्रस्तुतत्वे स्तुत्यत्वेन तु हेः प्रस्तुतकार्यत्वाभावेनातावदप्रस्तुतकार्यत्वांशासंभवः अर्थतस्सम्प्रयोजनाभावेनालक्षणोनिवेश्यादिवावर्तक
त्वाम्र नापिप्रस्तुतस्यकारणत्वांशस्यासंभवः स्वरूपस्तस्यादेस्तत्वेपिज्ञानसंदेहत्वनाहितिनिमुगातिसौंदर्यादेर्ज्ञानमेवदेतत्त्वनैतज्ज्ञायमानेगतिसौंद

अर्थस्यकार्यत्वस्यबुद्धेकार्यत्वेपिकार्यनिवेधनेनहीयतइति नादृशामपिकार्यनिवेधनाप्रस्तुतप्रशंसाया
मुदाहृतानिप्राचीनैः वस्तुतस्तुतदतिरेकेपिनदोषः नह्यप्रस्तुतप्रशंसायाप्रस्तुताप्रस्तुतयोः पंच
विधएवसंबंधइतिनियतत्वेशक्यतेसंबंधांतरेष्वपितद्दर्शनात् ॥

र्यादितदभावेपिज्ञानमात्रात्कार्योत्पत्तिविस्मयरसादाद वस्तुतस्त्वितितदतिरेकेतस्याः प्राचीनोदाहृताप्रस्तुतप्रशंसायाअतिरेकेप्र
काराः पंचाधिकाः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इहचेतनवर्तिःस्वात्मस्वरूपमेदमात्रतेनविबुधीकृतस्याद्युत्साहितस्यास्मिन्नरूपस्याध्यात्मिकादिनापत्रयोघघर्षेःस्वविप्रकीर्णः कंटकरचयाद्व
समस्तनात्इवैतेजैवात्मकस्यचंद्रस्यकिरणाजगतिप्रमेतीत्यन्वयः तस्मात्तस्यस्तातूपः किरणनातूपः कृतमिन्दादाहरणोचंद्रवदनेउपमानोपमे

यथा तापत्रयौघघर्षस्यतवास्मिन्नस्यातिःस्वात्ममेदमकृतनाविबुधीकृतस्य एतेकण्टकरचयाःस्वविप्रकी
र्णाजैवात्मकस्यकिरणाजगतिप्रमेति अत्रतस्यप्रस्तुतानांचंद्रकिरणानांभगवन्मेदास्मिन्नरूपहिवी
घर्षयात्मविशेषकण्टकरचयतोमेलाणनभगवन्मेदास्मिन्नस्यतन्मात्रत्वात्तरूपःकोपुरुषैःप्रतीयतेन
चयात्मकण्टकरचयोः कार्यकारणभावादिसंबंधोस्ति अतःसहोत्पत्त्यादिकमपिसंबंधांतरमा
श्रयणीयं एवमुपमानोपमेयभावमाश्रित्यतत्रकविकल्पितकार्यकारणभावनिबंधनेप्रस्तुतप्रशं
सेदर्शिते तथात्रापिदृश्यते॥

यथदार्थ्याबाश्रितसंबंधसारांशादरणस्याकारणस्यतः कविप्रौढोक्तिकल्पितकारणत्वं एवमन्येषुसदृष्टव्यं ॥ ॥
ॐ ॐ ॐ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰ नर्मदासमुद्रयोः संवादोयं तत्रयमुनाश्रीमासमुद्रेणकालिंदीस्वकेक्षपात्साक्षात्तेननर्मदायाउत्तरं रेखंभोद्भवअगाल्समुनेस्वदि इति ततःसमुद्र
कु॰ली॰ एवपुनः प्रतिवचनेजलधिरहंभवामिममशाग्रोनीमकस्माद्वेनोगटहणम्त्रिसाउनराहनर्मदाहमित्यादि ततःसमुद्रःपुनराह तर्हिकुतोमा
१५ यथा कालिंदिस्वहृदिकुंभोद्भवजलधिरहंनामगरहणमिकस्माकृत्रोमैनर्मदाहंनमपिवदसिमेनामका-
स्मात्समपन्नाः मालिमेनदिकस्मात्त्वमवसिमिलन्कजलैर्मालवीनांनेत्राम्भोभिः किमासोसमजनिको
पितः कुंतिलस्पोणिपालः अत्रकिमासोसमजनीति मालवीनांतथारोदनस्पनिमित्तेपृष्टेतत्प्रियमरण
रूपनिमित्तमानाख्यायकुपितः कुंतलस्पोणिपालइतितत्कारणमभिदितमितिकारणानिवेयनामा
लावान्पतिपरिपृष्टेनेननकुंतलेश्वरेणकिंतेनिर्जिताइति पृष्टेनेनतद्यानेनरभाविजलधिनर्मदाश्रमोत
रस्वपकार्यमभिदितमभिरैवकार्यनिवेयनापिसर्वसोश्रमःशाहःअसामार्थ्यइतिभेदः॥ प्रस्प१ले
कावचेद्रिकायांप्रस्तुतप्रशंसाप्रकर
णम् १५

त्तिममउभवसीतिसापुनराह मिलन्कजलैर्मालवदेशांगनानांनेत्राम्बुभिरिति ततःकिमासोजातमितिसमुद्रप्रश्नः कुंतलदेशाधिपः
कुपितइतिनर्मदायाउत्तरमिति प्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् १५

79

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रधानभूतप्रधानभूतप्रस्तुतांकुराभिव्यंजके प्रस्तुतवर्णने प्रस्तुतांकुरालंकारः प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वादंकुरत्वमेवेति द्युमणेः किमिति
हभृंगमालतीं विद्यमानायां सत्यां केतकेरुहयाः कंटकव्याप्तयाः केनवा किं प्रयोजनमिति प्रस्तुतेन प्रमरस्तनेन मनोहरायां सत्यां किमु।

प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतांकुरः किं भृंग सत्यां मालत्यां केतक्या कंटकेरुहया यत्र प्रस्तुतेन
वर्ण्यमानेनाभिमतमप्रस्तुतं द्योत्यते तत्र प्रस्तुतांकुरोलंकारः॥ उक्तमर्थमुदाहरणे इह प्रिय
तमेन साकमुद्याने विहरन्ती काचिद्भृंगं प्रत्येवाहेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वे नवानामेव रमणीयामेव रमणेन वा
च्यासंभवात् प्रस्तुतमेव वाच्यमिह स्वरूपं प्रस्तुतेनावगन्तव्येति दिष्टमिति वाच्येनैव प्रस्तावादिना भृंगादा
वप्यामेव रमणस्य लोके दर्शनात्॥

भृंगकालिन्यापरपानिलयेति नायकवृत्तांतः प्राधान्येन प्रस्तुतोऽभिव्यज्यते कथमिदं भृंगवृत्तांतस्याप्रस्तुतत्वं तत्राह इहेति तथा च भृंगसं
बोधकत्वाद्युक्तिनोऽपि प्रस्तुत इति भावः अनामेव रमणीयानामिति संबोध्यत्वायोग्यसंबोधनेन वाच्यासंभवात् भृंगसंबोध्यकवाक्यार्थसंभ
वात्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्र· च·
कु· टी·
८·

80

शाखोटकतरुसमीपनिकस्यचित्सार्थस्यप्रश्नोक्तिः कथयामीमाधुर्येवैराग्यादिववदसीतिपुनः प्रश्नः साधुविदितमितिशाखोटकस्योत्त
रं कस्मादिदं वैराग्यमितिपुनः प्रश्नः कष्टतरश्चमाधुर्यं प्रतिज्ञायथा खोटस्यवामभागेनोपलब्धितोऽत्रवटोऽस्तितत्पार्श्वेजनः सर्वात्म·

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते वा
मेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते न च्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥ इत्यत्र चेतनाचे
तनप्रश्नोत्तरवर्णितैर्गुणाभेदविशिष्टस्यात्मेतिमसंभाव्यतत्त्वाभावात् एवंप्रश्नोत्तरेण वाच्येन दुर्गोपालम्भरूपेणाप
स्तुताः कुलवध्वाः सौंदर्याभिमानशालिन्याः कुरजनपरिहृतिदुष्प्राप्यायोपरवर्तिनाया विटसर्वस्वापहा
रिणाः संकलकुशासदायोवादेश्यायोकेटकसंकुलकौलकीकस्यायोप्रवर्तमाने प्रियतमे प्रसङ्गपालंभा·
द्योतते ॥

नासमिमात्रच्छायादिभिः सेवते आश्रयति ममपुनर्मार्गस्थितस्यापि परोपकारसेपादिकाच्छायापिनेति भूताथारत्वादिति भावः वामे
ति मार्गेनचस्लिष्टंप्रसंगेनारोपेणापिपरवर्तिनायाक्षिप्तिवेश्यायामितिचविषयसप्तमी तद्विषयश्चार्थः विटानां सर्वस्वापहरणे
यः संकल्पस्तेन दुःप्राप्येति वेश्याविशेषणम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हेभृंगअस्यास्तवपमर्दनंनवमाल्यसुमनसोपुष्पाणांललनासनाथत नवमल्लिकायाःकलिकासेजातरजस्काभवतिलोलंचपलंमनोविनोदयलो

यथावा अस्यास्तावदुपमर्दसहासभृंगलोलेविनोदयमनःसुमनोललनासुवालामेजातरजसेकलि-
कामकालेव्यर्थेकदर्थयसिकिंनवमल्लिकायाः अस्याष्प्रयानमथेवरंतेभृंगअस्ययस्मुपालमस इतिवा
च्यार्थस्यापिअस्तुननें॥ इदंचश्रीभोजराजगतमेवविद्यमानास्तुवालिकोदनयेकेशयतिकामिनिस्सएवति
कस्माच्चिद्धिदत्यायावचनमितितेनअस्मुपालेभोयोसने॥

लमितिक्रियाविशेषणंवानवमल्लिकायाललताविशेषस्यवालामभिनवां असंजातरजस्कांकलिकामकालेकदर्थयसिपीडयसी
त्यन्वयः रजः परागः स्त्रीणांरेतश्चतस्यएवतीति पतद्वचनेस्यएवतिसतीसर्थः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
क॰ टी॰
८१

इयं नलिनी कोशच्छन्नसुप्तालिपुङ्गलं कादम्बचञ्चूपात्तानेकनलदलानेकथनेदयाति तथेयं हन्तसपाश्रमलतानां तननेपल्लवं प्रभूतैः कोकिलै राखादि
तेन च विंतनेदतेः इति दीर्घिकायाव्याप्तमास्तटे मिथुनः परस्परं संस्त्रीजनसंवव्याकर्णिप्रस्तुतनानाविधकाकमलमुकुलाभ्रहदसंवव्याजेनना

यथा वा कोपसंहृद्दमियेदयाति नलिनी कादंबचंचलनेथनेहृतनलतानवेकिसलयं पुंस्कोकिलास्वादि
ते स्माकर्ण्यपि मिथुनः सखीजनववः सा दीर्घिकायास्तटे वलानेन निरोदयेतननन्दं विंवाथयस्याणीना प्र
त्रयमिति नलिनीवाक्किविशेषनिर्देशी नदीर्घिकायास्तटंप्रमनेनवाव्याथंस प्रस्तनतं स्मं स्वप्रस्तवानानरा
द्योननेवस्वयमेवकविनाविहृतेन नरार्थे आद्यघोदादरणायोरमापदेशघ्वनिमालोचनकारः ॥

नदीयस्तनायरहतनहृवांतेकथयतीति ज्ञावेलसंववस्त्रसंतिनप्रोनेनतस्तननतदंतिरोदये विंवरूपमयरंवयाणीनानिरोदयेआछादितवतीमन्वयः अने
पदेशेति अप्रस्तोपदेशोमिथुनयत्नाहृशामिमर्थः नदीयमेवग्रंथंदर्शयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यवस्थापितमिति प्रस्तुतत्वेपिमुख्येनयातामर्थाभावात्तत्राभिधापर्यवसानाभावादितिभावः सान्यैवेति सालंकृतिःध्वनेःसकाशात्

अप्रस्तुतप्रशंसायांवाच्यार्थोप्रस्तुतत्वादवर्णनीयइति तत्राभिधायामपर्यवसितायांतेनप्रस्तुतार्थव्या
क्तिरलंकारः इहतुवाच्यस्यप्रस्तुतत्वेनतत्राभिधायोपर्यवसितायामर्थसौंदर्यबलेनाभिमतार्थव्यक्ति
र्ध्वनिरेवेति वस्तुतस्तुअलंकारएवनध्वनिरितिव्यवस्थापितेविभ्रमीमांसायांतृतीयोदाहरणस्यालं
कारत्वेकस्यापिनविवादः उक्तंहिध्वनिकृता शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोपिव्यंग्योर्थःकविनापुनः यत्रा
विष्क्रियतेस्वोक्त्यासान्यैवालंकृतिर्ध्वनेरिति एतानिसादृश्यनिबंधनान्युदाहरणानिसंबंधान्तरनि:
बंधनान्यपिकथंचिद्वाच्यव्यंग्ययोःप्रस्तुतत्वेनोदाहरणीयानीतिदिङ्मात्रमुदाह्रियते॥

सैवेमर्थः प्रस्तुतत्वसंभवेनप्रस्तुतत्वप्राप्त्या ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वेविलोचने शिवाकल्याणरूपाकाचनअनिर्वचनीयप्रभावरात्रिः शिवरात्रिरित्यर्थः सन्निधत्तेसन्निहिताभवति अतोयुवांअप्रमत्तेजाग्रते कृतस्तत्राह युवयोःसकाशेसमीपेअचिरेणसमानधर्मासदृशःसखाकश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः युवयोर्मध्येतृतीयलोचनोभविष्यतिइति

रात्रिः शिवाकांचनसन्निधत्तेविलोचनेजाग्रतमप्रमत्ते समानधर्मायुवयोःसकाशेसखाभविष्यतिचिरेण कश्चित् अत्रशिवासायुज्यमिवतदेकदेशतयातद्वाच्यंवाललोचनत्वमपिशिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेन वर्णनीयमितितन्मात्रेणनक्तंतत्रशिवसायुज्यंगम्यम्

भावः तदेकदेशतयेति शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तमेवेदंतत्रः तत्रवर्ण्यतेतद्वाक्ये उदाहृतकाव्यवाक्येएवंचैकदेशैकदेशभावेसम्बंधि निबंधनत्वमितिदर्शितम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भगवत्याः सीमंतवर्णनमिदं अयि शिवे तव सीमंतसरणिः नः क्षेमं तनोतु इत्यन्वयः कीदृशी सिंदूरं वहंती किमिव प्रवलानां केशपाशां।

यथा वा वहंती सिंदूरं प्रवलकवरीभारतिमिरद्विषां हृदैर्वंदीकृतमिव नवीनार्ककिरणम् तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौंदर्यलहरीपरीवाहस्रोतःसरणिरिव सीमंतसरणिः अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः सीमंतसरणेर्वदनसौंदर्यलहरीपरीवाहस्रोतस्त्वेन वर्णनपरिहरणेन टाकवमपरीवाहकारणीभूतास्वस्थाने अमीते वदनसौंदर्यसम्बन्धि प्रतीयते सापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैव

यत्कारटीमीनां समूहैर्वंदीकृतेवालार्ककिरणमिव सरणिः केवलवदनसौंदर्यलहरीणां परिवाहरूपा स्रोतः सरणिरिवेति प्रवादो जा
तनिर्गमः जलोच्छ्वासापरीवाहउद्गमः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.च.
क्र.टी.
८३

विरहसंतापवर्णनमिदं अंगसंबद्धं मृणालकांडं भृंग्येभ्यो विशेषरहितां तत्सकाशात् छविकांतिमयं ते प्राप्नोति तापातिशयेन मलिनीभावात् नासा
मौक्तिकं श्वासानिलैरत्युष्णत्वात् देहेनोः इंद्रनीलमणेः सवर्णतां मदंबीनम्नाभंगाद्देने प्राप्नोति तापातिशयात् शोषं प्राप्नोतीत्यर्थः उदाहरणांतर

यथावा अंगासंगिमृणालकांडमयते भृंगावलीनां रुचं नासामौक्तिकमिंद्रनीलसवर्णं श्वासानिलाह्ना
देन दत्ते यं हिमवालुकापि कुचयोर्धत्ते क्षणाद्दीपतां तन्मायः पतितांबुवत्कुवलयेथांबु संलीयते अद्यनाह
यिकाया विरहासहत्वातिशयप्रकटनाय संतापवर्णनकार्याणि मृणालमालिमादीमपि वर्णनीयोऽव
न विवक्षितानीति तन्मुखेन संतापावगमः यत्र कार्यमुखेन कारणस्यावगतिरपि निबद्धा न तत्राय
मलंकारः किंत्वनुमानमेव ॥

योऽपि कार्यनिबंधनं तेनाकं न तत्रायमिति द्वयोरपि वाच्यत्वादिति भावः अयमित्युपलक्षणं अप्रस्तुतप्रशंसायामेव निबोध्यं किं तु तत्र तर्हि
तत्रैव समकारोऽनयाद ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रत्नावल्यां विरहातुरायाः सागरिकायाः शयनमुपगतस्य राज्ञो वत्सराजस्योक्तिः इदं बिसिनीपत्ररचिते शयने कृशांग्याः संतापं वदति अनुतापया
ति किंभूतं मे नस्तनजघनसंगादुभयतस्तदुभयोर्दयोर्भागयोः परिम्लानेन तनोः कृशस्य मध्यस्य परिमिलनेन सवर्णामप्राप्यं तं मध्यभागे हरितं व

यथा वा परिम्लानं पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यान्तःपरिमिलनमप्राप्य हरितं इदं व्यस्तन्यासं श्र
शिथिलभुजाक्षेपवलनैः कृशांग्याः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनं अत्र प्रस्तुतकार्याभिधानमुखेन का
रणगम्यत्वमपि प्रस्तुतांकुरविषयमेव किं तर्हि पर्यायोक्तमिमां कां तावदाह॥ इति प्रस्तुतांकुरप्रकर
णम् २५

ते एवं प्रकर्षेण प्रशिथिलयोर्भुजयोराक्षेपैर्वलनैश्च व्यस्तविषयीकृतो न्यासो रचना यस्य तादृशमिति॥ इति अलंकारचंद्रिकायां पं
चविंशः प्रकरणम् २५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र·च·
कृ·टी·
८५
85

पर्यायोक्तमिति वचःप्रतिपादितं भङ्ग्यन्तरप्रकारकं लक्षणं परिष्कृतं यद्देवेति तथा च विवक्षितप्रकारातिरिक्तेन चारुतरेण रूपेण लक्ष्यं प्रका भिधानं पर्यायोक्तमिति लक्षणं पर्यायेण प्रकारान्तरेणोक्तमभिहितं वाच्यं यत्रेति व्युत्पत्तेः लक्षणे स्वपदं व्यङ्ग्यपरं न तु वाच्यं तत्वेनैव वाच्यत्वेन निष्फलत्वे विरुद्धं चेति वाच्यप्रकारभेदात् तदुक्तमस्मद्गुरुभिः यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं यथा तद्व्यङ्ग्यं न तथोच्यते इति चारुतरेणेति विशेषणात् न

पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तराश्रयम् नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ यदेव गम्यं विवक्षितं तस्यैव भङ्ग्यन्तरेण विवक्षितरूपादपि चारुतरेणाकेनचिद्रूपान्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तं उक्तार्थमुदाहरणं अत्र भगवान्वासुदेवः स्वासाधारणरूपेण गम्यः राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारकत्वेन रूपान्तरेण स्वपदाभिहितः ॥

सो राहुशिरश्छेदकारित्वादिः स्वशब्दाभिधेयस्तत्र पर्यायोक्तप्रसंगः स्वासाधारणरूपेण वासुदेवेन यत्र राहुशिरश्छेदकारित्वरूपप्रयोगप्रमादायैव पर्यायोक्तं वक्तुमर्दनं न विशेषणसामर्थ्यलभ्यं वासुदेवनमादायैव न तत्कथमौचित्यमिमं मादृ)येति तदयुक्तं राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वाच्यत्वसिद्धौ गम्यत्वेन तेनापि व्यङ्ग्यं विवक्षितं प्रधानभूतं वासुदेवनमादायैव न तत्कथमौचित्यमिमं मादृ राहुस्त्रीकुचनिष्फलकारित्वाद्वयेन मध्यम प्रराहुशिरश्छेदकारित्वमेव व्यवक्षितं व्यङ्ग्यमिति युक्तम् तदादाय पर्यायोक्तमिति विभावनीयम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यस्मात्तत्पादस्पर्शात्त्रिर्लोकं पश्यति अयमर्थः लोकः यस्य पतेजलैः शोभावनारम्भांस्त्रिनपश्यति अगणनात् नाभ्यां अलपादपतेजलिप्स्यां अपरिक्के

यथा वा लोके पश्यति यस्मात्त्रिः मयस्मात्त्रिनपश्यति नाभ्यामपि परिक्केशा विशाविम्रशोभव अत्रगौत
मः पतेजलिम्र स्वासाधारणत्वपाभ्यांगम्यौत्वपोनेरेणाभिहितो यथा वा निवेशतांहेनसमापयेनैवाषि
रीषकोशात्वहिमाभिमाने पादौ किंयहरमिमौ प्रयासेनिधित्सेनेनत्कद्दयेमनस्ते अत्रकियद्दूरजिग
मिषतिगमपवार्थीत्वपोनरेणाभिहितः ॥

याश्रनाकलनीया नलेश्रतिहमयेमोक्तिः नवश्रलदयेमनः कर्तुं शिरीषकलिकाम्हड्नाभिमानमपनयेतौइमौ पादौ कियद्दूरयर्थतौप्रयासे
निधात्वमिकृतिहंनरवेदेशनिनिवेशनाभिमर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

85

देवतासार्वभौमं सकलदेवाधीश्वरं देवं वंदे कीदृशं जलधिरेव शरधिस्तूणो यस्य तथाभूतं त्रिपुरसंहारे शरीकृत विलोर्विश्रोतिस्थानत्वात् तथा भुव नेषु विदिताः ख्याताः व्यासः प्रष्ठाग्रेसरो येषां ते व्यासप्रमुखा वसिष्ठादयः यस्य वाह्यानां वाहनानां वेदानामधिवाह्याः वाहनाधिकृता भवन्ति पुरोगा ग्रेसरः प्रष्ठोऽग्रतः सरपुरःसराग्रिमप्रमराः एवमथ भुवने पातालं भूषणपेटिकाः सर्पभूषणत्वात् पुष्करमाकाशं पुष्पवाटीकाः पुष्पस्थानीयचन्द्रा स्याधारत्वात् शतमुखपुरंदरप्रमुखा यस्मादयो दिक्पालाः शाटीपालनाधिकृताः दिगंवरत्वेन दिशामेव शाटीपालनाधिकृताः दिगंवरा

यथा वा देवं वंदे जलधिशरधिं देवतासार्वभौमं व्यासप्रष्ठा भुवनविदिता यस्य वाह्याधिवाह्याः भूषापेटी भुवनमधरे पुष्करे पुष्पवाटी शाटीपालाः शतमखमुखाश्चंदनद्रुर्मनोभूः अत्र यस्य वेदा वाह्या भुजगा भूषणानीमादिनत्रदा कार्थ्यस्य व्यवस्थितौ वेदनाख्याकारेणागम्याः एव वेदादयो व्यासप्रमुखविनेयताख्याकारेणाभिहिताः ॥

रूपत्वात् मनोभूश्चंदनतरुः चंदनस्थानीयभस्मसेवाधित्वात् मदनभस्मना शिवेनांगानुलेपनस्य पुराणप्रसिद्धेः अत्र लक्षणोऽसंगमयतीति अत्रे ति यवस्थितौ व्यवस्थायां समोऽत्रवगम्या वेद्याः विनेयमतिशितिलीणीघ्रने समर्थः आदिनापातालपुष्करादिपरिग्रहः अभिहिताइति वाह्या दिकृतत्वादिना व्यासादिप्रतिपन्नो समानविनिवेश्यत्वेन व्यासादिविनेयत्वादेरपि नेयत्वगमादिति भावः साता देवव्यासादिविनेयताख्याकारेणकि मितिनिनिदिष्टाइस्माशेकाद ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यद्यप्युक्तं विशेष्यविशेषणभावेऽपि देवतासार्वभौमत्वमवगम्यते तथापि स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं तद्वैपरीत्यं कृतमित्यर्थः योदेवः सुदर्शनचक्रस्याभि

परं तु देवतासार्वभौमत्वस्फुटीकरणाय विशेषणविशेष्यभावविपर्यासेन प्रतिपादिताः अलंकारसर्वस्व
कृतापि पर्यायोक्तस्य सेयदायामनमिदमेव लक्षणमंगीकृतं तत्रस्थापि भंग्यंतरेणाभिधानं पर्यायो
क्तमिति चक्राभिधानप्रसंगात्तथैव च कारयोः राहुवधूजनस्य आलिंगनोद्दामविलासवंध्यरतो
त्सवे चुंबनमात्रशेषं इति प्राचीनं तदुदाहरणं योजितम् राहुवधूगतेनानाविशिष्टेन रतोत्सवेन राहुः
शिरश्छेदः कारणरूपेण गम्यत इति ॥

यातेप्रथमं याप्राज्ञात्तैव राहुवधूजनस्य रतोत्सवे आलिंगनस्योद्द
माऽऽद्दामदायविलासास्तेर्वंध्यं रदितं चुंबनमात्रामात्रावशेषयमत्कारेमन्वयेविशिष्टेन उक्ता विशेषणविशिष्टेन पर्यवेचईद्दशोदाहरणयोजनवा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ वृ॰
कु॰ टी॰
८९

गम्यमराहुशिरश्छेदस्य भंग्यन्तरेणाभिधानादव्याप्तिमाशंक्यमध्यैः अभिधानायोगादिति अयमाशयः अत्र राहुशिरश्छेदकारीति वासुदेव इति वाच्यायोग्यराहुः वध्वजनसंवेधिनाहशरनोत्सवकादिनेन प्रकारेतरेणाभिधीयइतिन वक्तुं शक्यं यमित्तो वासुदेवस्य प्रकारांतरेणेन यक्त ह्याभि

एवं गम्यस्यैवाभिधानमिति लक्षणाद्व्याप्तिमाशंक्याह यद्यनेन स्यैवाभिधानायोगात्कार्यादिद्वारेणैवाभिधाने लक्षणाव्यवर्तनमिति लक्षणमपि क्लिष्टमसमायोजितं लोचनकृतापि पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयत इति इदमेव लक्षणमंगीकृत्य तदुदाहरणं च कार्येणाशाह्याभिहितेन कारणं व्यंग्यमप्रक्यदर्शयतेत्र लक्षणोल्लंघनामसंक्लिष्टमसमायोजितं वाच्यादन्येन प्रकारांतरेण व्यंग्येनोपलक्षितेन स यदभिधीयते तत्पर्यायेण ॥

क्षितत्वेन व्यंग्यत्वायोगात् व्यंग्यस्य राहुशिरश्छेदच्छेदकारित्वस्य वासुदेवत्वस्य प्रकारांतरेणाभिधानात् तस्मात्पर्यायेण कार्यादिद्वारेणोक्तं गम्यमानमित्येवेति लक्षणार्थ इति अभिधाने प्रकारान्तरेण वा पर्यायोक्तमिति क्वचित्पर्यायोक्तमिति पाठस्तत्र युक्तः व्यंग्येनोपलक्षितं युक्तमिति व्याख्यानं ग्रंथविरोधात् न विद्म इति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यदुक्तं हृद्याभिहितस्यापि वासुदेवत्वादिना रूपान्तरेण व्यंग्यत्वं तथा यथा प्राक्तने वाच्यकाभावादिति भावः नत्वाभिधाविषये कथं व्यञ्जनेनिवाच्यं वासुदे-
वत्वादिना प्रतीयमाने भगवत्यभिधाविषयत्वासंभवात् न स्यात्पदवक्ते दर्धमेणोऽवबोधकत्वात् अतएवोक्तंशाक्यादेर्नेन रूपेण ज्ञाने भवति लक्षणात्त
इह तु लक्षणादेरभावात् व्यंग्यत्वेनोपगमत इति ननु प्रस्तुतेनेनताहृशरतोऽन्यस्वरूपेण कार्येणाप्रस्तुतस्यैव राहुशिरश्छेदरूपकारणप्रतीतौ वम

प्रकारान्तरेणाव्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमिति सर्वीयंक्लेशः किमर्थं इति न विद्मः दर्शितानि हि गमस्येव रू-
पान्तरेणाभिधाने बहूनि सदाहरणानि चक्राभिधानप्रसभाहृतैवेति प्राचीनोदाहरणमपि स्वरूपेणाप्र-
स्तुतभगवतो रूपान्तरेणाभिधानसंभवात् सयोज्यमेव यत्र राहुशिरश्छेदावगमनेन प्रागुक्तरीत्याप्रस्तु-
तोक्तिरेव ॥

स्तुति विशेषस्तस्या अलंकारान्तरमप्यति ननु प्रस्तुतेनेनताहृशरतोऽन्यस्वरूपेण) उपालोच्यमानप्रस्तुतप्रशंसायाः असंभवादुक्तरीत्या पर्यायो-
क्तरूपतयैव स्वीकर्तव्यमिमाशंक्याह ये त्विति अलंकाराणामियत्तानियमाभावेन प्रस्तुताङ्कुरस्याप्यलंकारत्वादेवं विषये शाहसारस्यमे-
गेन प्राचीनलक्षणव्याख्यानमयुक्तमिति भावः एतेन यतो दर्शितमपि पर्यायोक्तविषये विशदयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्र॰ व॰
कु॰ टी॰
८१

प्रस्तुतेऽस्माद्धितिमती नर्थः यत्तु भगवद्रूपेणाविष्करणं विशेषणमर्यादालम्भनेनासंदर्शनं पर्यायोक्तस्य विषय इति तद्विचारितरमणीयं नहि पर्यायोक्त
वैगप्योऽहं ध्यायितो विच्छित्तिविशेषः किंतु भङ्ग्यन्तराभिधानकृत एव विशेषः न भङ्ग्यन्तराभिधानतोऽसंदर्भमेव प्रायशो दृश्यते यथा इहागतस्य
मितिविवदितेषु ये देशालंकारणीयः सफलनामपनेनायदिमादावनस्तदऽसंदर्भोद्भावनमकिंचित्करमेव अलंकारसर्वस्वका

प्रस्तुतेऽराहोः शिरोमात्रविशेषणेनालिङ्गनवैधुर्याद्यापादनरूपे वाच्ये भगवतो रूपान्तरेण उपमादिति तेन भग
वतः स्वरूपेणावगमनं पर्यायोक्तस्य विषयः पर्यायोक्तेन दष्टाद्रूपव्याजेनेष्टसाधनं यामिहनलतो
दृष्टं युवाभ्यामासितामिद युवनायिकोनायिकेन संगमयथ्य चतलनादर्शनव्याजेन निर्गच्छामास एवा
तत्साकं इष्टसंपादनरूपेष्टसाधने पर्यायोक्तम् ॥

दृश्यविरोधोद्भावनेन न किंचित्कारित्वं प्रतिशोभते उपजीव्यत्वोद्भावनमपि ग्रन्थस्याकिंचित्करमेव युक्तिविरोध इति परोक्तमसदि
त्युक्तमात्रमुद्भावयितुमवगमयतीति लेविस्तरेणाप्रकारान्तरेण पर्यायोक्ते लक्षयति रमणीयत्वेन व्याजेन निमिषेण स्वस्य परस्य वा इष्टस्य साधने
संपादनेऽतदपि पर्यायोक्तं पर्यायेण व्याजरूपेणोक्तं यत्रेति व्युत्पत्तेः संपादनेति संपादरूपं यदिष्टं तत्साधनं कारणमित्यर्थः ॥

87

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परियानेनाप्यरवहेणनिगूहितमिक्षादितमिमर्थः एवंवप्रकारहयसाधारणेनदितरवेसामान्यलक्षणंवोध्यं॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां

यथावा देहिमकंहकेनाथेपरियाननिगहदिते इतिविवेसयन्नीवीतमाःक्रसोमदेस्तवः सर्वत्रप
देहसाधनेपर्यायोक्तं अत्रकेडकशोधनार्थंनीवीविस्वेसनव्याजीनस्वेष्टसाधनमितिभेदः॥इति
पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥२९॥उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिभ्यांस्तुतिनिंद्योः कःस्वर्धनिविवेकस्ते
पापिनेनयसीदिवम् साधुहूतिपुनःसाधुकर्मवेकिमनःपरे यन्मदर्थैविल्लूनामिदेनैरपिनस्वेरपि
निंदायास्तुतेः॥

पर्यायोक्तप्रकरणम् २९ अत्रनिंदास्तुतिभ्यामितिस्तुतिनिंदयोरितिचेतरेतरयोगोनविवक्षितः तयाचनिंदास्तुतेःस्तुमायनिं
दायास्तुतेश्चोक्तिरभिव्याभिरभ्यासभिर्व्याजस्तुतिरिमर्थः प्रथमोव्याजेनस्तुतिरितिद्वितीयोव्याजरूपास्तुतिरितिविग्रहभेदः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अत एव व्याजस्तुतिपदार्थोऽनुरागाभावान्निंद्या निंदाख्यमलंकारांतरमिति शेषः सा न एवमाद्यप्रकारद्वयोस्तुतिनिंदयोः समानविलभिन्नविषयत्वा

स्तुमा निंद्या वा अवगमने व्याजस्तुतिः कः स्वर्धुनी सदा ह्रदयस्ते विवेको नास्तीति निंदाव्याजेन गंगायाः स्तु
त्यतत्वदेवमद्यापान्न किं नोऽपि स्वर्गे नयसीति व्याजरूपया निंदया न स्वभावातिशयस्तुतिः साधु दूती सदा
ह्रगोमदर्थे मिथ्यंतं क्लेशमनुभूतवत्यसीति व्याजरूपया स्तुमामदर्थे न गता किं तु रंतुमेव गतासि।
मिथि... इति कार्यमेवविरुद्धकारिणीति निंदा
वगम्यते॥

णोऽप्रमेकं द्विविधमिति चत्वारो भेदाः अप्रस्तुतभिन्नविषयस्तुतिकं एकमेवेति पंच भेदाः लक्षणं तु व्याजनिंदाभिन्नत्वे सति स्तुतिनिंदाप्रतरप
र्यवसायि स्तुतिनिंदामतरं तत्सर्वानुगतं बोध्यम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नृपंप्रतिकवेरुक्तिः त्वयियोर्ङ्घुएवंसन्निमध्यमास्थिते आहृतेसतिपरिपंथिनः शत्रवः सम्मासमसमाहृत्याभवंतीत्यन्वयः सम्ममयोस्थाअसो
तिसूर्यः सत्नवतेसमयोस्थातत्समाहृत्याभवंतिरति द्वितीयार्थो निंदाद्योतकः त्वयासेभुवाहृताः सुविविधभिन्नादिवसुपागनाशतिमस्त

यया वा कान्तयोर्धिमध्येयोर्ध्वं त्वय्येकं सन्निमास्थिते समसन्निसमाहृत्याभवंतिपरिपंथिनः ॥ अर्धं
दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्धं शिवस्याहृतं देवेत्थं जगतीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति गंगासा
गरमंबरे शशिकला नागाधिपः क्ष्मातले सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वां मां च भिक्षाटने अर्धाद्यो।
दाहरणे समसन्निपदगतस्येष्यस्य निंदाख्याजेन स्तुतिर्गम्यते ॥

नोपपद्यते ॥ शिवस्य देहार्धं दानवानां वैरिणा आहृतं हरिहरात्मकस्यैकस्य विग्रहस्य प्रसिद्धेः एवं गिरिजयाप्यवशिष्टार्धमाहृतं हे
देवराजन् इत्थमुक्तप्रकारेण जगतीतले स्मरहरस्याभावे समुन्मीलति प्रकाशमाने सति गंगा सागरं अगमत् इत्यन्वयः नागाधिपः
शेषः क्ष्मातले पाताले सर्वज्ञत्वं त्वां भिक्षाटने मामिति सर्वत्रान्वयि ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ चं॰
कौ॰ टी॰
८५
89

विद्वत्ताद्यर्थः आदिनातपःशीलादिपरिग्रहः दारिद्र्यादिमादिपदेन कुटुंबबाहुल्यादिपरिग्रहः नचात्र राजवर्णनप्रस्तावे कथं स्तुते
र्व्याजरूपत्वमिति वाच्यं स्तुतिपर्यवसानविवक्षायां स्वकीयाभिलाषेनोद्भावसांमुगतत्वेन स्तुतेर्निंदापर्यवसानस्यानुभवविरु
द्धत्वात् ॥ अंगदेनेति कस्यचिद्वानरस्य प्रश्नः कस्त्वमिति रामरूपस्य राज्ञो भवने लेखार्थस्य संदेशस्य संवाहकोऽस्मि इत्युत्तरं पुरा पूर्वमागतः

द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः सर्वं पश्यसीति राजन् त्वमाव्याजरूपया मदीयवैदुष्यादि दारिद्र्यादि सर्वं जानन्नपिव
द्रुमप्रधानेन रक्षितुं शक्तोपि मह्यं किमपि न ददासीति निंदा व्यज्यते सर्वमिदं निंदास्तुत्योरेकविषयत्वे
उदाहरणं भिन्नविषयत्वेन निंदया स्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा कस्त्वं वानर रामराजभवने लेखार्थसंवाह
कोयातः कुत्र पुरागतः सहनुमान्निर्दग्धलंकापुरः बद्धो राक्षससूनुनेति कपिभिः संताडितस्तर्जि
तः सव्रीडात्तपराभवो वनमृगः क्वेति न ज्ञायते अत्र हनुमन्निंदया इतरवानराणां स्तुत्यभिव्यक्तिः स्तु
त्या निंदाभिव्यक्तिर्यथा ॥

निर्दग्धलंकापुरः सहनुमान् कुत्र यातः इति पुनः सर्वस्य प्रश्नः बुद्ध्वा मा पुनर्वाहमंगदस्योत्तरं राक्षससूनुनाक्षस्य हनुमान् बद्ध इति देहेतोः क
पिभिर्वानरैः समक्षं तर्जितः स वनमृगो हनुमान् व्रीडयालं जयाभावः अभावः पराभावो येन तादृशः कुत्र यातः इति न ज्ञायत इत्यन्वयः
ॐ ॐ ॐ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दिक्कुरंगयद्यस्मात्कारणाद्धनिनां मुखं मुद्रूर्वावेवारं नेत्तसेह्याभिर्ध्याचाटन् प्रियश्च ह्यानवदसियदिति सर्वत्र समवज्ञानेपश्चौयनिनं गवयुक्तं।

यद्दृक्कुरंगपुङ्गवीवत्सेन धनिनां मुखेक्षणाच्चाटून्यक्ष्यानैश्च गर्वववः श्रवणोऽपि न वृत्ता स्वसाशयाधावसि काले
बालत्वे तृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे तन्मे ब्रूहि कुरंग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः अत्र दृष्टान्त
स्याराजसेवानिर्विण्णस्यात्मनो निंदा व्यज्यते अथ मृगस्य तत्तपश्चर्याविशेषरमलेकारस्सर्वेसवकाः तेन दृष्टा
न्तेषु निषेधनाय मृगस्य तत्तपसोऽत्र दारुणानंतरं वैषम्येणापि हृष्यते यद्धा यतः खलु वने वाना कालिकारास
खशीतलाः समसिंदीवरश्यामयेस्स्पर्शेतिनिवान्विताः ॥

ववनेनश्रवणोऽपि तां धनिनां न्यति आशयाधनाशयान धावसि परं किं बाले कालेऽन्यथा काले बालत्वे तृणान्खादसि भक्षयसि निद्रायाश्चाग
मेव निद्रासि निद्रां प्राप्नोषि तन्नस्मात्कारणात्कृतवतीयं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰व॰
क॰टी॰
५८

किंनामनयस्त्नमनमनेमन्नहीमन्वयः निर्विण्णस्यापिनस्यानीनन्दीमत्सस्येतिखुस्यादितमिमग्रतनेनान्वयः कल्हारंजलपुष्पविशेषःतत्संबोधि

अत्रवातायमाइतिप्रस्तुतार्थादहमयमइतिवैधर्म्येणाप्रस्तुतार्थःप्रतीयतइतिखुस्यादितम् इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसामानकार्यकारणादिनिबंधनेतिहेडी यदाह अप्रस्तुतप्रशंसास्यादप्रकांडेतुयास्तुतिः सुखंजीवंतिहरिणावनेष्वपरसेविनः अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदर्भांकुरादिभिः सेयमप्रस्तुतैवात्रमृगवृत्तिःप्रशस्यते राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेनमनस्विनेति ॥

नःकल्हाराः सुखयंतीतिशुत्वाप्येनशीतलाप्येमर्थः अप्रकांडेअप्रस्तावेतथाचात्रप्रस्तुतावोसोप्रशंसाचेतिखुस्यादितिरितिभावः नपरसेविनो परसेविनः अभ्यासनेस्थयेनमनहृदयप्रसरसवीजंदशीयति ॥

५८

अविभक्तिरिति तयोः प्रस्तुतप्रशंसातो वैविध्यविषयालंबनभूतो विशेष इत्यन्वयः अन्यथा ननु तद्वैविध्येऽपि तदंतर्भावांगीकारे प्रसंगा
त्स्तुतिनिंदाभ्यामनुगतनिंदास्तुतिभिन्नयोर्व्याजस्तुतिनसिद्धो वेत्यर्थः प्रक्रियया प्रकारेण शिखरिणीतिनायकोऽप्रतिनायकस्योक्तिः

वस्तुतस्तु व्याजस्तुतिरियमेव युक्तम् स्तुत्या निंदाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातो वैविध्यविषयविशेष
सद्भावात् अन्यथा प्रसिद्धव्याजस्तुतेरुदाहरणेष्वप्रस्तुतांशे प्रस्तुते स्तुतिनिंदेगमने इत्येतावता व्याज
स्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ॥ एवं चानया प्रक्रियया यत्राप्रस्तुतेन स्तुतिविवक्षया स्तुतिः क्रियते त
त्रापि व्याजस्तुतिर्निंदापर्यवगमसद्भावात् यथा वा शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसा
वकरोत्तपः ननु गुणितेन त्वयाधरपाटलं दशति बिंबफलं शुकशावकः अत्र शुकशावकस्तुत्या नायि
काधरसौभाग्यातिशयस्तुतिर्व्यज्यते इति व्याजस्तुतिप्रकरणम् ॥ २७ ॥

हे तरुणि असौ शुकशावकः नाम वितर्के क्व कुत्र कस्मिन् शिखरिणि पर्वते कियत्कालं चिरं किमभिधानं किंनामकं तपः अकारो येना
हेतुना तवाधरपाटलं बिंबफलं दशतीत्यन्वयः ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां व्याजस्तुतिप्रकरणम् २७ ॥ व्याजनिंदां लक्षयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यत्रास्यनिंदाया अभिव्यक्तिः पर्यवस्यति साव्याजस्तुतिर्निंदा इतरनिंदया जेननिंदेति कुमते। हे विधे ब्रह्मन् का कार्वैतवैकमेवपिकोऽदा
त् व्यक्तिनन सपदार्थोऽहो निंदद्रूपमन्वयः निंदेपन्नभिव्यंग्येनमनेनान्वितं निंदयाभिव्यंग्यया विधेर्निंदाया व्याजनिंदे समन्वयः विषमविपा
केदारूणाणपविणामे॥ विशेषनेगदृनीयो निंदनीयः हे करटकाककेरटस्टनेकूरयोसौ विधि श्रामृहतेसरलेनसोमेनकोकिलेनसह

निंदायानिंदयाव्यक्तिर्व्याजनिंदेति गीयते विधेसन्निंघोयस्ले प्रागेकमेवाहृरव्किरः अत्रहृरनिंद
याविषमविपकेसम्मारेस्वनेघनोविधेर्निंदाभिव्यंग्यापाव्याजनिंदा यथावा विधिरेवविशेषगार्ह
नीयः करटनेरटकस्त्वापराधः सहकाननैर्गोवकारयोसोमहवासेसरलेनकोकिलेन अमा
स्तुमानस्तुतिभिव्यक्तिरितिपंचमप्रकारव्याजस्तुतिप्रतिवेधीभूतेयंव्याजनिंदा॥

वासेनववकारेसन्वयः नानुकेनाप्यलेकारिके णानुक्तायाव्याजनिंदायाः कथमलेकारवेनांगीकरणमिमाशंक्याह प्रतिहेहीति तस
युक्तायाप्रतिहेहीस्थानीयेसर्थः तथावस्तुतिवनिंदायाः कारत्वेनशंमानौ वैचित्र्यविशेषाभावादनेनव्याजस्तुतौ वार्थानुगमाभावादनेनभी
वेश्चगलेकारतायांगैविसांग्यवीनेरनुक्तापिकर्त्तव्यवितेतिभावः मानुक्तयोरेकः क्रान्तुशक्तेनीत्विमावद्धकात्रिभेमनयोरप्रस्तुतप्र
शंसोदाहरणव्याजनिगनिमाशंकते॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्रोडीकारः स्वविषयीकरणं अन्यत्र लब्धात्मकस्यालंकारद्वयस्यैकत्र चिन्तां करोपि न दोषः समाशयेन समाधत्ते ॥ एतच्च प्रस्तावादावित्यनेनाभि

ननु यत्राप्रस्तुतस्यैव स्तुतिरूपनिंदयान्यनिंदा च प्रतीयते तत्र व्याजस्तुतिर्व्याजनिंदालंकारयोरनुपगमे स्तुतिनिंदारूपाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेष्वप्रस्तुतप्रशंसानवकाशा तेषामपि व्याजस्तुतिव्याजनिंदाभ्यां क्रोडीकरणसंभवादिति चेदुच्यते ॥ यत्राप्रस्तुतनिष्ठैतान्स्तुतिनिंदारूपान् तत्स्वरूपः प्रस्तुतनिष्ठोऽन्तः प्रतीयते ऽर्थः किंद्राणि भूयांसि केटकावहत्वोवहितिमादौ तत्र लब्धावकाशा सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसात्रापि प्रवर्तमानानां निवारयितुं शक्या अप्रस्तुतस्याप्रस्तुतिरूपनिंदयान्यनिंदैव व्याजस्तुतिनिंदे अपि संभवतश्चेत्कामं तेऽपि संभवेतां न त्वस्याः परित्यागः यद्यपि ॥

॥

ते अस्याप्रस्तुतप्रशंसायाः सेवाप्रस्तुतप्रशंसैव ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ चु॰
कु॰ टी॰
९२

92

लावण्येति इमां तन्वीं तनुं नाम्नहजनावेथ सा चेत् सिकोर्थः कामनाविषयभूतो निर्दिष्टः अभिसंहितः किंप्रयोजनमस्य हि शेषयं निर्मितेत्यर्थः

विधिरेव विशेषगर्हणीय इति श्लोके विधिनिंद्यानन्मूलका निंदा या वा विशेषज्ञस्य प्रशंसेत्तेनव
विद्वत्समतया स्थापितमस्मन्पूर्वविस्मय च निंदापि प्रतीयत इति सा द्रूप्यनिबंधना प्रस्तुतप्रशंसा व्यक्ति न
याधिसेव व्याजनिंदामूलेति प्रथमोपस्थिता स्थापित चतुर्वीरा एवं च व्याजनिंदामूलकव्याजनिंदा
प्येयमप्रस्तुतप्रशंसेति चमत्कारातिशयः एवमेव व्याजस्तुतिरूपाप्यप्रस्तुतप्रशंसोहदृश्यते ॥

नन्वनायासेनातिसुंदरनानिष्पत्तिरेव प्रयोजनं तदभावेपि वा लीलामात्रेणाननिर्माणं स्यादत आह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यत्नो लावण्यस्य रूपस्य च विशालस्य धनस्य च यो न गणितः महाक्लेशार्जितः कृतनखच्छावारिणो जनस्य उदासीनस्यापि हृदये चिन्तेव
ज्वरो निर्मितः यथापि वराकीटीनां स्वगुणानुरूपस्य वरस्याभावाद्धुते वहन्तानष्टप्रायानया चवरह्याथासमाश्वनादनिष्ठात्रुवेधितास्मं तथा

यथा लावण्यरूपविशालधनयो न गणितः क्लेशो महान् अर्जितः स्वच्छंदं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो
निर्मितः यथापि स्वगुणानुरूपस्य अलाभावाद्वराकीटनाकोऽपि सिद्धेतस्मिन्वेधसा विनिहितस्तन्वीमि
मां तन्वताः अत्रापस्तुतायास्तरुण्याः स्तुतिनिंदाव्याजेन तन्निंदाव्याजेन च तत्सौंदर्यप्रशंसनी
येनेन विवक्षितायाः स्वकविताया स्तुतिनिंदाव्याजेन च शब्दार्थचमत्कारादि प्रशंसा॰ प्रायश
प्रशंसायोपर्यवस्यति ॥

प्रयोजनत्वे नापि लीलामात्रेण निर्माणेव संभवतीति भावः तन्निंदाव्याजेन तरुणीनिंदाव्याजेन तत्सौंदर्यप्रशंसा शब्दार्थचमत्कारातिश
यप्रशंसायां पर्यवसतीत्यन्वयः तन्निंदाव्याजेन स्वकवितानिंदाव्याजेन कविनासौंदर्यरूपाप्रस्तुतार्थस्यानेन
नमस्कृतत्वात् कथमस्यपद्यस्यनमरवमिमाशंकामपनेतुं भूमिकां रचयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कु॰टी॰
५२
93

रसाननुगुणत्वात् वेतिरागे संगारम्भासंभवादिति भावः ननु संगारम्भसंभवेपि नन्वी निर्मलत्निंद्या शोनस्पर्शियोषादसौ वानुगुणत्वमतया
हृ वीतरागेति तन्नापि रागिणाइति नेनतरे इमे विकल्पाइमनुपपद्यन्ते विवक्षितेति सत्कविना सौंदर्यातिरेकेणार्थः अतएव वाच्यार्थसामंजस्यादेवा

अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थविषये यद्यपि नासंनुसामंजस्यं नहीमे विकल्पा वीतरागस्येति कल्पयितुं श
क्यते रसाननुगुणत्वात् वीतरागाहृदयस्यैवं विधविषये प्रवृत्तेश्च नापि रागिणाइति युज्यते तदीय
विकल्पेषु वराकीति रूपणानालिंगितस्य फलेनेति श्रमेगलोपदिष्टस्यैव वक्ष्यमाणानुचितत्वात् तत्परम
णाभावादिमस्यानेन मनुचितत्वाच्च स्वात्मनि तदनुरूपतासंभावनायामपि वीतरागिणो हि पशु
प्रायतास्यात् तथापि विवक्षितस्यार्थस्य तनार्थपरतायां न किंचिदसामंजस्यं अतएवास्य श्लोकस्य प्रस्त
तप्रशंसापरत्वमुक्तं प्राचीनैः वाच्यासंभवेपि प्रस्तुतप्रशंसोपपन्नैवेति॥ इति कुवलयानंदे व्याज
निंदाप्रकरणं॥२१

वाच्यासंभवेपि वाच्यसामंजस्यासंभवेपि तथा वाच्यार्थसामंजस्यादेवस्फुटेपि प्रस्तुतार्थतात्पर्यगमयतीति भावः॥ इत्यलंकारचं
द्रिकायां व्याजनिंदाप्रकरणं॥ २१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वयमुक्तस्यार्थस्य किंचिन्निमित्तमभिसंधाय प्रतिषेध आक्षेपः स्वचनेति पक्षांतरपरिग्रहस्पर्शार्थं यत्तत्पदत्वादिति भावः नचात्र कैमर्थ्यरूपपौ-
चमप्रतीपभेदेन गतार्थत्वं तस्यार्थप्रतिषेधे प्रतिनिमित्तत्वेन व्याख्यानात् अस्येदिग्यमुदाहरति हे कविश्रेष्ठाः सादिमसमुद्रूपाणांभाव

आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् चंद्र संदर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखं अर्थिमार्थितस्य
चंद्रस्य प्रियामुखस्य सत्वेन कैमर्थ्यं विचार्य अथवेत्यादिना निवृत्तिः प्रतिषेध आक्षेपः यथा वा सादिमा-
पाथोनिधिमंथनोर्थेकरणामृतैरलं तदेकवीद्राः यत्र
स्पैदैसाइवलं हनायकाव्यार्थचौराः प्रगुणीभवंति ॥

तादीनामेथनादिवपरिशीलनादुर्थितमुमनं कणियोरमृतमिवाल्हादकं काव्यरत्नयथस्मात् सलं दनार्थे देमाइवकाव्यहृदयस्यार्थस्य
विद्यस्यचौराः प्रगुणीभवंतीत्यन्वयः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
क्रे॰टी॰
५४

यदिवेति अपरार्थे विमर्शकं त्वमेव अपद्नेऽपि हारिविनेति सयप्रज्ञाविनेमर्थः वैविध्याणां अर्थे वैविध्याणां अर्थान्तरं पर्यवसितिं अ
र्थान्तरमतियोगिकत्वेनावस्थितः विशेषं कोपयेग्यार्थविशेषं संसदनेति संयोजककालेन विनेयकैनवववनेन सपरदारस्त्वेनोपलक्षणे न

ग्रहणं तु सर्वं यदि वा यथेष्टं नास्ति क्षितिः कापि कवीश्वराणाम् रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर ए
व सिन्धुः अत्रापि प्रथमश्लोकेन आर्थितमकाव्यार्थी यौरेभ्योवलणस्यलोहि लिखितवैविध्याणां समुद्रगानरत्न
जालवदलयवेविविधिमपतिषेधआक्षेपः ॥ निषेधाभासमात्रेऽपितु यथा केचनमन्वते नाहं दूती तनोस्तापः
त्तस्याः कालानलोपमः केचिद्विलेकारसर्वत्वकारादयः यथेमाद्भुननिषेधमात्रमाक्षेपः किंत्वयोनि
षेधो वाधितः सन् अर्थान्तरपर्यवसितः केचिद्विशेषमाक्षिपतीत्याक्षेपः यथाहमाउक्तौ नाहं दूतीति नि
षेधो वाधितत्वादाभासरूपः सन्दर्शनकाले चितकेनववचनपविद्वावेण यथार्थवादित्वपर्यवसायिन्दानीमे
वागमनाधिकाञ्जीवनेयतिविशेषमाक्षिपति ॥

र्थवादिनेमर्थः नाहं दूतीमत्र दिगतेन दूतीगतमिथ्यावादित्वविशिष्टं लक्षयति तदभावस्तु यथाप्रियं यथार्थवादित्वं तत्ख्यापितं उपलक्षणा
णत्वात्पर्यवसनोक्तिः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संधिकरणार्थमागतानां दूतानां प्रयुक्तिः नरेन्द्राणां राज्ञां मौलिः श्रेष्ठः सेधीति संधिकालेऽपि विनयकैतववचनेन तत्परिहारेणोपलक्षिते इति
सर्ववदर्थः अत्राहं सदेशहारिषु तन्निषेधस्य वाच्यात्मविद्वारिपदेन कैतववचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टं लक्ष्यते न निषेधेन समवादि तद्रूपो विशे
षोऽभिव्यज्यते इत्ययमेव निषेधेन विशेषात्तेपेन तत्सर्वजगतीपालकस्येमादि निषेधेन केवलेनावलम्बेश्यक्यते नह्यस्य जगत्कुटुम्बिनः इह
तरार्द्धं गमयत्वात् एवस्थितेनैकथमुच्यते तवनकश्चिदपीमादीति नेत्राच्यते न वयमिति निषेधभावे केवलाद्धर्तराज्ञीमांक्तविशे।

यथा वा नरेन्द्रमौलेन वयं त्वा जसंदेशहारिणः जगत्कुटुम्बिनस्तेऽद्य न शत्रुः कश्चिदिष्यते अत्र सं
देशहारिणामुक्तेन वयं संदेशहारिण इति निषेधोऽनुपपन्नः संधिकालोचितकैतववचनपरिहारे
णायथार्थवादित्वे पर्यवसानं सर्वजगतीपालकस्य तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः किं
तु सर्वे पितृजानो भृत्यभावेन संरक्षणीया इति विशेषमाक्षिपति अतोऽयमोविधौ व्यक्ते निषेधेद
तिरोहिते गाङ्कगाङ्कसिबेत्कोऽनन्तवैवस्याज निर्देश ॥

षावगतिः स्यात्संधिकाले वितैकैतववचनतेनैव संभाव्यमानत्वात् अपितु तावत्कालेन संध्यभिप्रायमात्रत्वावगमः निषेधेन तत्परि
हारेऽपुरुक्तविशेषावगमः स्यात्तु भवस्यादिकमेतत् समवादिनादिकमुक्तविशेषव्यञ्जनीयेहारभूतेन तत्तदेव विशेषद्रूपमस्य
मत्काविनात् अतएव नादेहतीमत्रवक्तृवादिविशेषोऽव्यञ्जनत्वमलंकारसर्वस्वकारः वक्तृत्वादिनिमादिहारभूतोयस्य नाहशोवि

अ॰ चं॰
कु॰ टी॰
१५
95

प्रार्थनया मरणसूचनद्वारेण गर्भितः व्यंग्यत्वेनोत्तमीभवितः एतच्च विरोधि नहि इत्यस्मार्थकथने तदेव ममदति भिन्नत्वे सति चमत्कारि तिवे

अत्र गच्छेति विधिर्ध्वनितः मा गा इति निषेधस्तिरोहितः क्वचित्तु देशे निजजनप्रार्थनया स्वस्या मरणसंसूचनेन गर्भीकृतः यथा वा न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति यदि यास्यसि यातव्यमल मा शोकयापि ते अत्रापि न चिरं मम तापायेति स्वस्याः मरणसंसूचनेन गमननिषेधो गर्भितः ॥ इति कु
वलयानंदे मा॰ शेषप्रकरणम् ॥

धत्ते सामान्यलक्षणे ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां माक्षेपप्रकरणं २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विरोधस्याभावत्वे आपाततो भासमानत्वेन सति विरोधाभासो नामालंकारः आभासनमाभासः विरोधस्याभासो वाभासो यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः ईषदर्थके
न वा आभानस्यापातमर्थो निरुपपत्तिद्वारार्थनिरूपणे बोध्यते तथाचैकाधिकरण्येन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वेनावगृह्यमानयोर्धर्मयोः राभास

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते विनापि तन्निवारणेन वस्तोर्ज्ञेन वद्धारिणौ अत्र द्वारवदिना
वपि द्वारिणौ ह्यावितिश्लेषमूलको विरोधाभासः यथा वा

मानापर्यवसन्नविरोधत्वे लक्षणं नूपुरं शनिरशनिस्तन्मुखे विसादावतिख्यातिवारणायाद्य विशेषणम् अप्यलाद्वारस्यासिक्तं रक्तं त्वद्वच
णाद्वयमिति विभावनावारणाय द्वितीयम् पर्यवसितस्य विरोधस्य दोषत्वादिपर्यवसानत्वे विरोधं विशेषणादिकश्लेषद्वारोऽनयोर
स्तीति विरोधः मनोद्वारिणाविस्पष्टेन परिहारः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र·च·
कु·टी·
५६
96

तत्समत्वलाङ्क्षयेनक्त्वा प्रतीकत्वद्वयैरिव विरुद्धधर्मैरपि भिन्नत्वनाभेदकारिनात्यक्ता किमुत्प्रेक्षितायमाः सनलः अमित्राणां शत्रूणां जयकृदपि
ओजसा मित्रस्य रवेर्जयकृत् अमित्रजिदेव मित्रजिदिति विरोधः वारहविरपि विचारेहविर्यस्य ताहशो विगीति वारहगिति विरोधः विरोधेति
विरोधसमानरूपोत्प्रेक्षिताशिरः प्रधानेनाहशइसमर्थः यत्र विरोधसमानात्मिकमुत्प्रेक्ष्यन्ते योत्प्रेक्षिता विरोधमेत्मात्मनमेव भजनमितिका

प्रतीयमूर्ध्ये विवक्षिंतनतोभियाविरुद्धधर्मैरपिभेर्त्वत्वनोज्ज्ञिता अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा सयद्विचारह
कचारहगपिवत्वहृगत्रविरोधसमाधानेनोत्प्रेक्षिताशिरस्को विरोधाभास इति पूर्वस्माद्भेदः ॥ इति
कुवलयानंदे विरोधप्रकरणम् ३५

धमत्र विरोधालंकार इति केनचित्तद्रमनस्याविमेनसैवाभिहितः तदस्मारविरोधमानमेतंतेषां विरुद्धधर्मैरपीत्युत्प्रेक्षितयापवाद्रथा
नेनश्लेषमूलभासमानेविरोधमुखजीवेवविरोधमागोत्प्रेक्षिताया अर्थान्तरानगृहीतायास्तत्समाधानेन पश्चादवस्थितत्वादि
ति॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विरोधप्रकरणम् ३५ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रसिद्धकारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिर्विभावनालंकारः विभाव्यते कारणान्तरं यस्यामिति व्युत्पत्तेः कारणाभावाख्यापाहकार्यो वेति सर्वत्र लक्षणस
मन्वयः एतदेव तत्रैव सकलविभावनाप्रकारसाधारणं सामान्यलक्षणमाद्यप्रकारविशेषलक्षणं वोध्यं तत्राद्यं दर्शितमेव द्वितीयं का
रणान्विनाभावकथनपूर्वके कार्योत्पत्तिकथन मिश्रदाहरणविशेषबलादेवगम्य इति विविच्य दर्शिते प्रतिबंधके सति कार्योत्प
त्तिरूपे तृतीयप्रकारेऽतिव्याप्तिवारणायान्वितेति तत्र प्रतिबंधकस्यैव सत्त्वतः कारणाभावरूपस्य कथनेऽपि न कारणान्वितेन कथ

विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् अपि लाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयं अत्र लाक्षारसा
वसेककारणाभावेऽपि रक्तिमा कथितः स्वाभाविकत्वेन विरोधपरिहारः यथा वा अपीतक्षीवका
दंबमसंसृष्टामलांबरम् अप्रसादितशुद्धांबु जगदासीन्मनोहरम् अत्र पाना

नमितितन्निरामः प्रकारपंचकेऽपि कारणान्विनाभावस्यार्थो नो गम्यत्वात्कथनेति अपिलादेति लाक्षारसेन सम्येनाभिषिक्तेनेति तत
स्याः कामिन्याः अपीतेति अपीताः पानशून्याः क्षीवा मत्ताः कादंबाः कलहंसा यत्र तथा असंमृष्टं संमार्जनशून्यममलमंबरमाकाशं
यत्र एवं अप्रसादितेति च स्तकगादल्लनकतककलोदप्रदानादिना यत्प्रसादनं तद्रहितं स्वच्छमेलमम्बु यत्रैवंभूतं जगन्मनोहरमासीत् इत्य
न्वयः परमार्थेन तत्त्वस्थचात्मिसकः स्यादशीहृष्टः पादः विभाव्यमानेति वर्ण्यमानेत्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कृ॰टी॰
९१

97

केशपाशरचनासंपादकेनअनपवस्तुरभिन्नत्वेनराज्ञोहस्तेनाः पवितकुसुमाल्लनपुष्पापिलनासकभ्रमरासंजातेमर्थः असमग्रत्वेहेतु

दिद्दक्षाभावेजीवनादिनिवद्धम् विभाव्यमानशरत्समयदेहककेनविरोधपरिहारः॥ यथावा व
सन्तुकवरीविधायिनासुरभिनत्वेननरेंद्रपाणिना आपवितकुसुमापिवल्लरीसमजनिहंतति
लीनषट् पदाश्रमवल्लयांपुष्पाभावेपिभृंगालिंगनेनिवद्धम् तथवसन्तुकवरीसंक्रान्तसौरभन
रपतिनात्वसंसर्गरूपेदेहत्वंनतु विशेषसुखेनदर्शितमितिविरोधपरिहारः॥ हेतुर्नामसमग्रत्वेकार्यम
निष्पत्सामग्रताश्रयैरनीद्वाकपिवैजगजयतिमन्मथः अत्रजगज्जयसाध्येहेतुर्नामस्त्रीणामसमा
ग्रत्वेनीद्वानादिगुणवैकल्ये॥

नावच्छेदकस्यधर्मस्यसंवंधस्यवैकल्येसति धर्मवैकल्योदाहरणसंवंधवैकल्येउदाहरति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विलोचनेकर्मभूतेऽउदस्रयेति उद्गतास्तुणीकुर्वतीमर्थः क्रियेतिध्यानयोगाभिप्रायेस्पर्शनस्य संयोगरूपत्वात् इमौ द्वितीयप्रकाररूपौ।
विभावनाव्याजहाऽवे त्रिगुणाजाति क्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शने विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिः त्रिघ्नेतेऽतिग्रन्थेन प्रवदन्तवा।

यथा वा उद्यानमारुतोद्भूतचूतचंपकरेणवः उदस्रयंति पान्थानामस्पृशंतो विलोचने अत्र वायो
द्रुमनद्रूतरेणूनाम समयत्रस्पर्शनक्रियावैकल्ये इमौ विशेषोक्तिरिति दंडीव्याजहार यतः प्रथ
मोदाहरणे मन्मथमहिमातिशयरूपो द्वितीयोदाहरणे चंपकरेणूनां नदीपकत्वातिशयरूपस्य
विशेषः ख्यापित इति अस्माभिस्तनीदृशानां दिवैकल्यमपि कारणविशेषाभावरूपमिति विभा
वनादर्शिताः ॥

निमर्थः एतेन प्रथमप्रकाराद्द्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं उक्तप्रायदमितिवदन्नपास्तः वैलक्षण्याभावे द्विप्रायामलेकारांतत्वेन।
कथनमसंतानुपपत्तिमेवस्यात् अस्ति चस्वरूपतः कारणाभावकथनाकारणगतधर्मवैकल्यद्वारेणन द्विशिष्टकारणाभाकथ
ने स्वहृदयसिद्धोविशेषोक्तिविशेषः प्रकारान्तरास्वीकारेलाघवमिति कथनाकारणगतधर्मवैकल्यद्वारेणास्वीयलाघवोऽद्भाव

अलङ्कारसर्वस्व

अ॰च॰
कु॰टी॰
५८
98

प्रतिबंधकेसत्यपिकार्योत्पत्तिकथनेन्तृतीयाविभावना नरेंद्रोवार्त्तिकीयाहिविषवैद्योपिकथ्यतेइतिविश्वः असिःखड्गएवभुजंगमः प्रतापएव

कार्योत्पत्तिस्तृतीयास्यात्सत्यपिप्रतिबंधके नरेंद्रानेवतेराजन्दशत्यसिभुजंगमः अत्रनरेंद्राविषवैद्याः
सर्पदंशप्रतिबंधकमंत्रौषधधारिणः तेषांग्रहणाद्दीनाइतिसत्येवप्रतिबंधकेकार्योत्पत्तिः यथावा विरे
नपतिराजेंद्रप्रतापतपनस्तव अनातपत्रमुत्सृज्यसातपत्रेद्विषद्गणं अकारणात्कार्यजन्मचतुर्थीस्या
द्विभावना शंखाद्वीणानिनादोयमुदेतिमहदद्भुतं अत्रशंखकंठेनकामिनीकंठः तेनवीणानादेनतद्धी
नेवाभ्यवसीयतइतिकारणात्कार्यजन्म यथावा तिलपुष्पात्समायातिवायुश्चंदनसौरभः इतिवायु पद्म
गम्बिवेति। सरंतिशिलीमुखाः विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टाकाचिद्विभावना शीतांशुकिरणास्तन्वीं
दहंतिसंतापयंतिमाम् अत्रतापनिवर्तकतयातापविरुद्धेभ्यइंदु
किरणेभ्यस्तापजनिरुक्ता ॥

तपनःसूर्यः आतपेनछत्रेणतद्रहितमनातपत्र आतपेनसहितंसातपत्रम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कस्यचिद्राजकुमारस्य वर्णने कुमारस्य पेद्धर्यैरुदिते सति कोऽपि यथा वलये मेडलमेव कुवलये कुमुदमुल्लासं प्राप्नोति तस्मिंश्चैतत्र कुलं नभाति
अथ तत्तत्रे भातीति विचित्रं तथा परेषां राजकुमाराणां पाणिकमलानि मुकुलीभवंतीति संकुचंतीति अंजलिबद्धानि दासत्वानीव भवंतीत्यर्थः

यथा वा उदिते कुमारस्त्वयैं कुवलयमुल्लसति भाति न तत्र मुकुलीभवंति चित्रं परराजकुमाराणां पा
णानि यथा वा अविवेकि कुचद्वंद्वं हंत नाम जगत्त्रयम् कृतिप्रणयिनोरत्तोरसुकं जनमारणम् सु
वौदाहरणयोः कार्यकारणविरोधित्वं स्वाभाविकमिदं कृतिप्रणयिनत्रयाणां त्रिकशणाप्रयुक्तमिति भे
दः कार्याकारणजन्मापि दृष्टाकाचिद्विभावना यथा पयोधिरभवत्कल्पतरोध्रुवं॥

विवेको विशेषो दर्शनं विशेषश्च न कृतं परस्परं संश्लिष्टत्वात् कुचयुगे कर्तृत्वे हेतु नाम जगत्त्रये देहनाम कृतिर्निर्वेदः कर्णायप्रणयः पति
चयः॥ करपवदात्तनाकल्पतरुः अत्र पयोधिजन्मा कल्पतरोः कारणस्य यस्य कार्यत्वं मतिः षष्ठी विभावना॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.च.
कु.टी.
५५

जातङ्कदाचिन्न कलनेव गामिनीगिरिद्वयमिव स्तनद्वयम् इत्यलंकारचन्द्रिकायां विभावनाप्रकरणं ३१ विशेषोक्तिं लक्षयति कार्याजा
निरिति पुष्कले सकारणे संपन्ने करणे सति प्रसिद्धकारणसमग्रे दृष्टेऽपीति यावत् कार्यस्याजनिरुत्पत्तिः विशेषोक्तिः विशेषणस्यानुत्पत्तिनिमित्त
स्यचाननिर्वचनेति बुधमतैः अनुरागो भक्तिमारुतिसुपुरःसरो गर्वर्तिः आज्ञाकरस्य सर्वोदाहरणेऽनुक्तनिमित्ता इह दैवगतिर्वै विचित्रेत्यापादानुक्ता

99

यथा वा जाता लतानां हि शैले जाता न लतानां न जायते शैलः संप्रति तद्विपरीते कनकलतानो गिरिद्वयं जातं ॥ इ
ति कुवलयानन्दे विभावनाप्रकरणं ३१ कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे हृदि स्नेहक्षयो नाभूत्
स्मरदीपे ज्वलत्यपि यथा वा अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न स
मागमः ॥ इति कुवलयानन्दे विशेषोक्तिप्रकरणम् ३२ असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनं को वेद
गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति ॥

निमित्तमिति भेदः ॥ इत्यलंकारचन्द्रिकायां विशेषोक्तिप्रकरणम् ३२ कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तेरसंभावनीयत्ववर्णनमसंभवालंकारः गोप
शिशुकः गोपालबालकः निदाघसार्थवाकप्रत्ययः उत्पाटयेदुद्धरेत् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाराजालानांनिलयःस्थाने नस्मापिपासार्थीभिलाषुनरलिनेवंचलीकृतेस्त्रिनः आश्रितःमुनिरगास्त्यःयतेसमुद्रंतत्क्षणादासमेनामा
सांति इदंकोजानीतेइमन्वयःकीदृशंनिजकरपुटीकरंसंपुटमेव कोटरंविलनहृते नयांतामेनतिमियोमस्यामकराश्रयसैवेवं

यथावा अयेवारामेकोनिलयइनिरत्नाकरइतिस्त्रिनोस्माभिस्तस्यानरलितमनोभिर्जलनिधिः कप
वेजानीतेनिजकरपुटीकोटरलतेतत्क्षणादेनेनामतिमिमकरमापासनिमुनिः॥ इतिअसंभवप्रकर
ता ३२ विरुद्धेभिन्नदेशत्वेकार्यहेत्वोरसंगतिः विषंजलधरैःपीतेमूर्छिताःपथिकांगनाः यथो
कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वेविरुद्धत्वेनयोस्तन्निबध्यमानमसंगमलंकारः यथाविषपानमूर्छयोर्भिन्नदेश
त्वेयथावा अहोखलुभुजंगस्यविपरीतोवधक्रमः अन्यस्यदशतिश्रोत्रंमन्यःप्राणैर्वियुज्यते इत्यदसां
गमसमाधाननिवेधनेनचारुत्वातिशयः॥

त्वमिमर्थः॥ इत्यसंलंकारचंद्रिकाया
मसंभवप्रकरणम् ३२ अयंपृष्टमिमर्थः भिन्नदेशत्वाभिन्नाधिकारणत्वं विषंजलदाजलादलेवसंगतस्यभावः सांग

संउदभावोसंगमे ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰ कु॰टी॰ ९९

100

दमयंतीप्रतिहंसस्योक्तिः हेदमयंतित्वंतदीयांनलसंबंधिनींदूरमत्यर्थंदीर्घांसंकल्पसोपानतततिंमनोरथरूपसोपानपंक्तिमजस्रंनिरंतरमारोहसि सपुनर्नलःअधिकंश्वासान्वर्षतीतियत्तत्रध्यानात्तन्मयतांत्वद्रूपतामवाप्येत्यन्वयः अत्रचतुर्थपादेनाऽसंगतिसमाधाने॥ भ्रूचापवल्ली

यथा अजस्रमारोहसिदूरदीर्घांसंकल्पसोपानततिंतदीयां श्वासान्सवर्षत्यधिकंपुनर्यद्ध्यानात्तवत्वन्मयतामवाप्य विरुद्धमितिविशेषणात् यत्रकार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वेनविरुद्धत्वंतत्रनासंगतिः यथा भ्रूचापवल्लीं सुमुखीयावन्नयतिवक्रताम् तावत्कटाक्षविशिखैर्भिद्यतेहृदयंमम॥

भ्रूरूपधनुर्लतांया वदिति परिमाणार्थे वक्रतांनयति आकर्षयतीतियावत् तत्परिमाणंहृदयंभिद्यतइत्यर्थः अत्रहृदयभेदधनुराकर्षणयोःकार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमेवरम्यमितिनासंगतिरलंकारः॥

९९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अमत्र्कर्तव्यस्यवस्तुनोऽन्यस्मिन्नधिकरणीयाहकृतिः कारणेनदपिअसंगमस्मिन्नषज्यते तथाअमत्कार्थकर्त्तं प्रहन्नस्यनहिस्तद्धस्यकार्थका
रणात्तृतीयसंगतिः अपगतस्यविज्ञातेयस्योत्स्यघोसर्गेन यथापारिजातरदितांअकथ्याःकृतवान् एवंगोत्रायाःपृथिव्याउद्धारायप्रवरावराहाव

अमत्रकरणीयस्यनतोमत्रकृतिस्तस्या अमत्कर्त्तं प्रहन्नस्यनहिस्तद्धकृतिस्तथा अपारिजातोवस्तुयो
विकीर्णत्वान्नथाकृथ्याः गोत्रेद्धारप्रहन्नोपिगोत्रेऽद्रेदंपुराकरोः अत्रकृत्स्नप्रतिशक्रस्यापालभव
वनेभुविविकीर्णितेनयामत्रकरणीयमपारिजातनेदिविकृतमित्येकासंगतिः पुरागोत्रायाउद्धा
रेप्रहन्नेनवराहरूपिणातहिस्तद्धेगोत्राणांदलनेरवरकृद्भिः कृतमिति द्वितीयापिविधापिस्तेषोष्यापिता

नारेप्रहन्नोपिगोत्राणांपर्वतानामुद्भेदंदलनमकरोः कृतवानित्यर्थः स्तेषोर्थापितास्तेषामुत्त्कामेदाख्यवस्तायोर्थोपिता ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ·च· हे भुवनैकवीर चोलदेशाधिपः सिंहसदृशाः नवखंडितानां सपत्नाः शत्रवस्तद्विलासिनीनामभिनवा अदृष्टपूर्वा भूषा भूषणानि भवंति यथा
क·टी· नेत्रेषु कंकणं जलकणमेव कंकणं वलयं भवतीत्यर्थः अश्रुबिन्दुसमूहयेथ रुधुवपत्रवल्लीपत्रमुक्तावलीसैव पत्रिकारचनाकरपल्लवेषु नि

९२

10

यथा वा त्वन्नवखड्गखंडितसपत्नविलासिनीनां भूषा भवंत्यभिनवा भुवनैकवीर नेत्रेषु कंकणमथो
रुधुपत्रवल्ली चोलेंद्रसिंह सकलंकरपल्लवेषु ॥ मोहं जगत्त्रयभुवामपनेतुमेतदादाय रूपमखिलेश्व
रदेहभाजां निःसीमकांतिरसिनीरधिना मयैव मोदं प्रवर्हयसि मुग्धविलासिनीनां ॥

लश्रुकं जलमेव ललाटभूषणमिति हे अखिलेश्वर जगत्त्रियवर्त्तिनां देहधारिणां मोहमपनेतुं पतत्तद्रूपं कमलशरीरमादाय मर्यादा-
तिक्रांतकांतिरूपसमुद्रेणास्मन्नैवरूपेण सुंदरस्त्रीणां मोदं प्रवर्हयसीत्यन्वयः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अनयोर्मिथश्चास्यार्थः आद्योदाहरणे इति लक्षणानुगतिर्विमन्वयः भवतिनाभवनर्थेन भवनेनेति यावत् भावनारूपाया भवनप्रयोजकव्या
पाररूपायाः अप्रकरणीयस्योमादिसंगतिप्रकारद्वयेनानवकथनमयुक्तं अपारिजातामित्युदाहरणे पारिजातराहित्यविकीर्षारूपकारणस्य
कार्येण पारिजातराहित्येनैव व्यधिकरणेनोपपन्निवर्हनप्राथमिकासंगतिमितनैव लक्षणानुपपत्ते आलंबनाख्यविषयतासंबंधेन विकीर्षयाः
समानाधिकरणेन कार्यमात्रे भवतिहेतुत्वात् एवं चैतदुक्तं कणानैयालेकारनयोर्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचि
तं एवं गोत्रोद्धारप्रसन्नोपीत्युदाहरणे विरुद्धाकार्यसंपत्तिदृष्टा काचिद्विभावनाप्रकारेणैव गतार्थत्वादसंगतिभेदान्तरकल्पनानुचि

अत्राद्योदाहरणे कंकणादीनामप्रकरणीयत्वेऽप्रसिद्धमिति नोपन्यस्तं भवति ना भावनारूपान्यत्रकृ
तिरहिष्यते इति लक्षणानुगतिः ॥ इति संगतिप्रकरणम् २२

नामोहमिमादावपि मोहनिवर्तकत्वमोहजनकत्वयोरेकत्रवर्णनाद्विरोधाभास एवेति कैश्चिदुक्तम् तदसंगतं उक्तसंबंधेन विकीर्षा
याहेतुत्वासिद्धेः नहि व्यधिकरणे कार्ये विकीर्षाया तद्व्यधिकरणमेतत् आलंबनाख्यसंबंधेन विकीर्षयाः कार्ये हेतुत्वेनेतांत्रिकसंमतत्वमुक्तं वा
अप्रकृतविकीर्षितस्यापि प्रमादादिवाप्रकरणेन व्यभिचारात् अत एवैवंविधव्यधिकरणस्याविरुद्धत्वादपि न प्राथमिकासंगतेरभावा
संभवः वक्षविषजलधरैः पीतं मत्तं किंनाप व्यधिकां गतानाश्लेषैरेवनात्र कार्यकारणव्यधिकरणप्रयुक्तो विच्छित्तिविशेषोपि तत्रप्रकृत
त्वस्याप्रकरणप्रयुक्तत्वएवेति सहृदयमेव द्रष्टव्यं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

102

एवंनेत्रेषुलंकणामिमत्रसमविरोधाभासेमत्रचमत्कारित्वेनतत्क्रमालंकारभावोन्यत्रकर्त्तव्यस्यान्यत्रकरणरूपासंगतिरपिप्रतीयमानान्तरशक्यानिराक
र्त्तुमेवंगोत्रोद्धारप्रवृत्तोयोगोत्रोद्भेदरूपकार्य, पीनस्तदादृशेगोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदरूपकार्यविरुद्धत्वाविरुद्धात् कार्योत्पत्तिरितिविभा
वनमपिनयुक्तं गोत्रोद्धारप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदनिवर्त्तकत्वाभावेनतद्विरुद्धत्वाभावात्कथंचिन्मदभ्युपगमेपिअसत्कार्योत्कर्तृप्रवृत्तिनेनतद्विरुद्धका।
र्योत्तरकरणरूपासंगतिरपिमाद्रंजगत्त्रयमकमिमादीचमत्कारित्वेनलब्धात्मिकाननिवारयितुंशक्यते नचात्रापिमाद्रोसत्तेःसचविभाव
नेति वाच्यंमोदनिवर्त्तकत्वसिद्धवदप्रतीते अतएवविरोधा
भासोपिविशेषोक्तिकथंतेनतत्राक्षेपगतमेव नहिगो
त्रोद्धारविषयकप्रवृत्तिरूपकरणसत्वेपिगोत्रो
द्धाररूपकार्यस्यानुपपत्तेरुपपद्यते
किंतुविरुद्धकार्योत्पत्ति
रेवेतिविभावना
यं॥ इत्यसंगते
कारचंद्रि
कायामसं
गतिप्र
करणम् ३२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परस्परमननुरूपयोरन्वितयोः पदार्थयोर्घटना संबन्धो वर्ण्यते तत्र विषमनामालंकारः संबन्धस्यासंयोगानुरूपत्वाद्योग्यतासादकभावस्येति सर्वप्रकारः
साधारणमेतल्लक्षणं बोध्यं ॥ अकलंकमेकं संक्षालय प्रक्षालय अथ प्रक्षालनानन्तरं निचेत्तस्याः नुत्वेक्व त्वं केति वदेमन्वयः वस्तुसतीव

विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाननुरूपयोः क्वेयं शिरीषमृद्वंगी क्व तावन्मदनज्वरः अत्रातिमृदुत्वेना
तिदुःसहत्वेन चाननुरूपयोरंगनामदनज्वरयोर्घटना यथा वा अभिलषसि यदिन्दो वक्त्रलक्ष्मीं मृगा
क्ष्याः पुनरपि सकृदब्धौ मज्ज संक्षालयांकं सुविमलमथ बिंबं पारिजातप्रसूनैः सुरभय व
द नो चेत्त्वं क्व तस्याः क्व च त्वं पूर्वत्र वस्तुसती घटना अत्रेन्दुवदनलक्ष्म्योस्तर्किता घटनेति भेदः विरूप
कार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतम् कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका अत्र कारणगुणप्र
क्रमविरुद्धत्वात् श्यामाद्धवलोत्पत्तिः कार्यकारणयोर्निवर्त्यनिवर्तकत्वेन पंचमी विभावना विलक्ष
णगुणशालित्वेनायं विषम इति भेदः ॥

त्वगम्याविद्यमानाचेद्देति इन्दुवदनलक्ष्म्योरनयोरित्यर्थः कारणविलक्षणस्वरूपस्येत्यर्थः प्रक्रमेणेति प्रक्रमः परिपाटी स्वसजा
तीयकार्यगुणोत्पादकत्वरूपा विरुद्धा कार्यसंपत्तिरिति पंचमविभावनाप्रकारेण भेदमाशंक्याह कार्येति अयं विषमः द्वितीयविषमा
लंकारभेदः तृतीयप्रकारमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.व.
कृ.टी.
१०३
103

अविभिन्नक्रमः इष्टार्थसमुद्यमात् अनिष्टस्याप्यवाप्तिरपि विषममित्यर्थः । अपिना इष्टानवाप्तिः समुच्चीयते चकारः पूर्वोक्त
विषमसमुच्चयार्थः । अहिमञ्जूषां सर्पपेटिकां दृष्ट्वा भक्ष्याशया प्रविष्ट आखुर्मूषकस्तेन भक्षित इत्यन्वयः । यत्र प्रविष्टस्तस्य गमनमासन्ना

अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात् । भक्ष्याशयाहिमञ्जूषां दृष्ट्वाखुस्तेन भक्षितः ॥ इष्टा
र्थमुद्दिश्य किंचित्क्रियमाणं न केवलमिष्टस्यानवाप्तिः किंतु तत एवानिष्टस्यापि प्रतिले
भश्चेत् तदपि विषमं यथा भक्ष्यप्रेप्सया सर्पपेटिकां दृष्ट्वा प्रविष्टस्याखुकस्य न केवलं भक्ष्या
लाभः किंतु स्वरूपहानिरपीति । यथा वा गोपाल इति कृष्ण त्वं प्रचुरक्षीरवाञ्छया । श्रितो मा
त्स्तनक्षीरमप्यलभ्यं त्वया कृतं ॥ इदमर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तावनिष्टप्रतिलम्भो
वोदाहरणं । अनर्थपरिहाररूपेष्टार्थसमुद्यमानुद्भवे ॥

नूनमप्येतदमिति केन वितर्क्यं तदभिनिवेश
दृष्टस्वहृदयानुभवविकत्थनमित्युपेक्षणीयं । अनिष्टस्याप्यप्रतिलम्भस्याविभिन्नक्रमो वाक्यः ॥ हे कृष्ण त्वं गोपाल इति हेतो वैकुण्ठाय
वाञ्छयाश्रितस्त्वया तत्स्तनदुग्धमप्यलभ्यं कृतं तु किं दानेनेति भावः । सर्वत्र हि इष्टानवाप्त्यनवाप्तिः इष्टगम्या इदमपि शब्दगम्येति शेषः ।

वक्षस्थलोद्धृतगोपालतावकनवं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भुवि सैंहिकेयस्य सिंहस्य च बस्य सिंहस्य भयात् दिवि आकाशे चेद्माश्रितवन्तः शशस्य साश्रयस्य द्विनस्य ततः सैंहिकीयाद्भयाद्दोषं भयमेनत् हेत

यथा दिवि श्रितवन्तश्चन्द्रं सैंहिकेयभयाद्भुवि शशास्यपश्यतन्वेगिसाश्रयस्य ततो भयं ग्रहणकेव
लेश शशस्य स्थानद्वयेऽपि ह्रायानवाभिः किं तस्य साश्रयस्यापि नर्थावाप्तिरिति दर्शितम् परानिष्टावाप्ति
पेष्टार्थस्य ग्रहणमात्रं हृदये यथा ॥

नवेगिपश्यतनर्थः वयः परस्मानिष्टावाप्तिरयोग्यहृष्टार्थस्य मर्थः तन्नभयं इष्टानिवार्थानिष्टावाप्तिद्वयम ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्र·व·
ऋ·टी·
१०४
104

दशाननो रावणः मारुतेर्हनुमतो बालेयस्याङ्गदस्य भूमिके ते वालमादीप्य दीपयतीत्यर्थः प्रतीकमपीति अपिनेष्टानवाप्तिः समुच्चिता
यात्र निष्टानवाप्ते विषमपदेनान्वयः समुच्चीयते विषमपदेन विषमपरामर्शकनमदेन तथा वनमदेन तथा वनामर्थ्यवलाद्वाक्यमावर्त्तनी।

दिदग्धुर्मारुतेर्वालं तमादीप्य दशाननः आत्मीयस्य पुरस्यैव सद्योऽदहनमन्वभूत् अत्रैवैवमेव का
र्येणापरानिष्टप्राप्त्याभावो दर्शितः अनिष्टस्याप्यवाप्तिर्भवति लोके निष्टावाप्तेरपि शत्रुसंगृहीतया
इष्टानवाप्तेश्चेति प्रतीकमपि विषमपदेनान्वयः तत्र केवलानिष्टप्राप्तिलेभः केवलेष्टानवाप्ति
श्चेनान्यदपि विषमद्वयं लक्षितं भवति तत्र केवलानिष्टप्राप्तिलेभो यथा

यमितिभावः यत्र निष्टस्यैव न तु इष्टस्यापि शब्दसमुच्चितायानिष्टावाप्तेरप्राप्तौ नैवास्य यानन्तनमटपरस्पृष्टेन विक्रमेणाच्युमज्ञेति तत्प्रागेवा
पिशब्दान्वयव्याख्यानेन निरस्तमेवेति तत्त्वम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दयितांप्रतिनायकोक्तिः पद्मस्यातपत्रं छत्रं तेनत्रासिके हे तन्वि वापिकायांसरसीरुहस्य पद्मस्य कंदर्पयितृ किमिति कस्मि यत्तदेश्ज्ञेक

पद्मातपत्रत्रासिके सरसीरुहस्य किं कंदर्पयितृमिक्कसि वापिकायाम् कालः कलिर्जगदिदं न
कृतज्ञमेते स्थित्वा हरिष्यति न वैव ध्रुवमालक्ष्मी अत्र पद्मातपत्रलिप्सया पद्मबीजावापं कृतवत्या
स्तल्लाभो लेव किंतत्र वेशोभा द्राणह्यपोक्तानिष्टप्रतिलम्भः केवलो ह्यनवाप्तिर्येथा रिविवोसि
मुचशैले विभ्रमो वयमिति वदन्न शिथिलभुजः वरभुग्नवितनवाहु द्युगोपेषु हसन् हरिर्जयति।

लियुगरूपः कालः इदंजगत्कृतज्ञं न भवति ततः किंतत्राह इदं सरसीरुहं स्थित्वा नैवैव ध्रुवमलक्ष्मीं हरिष्यति न तस्मा इत्यर्थः॥ विभ्र
मः यावयामः वदन् गोपेषु शिथिलो भुजो यस्य सः भरेण शैलभारेण भुग्ना वक्राः वितता विस्तीर्णा बाहवो येषां तथाभूतेषु सत्सु हव त॥

अ॰ च॰
कृ॰ टी॰
१०५

105

नवभावभूतेनानेन वह्नृगतास्थिमंगरूपा निष्कामाभिः साक्षाद्रूपा तन्नामसर्वांगहूर्णीभावगर्वोपहार्यरूपा याव स्फुटंगमप्रणताकथमिष्टाप्ता
स्निमात्रमिस्वयतेः इति वाक्यं अस्थिसंधिभंगस्पाशज्ञार्थनात् भगवद्भुजशैथिल्यप्रयुक्तभागाधिक्येन वक्तनागात्रस्पर्शाद्गोपानस्यबलेशवि
शेषानानायकत्वेनानिष्टव्यपदेशानर्हत्वात् सहृद्भूतानां गोपानामतिश्रमाश्रोद्धासानुपपत्तेश्च अत एव सर्वांगहूर्णीभावेऽपि तामः सर्वप्रस

अत्र यद्यपि शीलस्य उपरितनतनरूपा निष्कामाभिरपि असक्ता तथापि भगवत्करोत्तुंगसंस्पर्शमहिम्ना
मानजातेति शीलधारणारूपेष्टानवाप्तिमात्रं यथा वा लोके कलंकमपहाय तमयं मृगांको जातोऽप्र
त्वेन वक्षुनक्लिलकलंकेन तत्रापि कलयसितविकलंकैरेवोनार्थः समाश्रितजने हि कलंकं
ति अर्थानर्थपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः ॥

क्रमावात्र ननदपवासेऽपि यतुस्थिरकालशीलधारणाजन्मश्रमपरिजिदीर्षया गोपानां महत्त्रितिहावगम्यतश्रमनवृद्ध्यै ॥ तन्निलोकप्रसिद्धं कलं
कमपहातुं निवारयितुं मृगांकस्त्वव प्रत्वंजातः तत्रापि प्रनक्लिलकव्याजेन कलंकैरवातं कलयसि करोषि हि यस्मात्रार्थः समाश्रितजने

साश्रितेजने कलंकेऽति कलंकेऽति कलंकितेनदः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मृगयायां प्रमादेनोद्धृतपुत्रेण तापसेन त्वमपि पुत्रशोकान्म्रियस्वेति शापे दत्ते तं प्रति दशरथस्योक्तिः अदृष्टपुत्रमुखपंकजस्य मे मयि भगवता
नयापातितः अयं शापोपि मानुग्रहो भवति खलु निक्षिप्तं ह्रदेन ह्लादी मेदहनः कृषियोग्यां क्षितिं दहन्नपि बीजांकुरजननीं करोतीति दृष्टां

यथा वा शापेण हृतेन यानेन पदस्य शोभे मानुग्रहो भगवता मयि पातितोयम् कृष्यां दहन्नपि खलु
क्षितिं मिथ्येन ह्लादी बीजप्ररोहजननीं दहनः करोति अत्र पदानिष्टप्राप्यणात् पुष्टानवाप्तिः स्वरानिष्टप्रा
प्तिपुत्रनिष्प्राप्यसमह्लादपुत्रमुखार्थलाभावरूपे भावगर्भितयोः दशरथेन निष्टत्वेन स्वीकृतत्वात् यत्र केनचित्के
पि सिद्ध्यर्थं प्रेषितेनान्येन नियोक्तुरिष्टमनपेक्ष्य स्वस्यैवेष्टं साध्यते तत्रापि इष्टानवाप्तिः रूपमेव विषमं या
ख्यातं भवति प्रेषितो हन्तीति तस्मिन्नेव लक्ष्यगतो सत्यः पश्यन् मौख्यमेव विपाके वा विधेयस्यम् तस्मिन्नेव ल
क्ष्यगतेति ह्रस्वानायके स्वाके योदर्शितम् यथा वा नष्टेस्सकामितिज्ञानानाप्रियायाये प्रेषितेमनः तन्मेत
त्रैव रमते हताः पापिनिनावयम् एतानि सर्वत्रैवेष्टानवाप्तययाद्वरणानि किं विविदिष्टावाप्तिः सर्वके
तदनवाप्तिर्यथा ॥

तः परपदे इति परस्य दशरथस्य अनिष्टप्राप्यणात् पुष्टं यदिष्टं तस्याः नवाप्तिरर्थो
नापस्योत्यर्थः कृतत्वादकस्मात् तिनियोक्तुः प्रेषितः तं प्रति मौख्यं मूढत्वं पदं विधायामात्मनो बुद्धेः विधेयैव स विपाके फलमिति याव ते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे हरे भानुः सूर्यः भवत्स्वरूपाणां किरणशोभायाः लोभात् स्वीयकिरणसमूहं निशासु प्रभातपर्यन्तं प्रत्ताप्यरात्रौ सूर्यकिरणानां मध्ये नो प्रवेशात् तापयि
तानवतस्मिन्किरणोत्करे हुतवहाद्दहनः सकाशाद्धुते सति रक्तनादर्शनात् मंदसंतापः सन्ततगोत्राणमात्रेण लुप्तरागेन हलोहिमेस मस्त्वद्दिवे
तापं भजतीमन्वयः हे हरे यद्विधुः पर्वणि पूर्णिमायां अंबुजकोशः ऊढमलः साराम्बुजस्तूपभोगाय हृद्येव तस्य मुद्रा प्रसक्तलोभो वा मुद्रणेऽवनस्य भंगो

मदीयेवरदराजस्तवे भानुर्निशासु भवदंघ्रिमयूखशोभालोभान्यनाप्यकिरणोत्करमाप्रभाते तस्मि
न्यस्तेऽह्नि हुतवहात्तरुणलग्नरागतापं भजस्यनुदिनेऽसहिमन्दतापः यथा वा नहह्रकर्कोऽतिमयमंबुजकोशमुद्रं
भंगान्नतन्न्हुशमभिमित्रकरोपकम्पा लब्ध्वापि पर्वणि विधुः क्रमहीयमानः शोषमनीत्यपवितो श्रियमा
प्तनाशाम ॥

नाभीरदीनाः नन्नुशमाशोभायै त्वद्यशायी मित्रकराः सूर्यः किरणाः स्वहमानयस्यैतेषामुपेक्ष्य प्रालाभेन नहह्रसकोंतिलब्ध्वापि क्रमे
ण हीयमानः सन्नीमानयपवित्रं महद्धांश्रियं प्राप्तनाशाय सात्ताशंसतिकथ्ययनीमन्वयः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आगमसिद्धेनसमाद्देवाग्निरादित्यंप्रविशतिनिशायामादित्यस्तेजोनिष्क्रान्तिसिद्धंप्रवेशनेननक्तंतेसूर्यांशक्रान्तेतेषांकिरणमग्नौसंतापनेनद्रूपपरिकल्प्य

अत्राद्यश्लोकेसूर्यकिरणानांरात्रिष्वग्नौप्रवेशनमागमसिद्धं सूर्यस्यनिजकिरणेषुभगवतस्त्वरु
णारुणिमप्रेम्णयानक्तंतेषामग्नौसंतापनेपरिकल्प्यतेषामुदयकालदृश्यमरुणिमानंवनमौ
ढ्यंतन्नारायणाग्निवारिसंतापनप्रयुक्तारुणिमानुरूपंपरिकल्प्यसूर्यस्यमदंतापिपत्नेनतत्का
लिकेष्वाविर्भाविरेवजायते नसार्वकालिकेष्वाविर्भाविरितिदर्शितं द्वितीयश्लोकेचंद्रस्यभगवन्नवखो
लक्ष्मीमीप्समानस्यसद्भूतेनमित्रशात्रवसेवशात् सूर्येपरिकल्पनंतत्किरणस्यकमलमुकुलविका
सकत्व॥

त्रेहस्यः एवंतेषांकिरणानामरुणिमानंआरक्तत्वंचअरुणिमानुरूपंतिरूपंपरिकल्प्यइतिदर्शितमिमन्वयः एवमग्रेऽपिसद्भूतेनसूर्येपरिक
ल्पनात्किरणस्यचंद्रानुप्रवेशवशात्सिद्धेसद्भूत॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र· च·
कृ· टी·
१०७
107

त्यागोर्थयोक्तविशेषणविशिष्टस्य चेदं स्पर्शरूपं च परिकल्पइति दर्शितमित्यन्वयः ॥

वेद्यान्तप्रवेशे च वस्तुस्त्यागोर्भगवन्मुखलक्ष्मीनिधानगृहकोशगृहमोचनस्सर्वकं नतोगृहीत
भगवन्मुखलक्ष्मीकस्मतया भगवन्मुखलक्ष्म्या वेद्यप्रसादनार्थं वेद्यस्पर्शरूपं च परिकल्प्यते एताव
तापिप्रयत्नेन पौर्णमास्यामेव भगवन्मुखसाम्यरूपेष्टावाभिर्ज्ञायते न सार्वकालिके निदर्शितम्
क्वचिद्दिष्टानवामावपि तदा मिश्रमनिवेंधनविक्लिप्ति विशेषोयथा ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पतन्नामकभूपालनकुक्कनगरे संचरंती भिल्ली प्रकीर्णा निरवन्नामादाय कुरुतनरामदत्तीयावद्विरोगारमशंकाभ्रांतिस्तयाच्याकुलांगीनड
परिश्री खेडकाष्टेशकलेतिमाशुकलीभूतनेत्राफत्कारं कुर्वती सती ष्वासपदिमलेनप्रसक्तैरागतैर्भ्रमरसमूहर्दष्टमशोकाकरोतीसन्वयः

वल्लालक्षोणिपालनदहितनगरीसंचरंती किरातीकीर्णान्यादाय रत्नान्युरनररत्नवदिरोगारशं
काकुलांगी त्विमाश्री खेडखंडेतनुपपरिमुक्तलीभूतनेत्राथमेती श्वासामोदप्रसक्तैर्मधुकरप
टलैर्दष्टमशोकाकरोति अत्रप्रभूतानिसंपादनेद्योगान्नसंपादनाल्लाभेपिनलाभ प्रमोप्रम्म
मोपन्यासेननिबद्धः ॥ इतिकुवलयानंदेविषमालंकारप्रकरणं २४

प्रभूतीमवलद्देमर्थः एतेषुसर्वेषूक्तापोमादकभावरूपमवहगर्भेषुप्रभेदेषुकार्यकारणयोःक्वचिद्विलक्षणगुणशालितेनानु
रूप्याभावात् क्वचिदेहोत्पादकर्तेनाभिमतप्राप्तानवाप्तिनिष्टावाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावात्सामान्यलक्षणसंवधयोवोध्यः ॥ इत्यलं
लंकारचंद्रिकायां विषमालंकारप्रकरणं २४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰व॰
कृ॰टी॰
१०८
108

अनुरूपयोरितिनेतरंसंबंधस्यातिशयःपरस्परमनुरूपयोः संबंधवर्णनेसमंनामालंकारः पद्मस्यानेशशिखंडमेडनेवंद्रकलाभूषणादरम्॥
अत्रविचित्रवतशाह्वयोर्वीप्सयातिशयद्योतनायपरिणतेपक्केस्फीतिःसमृद्धिःएतस्याःफलसमृद्धेःकवलनकलाभक्षणचातुर्ये

समसाहूर्णेनेयत्रद्वयोरप्यनुरूपयोः सानुरूपेक्तनेसमग्रहारेणाकृचमेडले प्रथमविषमशति
हेहीदंसमेयथावा कैमुदीवतद्दिनांशुमेडलेजाह्नवोवशाशिखंडमेडनम् पश्यकीर्तिरनु
रूपमाश्रितानांविभातिनरसिंहभूपते यथावा चित्रेचित्रेवनवनमहाश्रितमेनद्विचित्रंजानीदे
वादुचितघटनासंविधातानिधाता यत्रिमार्णंपरिणतिफलस्फीतिरास्वादनीयायशैत्तस्याः।
कवलनकलाकोविदःकाकलोकः सर्वेत्तत्पर्यवसायिइदंनिदापदीवसायीतिभेदः सा
रूप्यमप्यकार्यस्यकारणेनसमंविदुः नीवप्रवणानालस्यजलजायास्तवेचिता इदंहिनीयवि
षमसतिदंद्विसमे॥

तत्रकोविदःपंडितः॥कार्यस्यकारणेनसारूप्यमपिसमालंकारः नी
वप्रवणानानीवस्तकताञ्जलजायांसमुद्ररूपजलाजातायाः उचितेति जलस्यनारूपत्वादितिभावः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

घनतोमेघरूपतां वर्षैर्जलवर्षणैः शमयति नाशयति हि यस्मात्सोपि दवदहनोपि दवमेव स्वस्थोत्पादकं विनिर्दहति तथा च कारणस्य सोमादकनाशक
त्वात्कार्यस्यापि शमस्तनयात्वस्तुवितमिमर्थः विरुद्धिमाउक्तिः सोयं चेद्भ्रमः किरणैस्तपनी येन तस्मात्समाय शाममिमर्थः सकः यस्मादौहलाहलस्य

यथावा दवदहनात्समुत्थितो घनतामुपेत्य वर्षैर्जलं यच्छमयति तद्युक्तं सोपि दवमेव निर्दहति य
थावा अद्रौ हालाहलकृतभुजादंदशूकावलेभीवाले शशिमौलिर्निटिलमहसा वह्निमैत्री निरुद्धः सौ
ढोदाहोपि शुद्धविषैरंगीकृतोयः सोयं चेद्दलपति किरणैर्मामितिप्राममेतत् सर्वत्रकारणस्व
भावानुरूपकार्यस्यात्र नागतकनदीयद्भस्मसंसर्गानुरूपमिति भेदः ॥

येनाकृतभुजात्राग्निनादंदशूकावलंभोयस्य निदितेनललाटे तत्स्थेनैव विषमदृश्मानेत्राग्निना वह्नियामैत्र्या निरुद्धः प्रसिद्धः औढोश्ववाराशेर्मुखसंबंधि
भिर्विषैरंगीकृतः गृह्णकालेरूपकातिशयादंतरंगतां प्रापितइत्यर्थः अत्रकार्यस्य कर्णीभूतवेदंगतभस्मसंसर्गानुरूपत्वेनभेदोनस्मात् ॥
ॐ रामचंद्रायनमोनमः ॐ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अनिष्टं विनायमर्थं कर्तुमशक्यमतस्तदसिद्धिरपि समर्थमिति तन्न्यायोऽत्र यदर्थमिति पादे यस्याभावः यथेत्यर्थः वारणं निवारणं गजश्चयुक्तो।

अ॰ व॰
रु॰ टी॰
१॰५
109

विनानिष्टं वचनसिद्धिरित्यर्थः कर्तृरूपमः युक्तो वारणलाभो यस्मात्तो वारणार्थिनः इदं समर्थमनिष्टस्या
वाभिधेयस्यार्थस्य संगृहीतस्य द्वितीयस्यापि विषमस्य प्रतिपत्तीष्टावामः अनिष्टस्याप्रसंगाच्च यथा गजार्थिना
तया राजानमनुसंधानेनाप्यातिशयिकैर्वार्यमाणमप्रतिनिमेव वचनेऽप्युदाहरणे नचात्र निवारणमनिष्टमापन्न
मित्यनुदाहरणत्वमाशंकनीयं राजद्वारि स्थितेन निवारणं संभावितमिति तदेशीकृतमप्रहतस्यापि
विषमालंकारोदाहरणे स्थितवान किं नोक्तदानिष्टमसंभावात्र किंच यथोक्तानिष्टस्यैवापि श्लेषम
हिमात्र इष्टार्थप्रतीतिस्तत्रापि समालंकारो प्रतिहतेनेव

तस्मादपि तस्मादेवमर्थः शोभिन इति क्वचित्पाठः साधुरेव अपि संगृहीतस्य नमेव वचने अत्रेष्टावाप्तिः श्लेषकल्पितावोध्याऽष्टार्थप्र
तीतिरित्यर्थः अप्रतिहत इति अनिष्टस्येष्टाभिन्नत्वेनज्ञानकालेऽनिष्टत्वेनाप्रतिभासादितिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गजैरटनं उदारोहणपूर्वकगमने ऽद्दतनगरे उषितोऽस्मि वासे कृतवान् ऽस्मिन्नेव समभ्यर्थ्यमानमेव उच्चाटनं हरनिरसनमेव उच्चै

यथा उच्चैर्गजैरटनमभ्यर्थ्यमानएव तन्नामाश्रयत्रिदिवराट् उषितोऽस्मि राजन् उच्चाटनेनमपिलभ
यसे तदेवमामर्ष्यनेवविफलामदर्त्तोहिसेवा अथ व्याजस्तुतौ यद्यपि स्तुमा निंदाभिव्यक्ति विवक्षा
यां विषमालंकारः तथापि प्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यविवक्षायां समालंकारेण निवार्यते एवं
मिष्टार्थ्यवाप्तिः सर्वेपि यत्र श्लेषवशाद सत्तो निष्टार्थस्य प्रतीतिस्तत्रापि समालंकारस्य प्रवृत्तिः ॥

गजैरटनं प्रतिमालभ्यसे अपायस्त्विदिय स्मान्मदर्त्तोसेवा विफला न भवति स्तुविस्तुतिः ततो हरनिरसनरूपार्थान्तरपरिग्रहेण वि
षमालंकारः स्तुत्यां निंदायां पर्यवसाने यतेन वैषम्यस्य निंदारूपस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेन तयापवादः तन्निरस्तं विषमस्य निंदामूलत्वे
न तद्रूपत्वादिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र.व.
कृ.टी.
२२

तदेवं नखल्वेवमेकपदेनेनतत्प्रलक्षणेनतृतीयाएकमपदतोपलक्षितंयद्वस्तुसदर्थान्तररूपंद्रूपान्तरमिमर्थः अर्थान्तरंचवास्तुविकल्पद्वयु
त्पत्तिकथनेनदर्शायितमेव श्लेषेणलक्ष्मासमीवस्तुतोविद्यमानायाइच्छामिमिस्तत्प्रतीतिमात्रेणासमालंकारोदाहरणमपिगतं अपि

यथा शास्त्रेननखल्वकार्यंस्यामितिपिशासमीचितः तथैवशास्त्रैकैनवाच्यित्वराज्ञानलेख्यितां अत्रपित्व
राज्ञानलेख्यितेतिमत्रत्वेनविरोधालंकाराभिव्यक्त्यर्थंनखल्विमत्रपदद्वयविभागात्मकरूपेणरस्यापि
विवक्षायासत्त्वेपिनखेलुनातीति नखल्विमेकपदत्वेनवस्तुसदर्थान्तरपदमादायसमालंकारोप्यस्ते
व श्लेषलक्ष्मासदिच्छावामिप्रतीतिमात्रेणापिगतमुदाहरणं ॥

गतंमात्रपरत्वानिष्टावामिप्रतीतिप्रवक्केयंयुक्तोवारणलाभायमित्यत्रकिंचिदनिष्टस्यापिचैतत्रचोक्तानिष्टप्रतीतिसत्त्वादुदाहरणं
तस्मात् ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः हे तन्वि तपः शोभनगमैर्भवतीति संशयः यस्मादङ्कं कमले भ्रुवं भुजलेषु विमतीत्वेनाहं शंसत् तस्मात्तपः
कृत्वा त्वमदङ्गेऽजन्मनि समलेभ्यः कमलेभ्यः कमनीयं हे दरे सदृशं तिशोभनां गतिं अनुभवतीमन्वयः अत्र कमलस्यात्मलोकरूपगतिप्रा

यथा

ऽनेन तपः सुगात्रि यत्नमांबुजनविमतीत्वे सत् अनुभवति सुगातिमङ्केनमरजन्मनि समलकमनीयम् ॥ इ-
ति समालंकारप्रकरणं २५ विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतफलेच्छया नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि
लब्धुं समुन्नतिम् यथा वा मलिनयितुं खलवदनं विमलयति जगन्ति देव कीर्तिस्ते मित्राह्लादं क-
र्तुं मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपि इति विचित्रालंकारप्रकरणम् २६

अयेन तपसा तः तदलाभेऽपि शोभनगमनस्य गतिशब्दस्यैव त्वाधिष्ठत्वेन प्रतीतिर्विद्यावाप्तिप्रतीतिमात्रेण तत्र निष्ठप्रतिभासोऽपीति इति
समालंकारप्रकरणम् २५ फलेच्छया विपरीतः प्रयत्नश्चेत् हि विचित्रनामालंकारः इष्टविपरीतावरणमिति यावत् तत्र भवति समुद्ध-
सेति उद्यतां मलिनयितुं इति मलिनीकर्तुमित्यर्थः विमलयति निर्मलीकरोतीति मित्रस्य हृत् मित्रद्रोहस्य इति विचित्रालंकारप्रक-
रणम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र.व.
कृ.टी.
११२

स्थूलादाधेयापेक्षयाविशालादाधारादाधेयस्याधिकवर्णनमेकोधिकालंकारः युगान्तकालेप्रलयेप्रतिसंहृतवतः स्वस्मिन्लयंप्रापि
तः आत्मास्वविलासरूपः प्रपंचोयेनतादृशस्यकैटभद्विषः श्रीकृष्णस्यवपुष्यस्यांतनौजगंतिभुवनानिविकाशं यथास्यात्तथा आसनस्थि।

अधिकंस्थूलाधारादाधेयाधिकवर्णनम् ब्रह्मांडानिजलेयत्रतत्रशोनिनतेगुणाः अत्रयत्रमहा।
जलौघेनमान्तिब्रह्मांडानिबुद्बुदायमानानितस्माधारस्यातिशयविशालत्वंप्रदर्श्य तत्रतमोनीमा
धेयानोगुणानामाधिक्यंवर्णितम् यथावा युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनोजगंतियस्यांसविकासमा
सत तनौमधुरिपुनकैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवामुदः स्थूलाधेयाद्यथाधाराधिक्यंतदर्पितम्
तम् कियद्वायत्रगुणयेत्रैतेविश्राम्यंतिगुणास्तव अत्रयत्रशतिप्रमत्तदृष्टमहत्त्वेभवतेनोक्तानोगुणा
नोविश्राम्यंतीतिसेवाधारस्यातोऽल्पाधारस्यावाग्ब्रलणाधिक्यंवर्णितम्॥

तानितत्रतत्रस्थानतनौतपोधनस्यनारदस्याभ्यागमात्संभवोयासांतामुदः प्रीतयोनममुरिपुस्मिन्वयः विशालादाधेयादाधारस्याधिक्यंतद
प्याधिक्यंकियदिति अपरिमितमित्यर्थः वाक्यशाहपवद्धत्त्वश्येचपरमेश्वरेप्रतिभक्त्योक्तिः असंभवाधेति असेकटेत्यर्थः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मातिस्म मातिमानमशकाः अत्र भुवनत्रयोदरेतन्नाथायोः शात्रभुवनोदरयोः समस्तत्वेन प्रशंसनीयत्वात्तदाधिक्यवर्णनमयुक्तमिति
सामामलत्वाणमिमाशंकाद् अत्रेति चात्राप्रस्तुतप्रशंसाशंकेयाम् प्रस्तुतप्रशंसाशंकनीया प्रस्तुतस्याभिधानादिति इत्थमाधारा

यस्यावा अहो विशाले भूपाल भुवनत्रितयोदरम् मातिमानमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते अत्र
यद्गुणत्वादवर्णाद्धेयेऽपि क्रियद्वारत्वेन अहो विशालमिति चाधारयोः प्रशंसा क्रियते तयापि तत्त्वे
नैतस्मिद्भवत्वात्तयोः शात्रुत्वस्य भुवनोदरयोः गुणयशोराशेराधिक्यकरणेनाधिक्यं कस्यापि नैव
प्रशंसा क्रियते इति तत्प्रशंसाप्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामेव पर्यवस्यति इत्याधिकालंका
रप्रकरणम् ३१

ये योग्यतरत्वमोग्यतरस्यतनोरप्याधिक्यवर्णनमितिसामान्यलक्षणं बोध्यम् इत्यलंकारसर्वस्वेऽधिकालंकारप्रकरणम् ३१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
कृ॰ टी॰
२२३

यदिति सामान्येन तु समकं सापेक्षतया सूक्ष्माराधेयाधारस्य सूक्ष्मतया यत्र तदल्पं नामालंकारः मणिपंक्तिरूपाद्गर्मिकांगुलीयकं तव करे या
प्रविरलत्वाद्भ्याघाज्जपमालापन्नसमर्थ्यः वरशाखोरगुलिकाप्रपर्याप्तमः अतिसूक्ष्मतया आधेयभूतमालापेक्षयापि सूक्ष्मतया यदिति देवबला

अल्पं तत्सूक्ष्मादाधेयादप्याधारस्य सूक्ष्मतया मणिमालोर्मिकाते यत्करे जपवटीयते अत्र मणिमा
लोर्मिकानां द्वेरंगुलिमात्रपरिमितत्वात् सूक्ष्मस्यापि विरहिण्याः करे कंकणावस्थैवर्णिता तस्मि
ञ्जपमालावलये वर्तते इत्यस्य क्यानतोपि करस्य विरहकार्श्यपादनेन सूक्ष्मतादर्शिता यथा वा यन्मध्ये
प्रादपि तेस्तनौ लोलादिति इष्यते मृणालसूत्रमपि नैवमातिस्तनौ तवे इत्यल्पालंकारः अयमस
तम यत्र इत्याद्युपकारः परस्परम् त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया यथा वा यत्रौ धी
तः पिबतं पुष्पिको विरलांगुलिः तथा प्रपापालिका पिधानं विनत्नेन तम्

लिनव मध्यभागादपि सूक्ष्म

इष्यते तन्मृणालसूत्रमपि ते न तनयोरंतरं मध्ये भातीमन्वयः इमाः स्याल्लंकारप्रकरणम् यत्र परस्परमुपकारः स्यात्तदन्योन्यं नामाले
कारः त्रियामा रात्रिः यथेति हृद्गतः कुष्टनयनः प्रपालिका प्रपादानाधिकृता काचिद्विनिता धारां जलधारां तनुं सूक्ष्मां ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रपापालिकायाः पथिकेनोपकारः कृतः इत्यन्वयः यत्तस्मुखावलोकनमभिलषितमासीत् तस्य शाहस्य प्रपापालिकावाचकत्वमेव मार्गेण पान्थस्य
यकत्वे यद्विशेषणाद्वयकत्वेन स्वनिजादिशाह्रादपानात् स्वहेतुकाः इति व्युत्पत्तिरिति केचित् इदङ्कम् तदःप्रमुखं प्रत्यविशेष्यविशेषणद्वयकस्य
वस्वनिजादिशाह्वस्वमुखे विशेषमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः यथादेवदत्तस्य शत्रुः स्वमात्रभक्तः इत्यादौ स्वशाहस्यानादिशाप्रत्रगामित्वेनतद्गुणाध्वदेवद

अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वाभिप्रायात् पानीयदानव्याजेन बहुकालं स्वमुखावलोकनं अभिल
षितमाविरलाङ्गुलिकाञ्जलिकरणात् चिरं पानीयपानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः तथा प्रपापालि
कयापि पानीयपानव्याजेन चिरं स्वमुखावलोकनमभिलषतः पथिकस्य धाराननूकरणात् चिरं पानीय
दानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः अत्रोभयोर्व्यापाराभ्यां स्वस्योपकारस्य द्वावपि परस्परोपकारेण
निर्वाह्येते इति कुवलयानन्देऽन्योन्यप्रकरणम् २५

त्वगामित्वे अन्यदेहस्थलपवनिजनतुल्यकुलावण्यवापीभूतो भोजप्रभो विदधदभिन्नवादेइपादो भवान्याः इत्यत्राभवन्मनयोगित्वेह
षणाप्रदातृत्वेनमम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायां अन्यत्र तस्यविशेषणगामित्वनियमः साश्रितानां विप्राणां मयपालकः स्वाज्ञाका
रिणोभूत्याः नामयंकल्पवृक्षः इत्यादौ व्यभिचारात् नैवं तस्य यारतानां विप्राणां मद्भक्तः इत्यत्र मदीयदारस्तानामिति प्रतीतिः
स्यादिति वाच्यं तात्पर्यस्य नियामकत्वेनापत्त्यभावादिति इत्यलंकारचन्द्रिकायामन्योन्यप्रकरणम् २५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰च॰
कु॰टी॰
११३
113

विशेषइतिख्यातेप्रसिद्धेनइक्तंविनाप्रसिद्धमाधारमाधेयस्यावस्थितिरितिक्छिंदंतिनाशयेति नक्तराः सूर्यकिरणाः रात्रावादिसग्रा
ग्रोप्रवेशश्रवणादीपस्थले अत्रकमलानामादिनाशुवादेरश्रवमानेवाथ्यंकुवलयेनेत्रेनानिकमलकुवलयानिकनककलनाद्रुपाणां

विशेषाःख्यातमाधारंविनाप्याधेयवर्णनम् गतेपिसूर्येदीपस्थास्तमःछिंदंतिनक्तराः यथावा
कमलमनम्भसिकमलेकुवलयेतानिकनकलतिकायांसापिसुकुमारसुभगेत्यनानपरंपराके
यम् चत्राद्येसूर्यस्यप्रसिद्धाधारस्याभावेपिनक्तराणाममवस्थितिरुक्ता द्वितीयेसलिलस्यप्रसि
द्धाधारस्याभावेपिकमलकुवलययोरवस्थितिरुक्ता विनाप्रसिद्धाधारंदिनानामाधारान
रनिर्देशंविनैवाप्रलयमवस्थितिर्वर्णिता यथा दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणायेषां
रमयंतिजगंतिगिरः कथमिवकवयोनतेवंद्याः अत्रकवीनामभावेपिनद्दिवमाधारनिर्देशंविनैवा
कल्पमवस्थितिरुक्ता विशेषः सोपियदेकेवस्तुनेकत्रवर्ण्यते अनेवेद्दिःशुरःपक्षान्तर्वेदिद्युपि
सैवम यथावा हृदयामायथातामिदिदुसर्वेस्त्रहशपसे वन्सरामगनोसीतिसेनापीनानुमीयसे ॥

कामिमांसावकनकलतिकाचनिर्देशकथने अप्रलयपर्यंतंदिवमिति दिवमप्युपयातनामपिपरामनल्पगुणगणायुक्तापरिग्राक
ल्पकल्पपर्यंतंजगंतिभुवनानिरमयतीन्वयः प्रभेदांतरमाह यदीतिततीयप्रकारमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

किंचिदर्थान्तरारम्भेणाशक्यपदार्थान्तरारम्भेणाशक्यवस्त्वन्तरकृतिः कथ्यते च सः विशेषः त्वामिति प्रभृतिप्रतियावकोक्तिः

किंचिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः। त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम्॥ यथा वा स्फुर-
दद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यं। विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृ-
हस्पतिश्च॥ अत्राद्यराजदर्शनारम्भेण कल्पवृक्षदर्शनरूपाशक्यवस्त्वन्तरकृतिः द्वितीये राजसृ-
ष्ट्यारम्भेण मनोभवादिसृष्टिरूपाशक्यवस्त्वन्तरकृतिः॥ इति कुवलयानन्दे विशेषप्रकरणम्॥ ५॥

उत्कटप्रतापरूपः ज्वलनो वह्निर्यस्येत्यर्थः। उक्तविशेषणं त्वां सृजता विधिना भुवि मनोभवादिः ससृजे सत्यमित्यन्वयः। अत्र चोक्तवि-
शेषणत्रयान्वयतः समसाम्यमलंकरणम्। इत्यलंकारचन्द्रिकायां विशेषप्रकरणम्॥ ५॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्व॰ क्र॰टी॰
२२५

114

तथाकारितत्वकार्यसाधनत्वलक्षणम् अन्यथाकारितत्वात्कार्यविरुद्धकार्यसाधने चेत् क्रियेत तदाख्यातालंकारः स्यादित्यर्थः येः कटा
क्षविभ्रमादिभिर्जगन्नीयते समत्वं नितरां वशीकृतमायुधादेतीमन्वयः विरूपस्य दक्षस्य जयिनीः विजयकारिणीस्तवेश्वरौमि

स्याख्याताना अन्यथाकारितयाकारि क्रियेत चेत् येर्जगन्नीयते इह तैस्तैरेव कृत्स्नमायुधः यद्यत्साध
नत्वेन लोकतो वगतं तेन केन विद्धि रुद्धसाधने क्रियेत चेत्तख्याताना तः यद्यत्साधनतयाकेन विरूपाते
न तदन्यत्नन्यतिहेद्धिनातद्विरुद्धसाधने क्रियते चेत्सोपि ख्याताना तः तत्राद्यउदाहृतः द्वितीयो यथा
दृशा दग्धं मनसिजं जीवयंति दृशैव याः विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तवे वामलोचनाः सौकर्येण
निबद्धापि क्रियाकार्यविरोधिनी दयाविद्धालंकृति

भेदांतरमाह कारणमात्रगुणपादाधिक्येनेमर्थः निबद्धाः कविवर्णिताः कार्यविरोधिनीपराभिमतकार्यविरुद्धा दिग्जयाय
प्रस्थितम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रज्ञा नेयमिति युवराजोक्तिः बालश्चेतो मयि दयायौवराज्यमपायेन दातमादेवदेतोरदे अदेतवपरित्याज्यपद किं तत्रेन सहनेनेतयश्चत

मध्यपरित्याज्यपदवेने कार्यविशेषनिष्पादकतया केनचित्सम्भाव्यमानार्थोदयेन कार्यविरोधि
नी क्रिया सो कार्यकारणसमर्थनेनेवत्सोपिव्याख्यातः कार्यविरुद्ध क्रियायां सौ कार्यकारणसम्बन
सोनदानुगुणे यथा जैत्रयात्रोन्मुखेन राज्ञा युवराजस्य राज्यपदस्थापने यत्कारणेनेन सम्भा
वितेवालनेनेत प्रत्यनन्तद्विरुद्धस्य सहनयनसौवकारणानयायुवराजेन परिमागसायुक्तत्वदर्श
यितासमर्थ्यते ॥

र्थः अर्थादिति दत्तो पंचमी अन्यथा सामर्थ्यनश्यमनेनवक्ताजैवेति यत्नसाधनेमर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र.च.
कु.टी.
११५

नैष्ठ्यवशंकया दानविघ्नाशंकयैवमनुनिष्ठिते अत्र सर्वोर्द्धलक्षणसदानाभावसाध्यकत्वाभिमतदानविघ्नाशंकात्रयसर्वपदनिरूपणं दानस्तैस
वविरुद्धपदनिरूपणमनन्तरोईयथापि दानविघ्नप्तानाकालिकत्वेनजन्मान्तरेणत्वेनवशाकाभिमानव्याप्यभेदाध्यवसायानलक्षणसमन्वयः।
निवाद्ये सामान्यलक्षणप्रवेवदसमसमन्वयवहितमनुसंधेयम् इतिव्याघातप्रकरणम् ५१ ववनेमर्थः केस्तत्राह प्राक्प्रागभावाकंत्रा

यथाबाल्येऽपि नविघ्नजन्मर्थेनरोदानविघ्नशंकया दानापिविघ्नजन्मर्थेनैवेवननुशंकया अत्रसर्वोनवा
द्वैपत्यप्रतिपत्त्यपके योग्विष्ठत्वेनेतिलक्षणमनुगतिः इतिव्याघातप्रकरणम् गुरुः कारणमाला
साध्यथाप्राक्प्रातनकारणैः नयनीधीः श्रियामागमपापमनविघ्नलेयशः उत्तरोत्तरप्रकरणाभूतप्रबंधपूर्वं
पूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैःवोवक्ष्यमाणैःकृतेगुरुः कारणमालाप्राप्योदाहृता द्वितीयायथा भवेति
नरकाःपापाप्याप्येदानविघ्नसम्भवं दानविघ्नप्रदानेनननमाहात्मनपरेभवेत इतिकुवलयानेदेकारणा
मालाप्रकरणम्

नैतेरनतिक्रमोतियथाप्राक्प्रातनिकरणानिते:पूर्वं पूर्वप्रतिकारणैः पुनरुत्तरोत्तरंप्रतिकारणैःप्रसमर्थःपूर्वंवोत्तरोत्तरेमादिगुणक्रमेणाभि
धानमुदाहरणाक्रमात्त्वरोयेनेतिज्ञेयम् अथ तेकारणंवहिकार्येकारणमालाप्रकरणम् ५२

११५

वक्ष्यमाणाचारुहीनदीप्तानि वक्षार्थं पथिरेकावलिरनेकाकारः न स भूभुजः इति सर्वत्र सेव यस्याते दोःस्तंभयोर्भुजस्तम्भयोर्दोलिते मां दो
लिते यया सा दोलिता वितिपाठे दोला दोलनयोरस्तीति विग्रहः रत्नमुक्तोरत्नदर्पणः द्विक्कालात्मभिन्नमायस्याकाशस्य विभुना
यस्मात्तत्राकाशो विशेषणोद्योतनेनस्थ्यः यतनवेदस्याम्मुखेवेदस्य किरणास्मत्तद्रूपा भवेति सचवेद्येयामासामपापाशेः समुद्रादभू

रुहीनमुक्तरीमार्थश्रेणिरेकावलिर्मता नैवैकर्णान्नविश्रान्तेकर्णौ दोस्तम्भदोलितौ दोस्तंभौ
जानुपर्यन्तमलेवनमनोहरौ जानुनी रत्नमुक्ता वा कोऽत्र स दिक्भूभुजः उक्तवोनरस्य पूर्वस्य विशेष
णाभावः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरविशेषणाभावो वा गरुहीनमुक्तरीतिः नत्रायमर्थकार उदाहृतः द्वि
तीयो यथा दिक्कालात्मसमेव यस्य विभुना यत्तत्र विद्योतते यत्राम्भुष्णस्तथोभवेति किरणानाशः
स्यासामभूत् यन्नतिनमुष्टः स्वयोस्य विशेयत्तस्य जीवाततेवेवोढायरुणमेषमम्मध्यविपोत्ताः
पानवो मूर्त्तयः इत्येकावलीप्रकरणम्॥

तयस्मादिनत्वासामपापितृपुविरपितृमिसमतान् यस्य यजमानरूपः
समानः कालेष्वनस्य वह्नेर्दृविषद्धविर्दानाय भवति यत्र वायुः प्राणरूपस्तस्य यजमानस्य जीवातवे जीवनौषधाय भवति यस्मा
त्पृथिव्यायुर्णागे यपषवायुवीढानापवमनमथविपादरसाष्टौ मूर्त्तयो वो युष्माकं पान्तिन्तु यः इत्येकावलीप्रकरणम् ५॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ व॰ मालादीपकं नामालंकारः एकमिति वाक्यद्वयानुयायी अनेनान्विते अत इति एतावन्मात्रेण दीपकाद् दृश्याद्दीपकं न तु मालारूपकदीपका
कु॰ टी॰ लंकारः मालारूपकनाममालाकनानां सादृश्यस्यानेन तद्भेदीकारादिति भावः संग्राममिति कोदण्डेन यत्र प्राप्ता शराः समासादिताः शरैः शत्रुमस्त
११६

116

दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते स्मरेणा हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः अत्र स्थि
तिरिति पूर्वमेकं स्मरेण तस्याः हृदये स्थितिः कृता तेन तस्या हृदयेन त्वयि स्थितिः कृतेत्येवं वाक्यद्वया
न्वयः अतो दीपकं यद्दीतं शृङ्खरीतिमङ्गावोदेकावलीवेति दीपकैकावलीयोगः यथा वा संग्रा
माङ्गनमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् कोदण्डेन
शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् अत्र येन येन स
हसा यद्यत्समासादितमिति संक्षेपवाक्यस्थितमेकं समासादितपदम् कोदण्डेन शरा इत्यादिषु षट्
स्वपि विवरणवाक्येषु तन्त्रेणैव लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वेतीति दीपकं शरादीनामुत्तरोत्तरं विशे
षणभावादेकावलीयोगः इति मालादीपकप्रकरणम् ५९

कं समासादितं तेन शत्रुमस्तकेनापि मण्डलं भूमण्डले
न त्वं पालकः समासादितः भवता कीर्तिः समासादिता कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितमित्युत्तरोत्तरयोगगुणेनान्वयः इति मालादीपकप्रकरणं ५९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सारनामालंकारः तस्याः स्वयायात्र्यंनतिरिति विशेषोयंतः तदेवत्रयाणांलोकानांसमाहारस्त्रिलोकी सापि विस्मरपि फणिनामीशेश
षेशेनेनिनिद्राति सापि शेषापि सिंधोरेकदेशे तिष्ठतीति शेषः तमपि सिंधुमपि कुंभयोनिरगस्त्यः चुलकयांचकार पीतवान् अयमग

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते मधुरं मधु तस्माच्च सुधा तस्याः कवेर्वचः यथा वा अन्तर्विस्मोस्ति त्रि
लोकी निवसति फणिनामीश्वरे सोपि शेते सिंधोः सोप्येकदेशे तमपि चुलकयांके कुंभयोनिश्चकार य
नैरवद्योतलीलामयमपि नभसि श्रीनृसिंहदलितेंदनकीर्तेः कणिनीलोत्पलमिदमपि वैश्वदनागोयेवि
भाति अयं स्नायुगुणोत्कर्षः अस्मात्स्नायुगुणोत्कर्षो यथा तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः
वायुना किं न नीतोसौ मामयं प्रार्थयेदिति उभयरूपो यथा गिरिमहान्गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभो महत्
नभसोपि महद्ब्रह्म ततोप्याशा गरीयसी अत्र ब्रह्मपर्यंते महत्वे स्नायुगुणः प्रकृतार्थेन आशायामस्ना
युगुणः इति सारालंकारप्रकरणम् ८१

स्तोपि नभसि गगनेरवद्योतशोभां यत्र इदं गगनमपि मेदिनीयेस्वदस्तकीर्तिवर्णिभूषणोनीलोत्पलेविभातीसन्वयः स्थूलः कर्पासः
प्रकृतार्थाशायांप्रकृतस्नायायामाशायाम् इतिसारालंकारप्रकरणं ८१ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰च॰
कृ॰टी॰
११७

117

क्रमिकानांक्रमेणोक्तानांपदार्थानांतेनैवक्रमेणान्वयोयथासंख्यानामालंकारः हृत्पथेनयत्नानियच्चसज्जनेनतत्किंतानिशरणंप्रपन्नानि

यथासंख्यंक्रमेणैवक्रमिकाणांसमन्वयः ध्यातुंमित्रंविपक्षंचजयरंजयभंजय यथावा शरणंकिंप्रप
न्नानिविषवन्मारयंतिकिम् नगृह्यंतेनमुञ्चंतेहृत्पथेनधनानियत् अथक्रमालंकारइतिकेचिद्युवज
द्रुः इतियथासंख्यमलंकरणाम् ५८ पर्यायोयदिपर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः पद्मंमुक्त्वागतेचंद्रंका
मिनीवदनप्रभा अत्रकस्याःकामिनीवदनप्रभायाःक्रमेणपद्मचंद्ररूपानेकाधारसंश्रयणंपर्यायः यद्यपि
पद्मसंश्रयणंकंठतेनोक्तंतथापिपद्मंमुक्त्वेतिविभागोक्त्याप्राक्संश्रयणाद्देयेणपर्यायनिर्वाहः ॥ ॥

यच्चतानिभुज्यंतेनतत्किंविषवन्मारयंतीत्यन्वयःकश्चिन्नामनादयः इतियथासंख्यालंकरणाम् ५८ पर्यायेणाक्रमेणानेकसंश्रयः तदुक्तं
पद्मंक्रमेणपर्यायेःस्मिन्पर्यायइति पद्मात्पद्मसंसर्गत्यागः अतएवभागेनपूर्वसंश्रयणादेपादेव ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जघनवेधस्तनतोक्रमशस्तोमजति मध्यभागस्तोमवते आश्रयति वक्षस्यलेकृत्वसविवर्ताकृत्वमाद्विसंधयेनेवर्कैन द्वितीये अत्रपूर्वेदमा
द्वितीयनामानामार्थायसम्भवोन्वयः अद्वितीयः द्वितीयरदितनमवृषमत्तैकतेनाथ्यवस्थिते एवंचोदाहरणंहृदयेपिसर्वाधारसमाश्रयणं

अतएव श्रोणीवेधस्तजतितत्रतोस्वेतेमध्यभागः यस्योमुक्तास्तरलगातयः सेश्रितालोचनाभ्यां य
नेवलः कृत्वसविवतामद्वितीयेचवर्क्केनकृतायाणांगुणविनिमयः कल्पितोयोवनेन अस्यत्रपर्याये
काव्यप्रकाशकारेनदाजहार सर्वत्रसम्रूपर्यायोयथानन्नाश्रयस्थितिरियंनवकालकूटकेनो
नेशात्तर्विशिष्टपदोपदिष्टा प्रागणिवसहृदयेहृषलत्समाणोथकेदेशुनावसतिवाविश्रुनःरवा
लानाम् सर्वाण्ययेप्युहपर्यायः सेकोवपर्यायोयथा ॥

शाहमिति सर्वत्रसर्वाधारसमाश्रयणांशे केकालकूटननमेतन्रायुक्तंहंस्थानेयसांताहृशीइयमाश्रयस्थितिस्तवकेनोपदिष्टमन्वयः हृ
दयेप्राभ्यांतो अवसरविशेषः अथानन्तरेहृषलदाणास्तदरसकेदेअथुनापुनरीतिसम्बन्धः शुद्धसेकोवविकसमिश्रितः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.व.
क्रू.टी.
११८

118

शैलेंद्रप्रयोगे शेषांवक्षस्थोच विनाततोव संनेनतद्गुणां क्रायास्त्वविश्रमसंप्रतिश्रीश्मतिमभानौ हृदयेप्राद्धिंप्रागात्सं प्रोमेसनिशानैरपोग
जलान्समेतरप्तेनेरयासीनगक्कृतिस्ममर्थः विम्बफलसदृशेऽोष्ठे रागोरक्तिमाऽनुरागमनुष्यरागः अत्ररागस्याभेदप्रभेदाध्यव
साया देकत्वे यत्पकसंवंधनाशेनरसमपरसंवंधसमवलोकेपर्यायपदप्रयोगात् आपणीवेयरतिप्रकाशोदाहृतेनतथैववहृत्वाच्चवि

यातत्त्वगिरावक्षस्थामशेषांक्रायाविश्रमनतनस्तद्गुणाम् सोऽद्धिंगतेसंप्रतितिग्मभानौशैलेशशैनेदेनत
रयामयासीत् अत्रशैलस्थोन्नतोमाधारसंकोचात्संकोचवपर्यायः विकासपर्यायोयथा विंबोष्ठरागस्तत
न्विसर्वमदृश्यत अधुनामृगशावाक्षिहृदयेपिमदृश्यते अत्ररागस्यस्ववैाधारपरित्यागेनाधारान्तरसे
क्रमेणापवर्गितिविकासपर्यायः एकस्मिन्नद्यनेकंवापर्यायः सोपिसंमतः अधुनापुलिनेतत्रयत्रस्रो
तःपुराजनि॥

वोष्ठएवेत्यत्रपर्यायेकयमयुक्तमितिकेनचिदुक्तम् तत्प्रकाशकएवविम्बोष्ठइत्युदाहरणेपर्यायसमर्थनाद्गौनमलयमिवोष्ठेत्वनेनाले
कांविकपरिभाषितशाह्वानांलोकव्यवहारेसंवादस्यांकिंविकारनादेनिदिक भेदान्तरमाहपर्यायेणेत्यत्रवर्गेनेएकस्मिन्नाधारेक्रमे
णयद्यनेकंभवतिसोपिपर्यायालंकारःसमेतिततत्रस्तथैः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रेति अस्माकमिति॥ मदोहृयोश्चेति द्वयोरपि बहुवचनेपरेस्मिनेन स्थूलोतीतकालउच्यते तत्रापि प्रथमेनतरु रविभिन्नाभूत ततोनवित
कैतेप्रियतमः वयंप्रियतमाः इदानीनाथवयेभार्याः इतोपरंकिमनिष्टमितिशेषः कलिशोवक्त्रे अत्रवेप्रियोनिमेकवचनेनेकप्रेम

यथावा पुराभूदस्माकं प्रथममविभिन्नातनुरियं ततोनुत्वंप्रेयान्वयमपि हताशाप्रियतमाः इदानीना
थस्त्वंवयमपि कलत्रं किमपरं दृतानांप्राणानांकुलिशकठिनानांफलमिदं अत्रदंपत्योः प्रथमम
भेदस्ततः श्रीयसीप्रियतमभावः ततोभार्यापतिभावइत्यायेयपर्यायः इतिपर्यायप्रकरणं ४४ प
रिहृतिर्विनिमयोन्यूनाभियकयोर्मिथः जयादेकंशरेणकाकदानात्मशिरःप्रियम॥

पात्रत्वेयज्ञाने प्रियतमाइत्यादिबहुवचनेकरूपनक्षातिरेक इतिबोध्यम् इतिपर्यायप्रकरणं ४४ न्यूनाधिकयोर्मिथः परस्परंविनियमः
परिहृतिर्वलेकारः कदाचसर्वकपंकेकस्मकशिरोप्रियेजयादेमर्थः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
क्रु॰टी॰
१२५

अवयस्यातिमहस्य जराग्रस्तस्य विशेषणस्य गिरिगाननवतः किमिव शोचनीयं न किंचिदित्यर्थः जर्जरं जीर्णतरं केवलं शरीरं तस्य वयोरव-
शेन युक्तं भागमत्वमायशः कीर्तिः शरीरं दग्ध्वाय शोभ्रष्टीनमित्यर्थः इत्यलंकारश्चन्द्रिकायां हेतुनिमित्तकरणम् ५ एकवस्तुप्रतिषेध्यापरस्मि-

यथा वा तस्य च प्रवयसो जराग्रस्तः सर्गिणः किमिव शोच्यते ध्रुवा येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिंदुकि-
रणोज्ज्वलं यशः इति हेतुनिमित्तकरणम् ५ परिसंख्यानिषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयन्त्रणम् स्नेहक्षयः प्रदे-
पेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवाम् यथा वा विलंघयेति कृतिवर्त्मयस्मोलीलावतीनानयनेषु मल्लानि विभर्ति
यस्यामपि वक्रिमाणमेकोऽमहाकालमहार्थेवह्नः आद्योदारदरणो निषेधः शाब्दः द्वितीयेनार्थः वि-
रोधेत स्यवलयो विकल्पालंकृतिर्मता सयः शिरांसि चापान्वा नमयेन्नमहीभुजः इति परिसंख्याप्र-
करणम् ५२

त्वमन्तेनोनियेद्वर्णो नियमेन परिसंख्यालंकारः स्नेहक्षैलादिहिप्रदृश्यम् अनुरागश्च स्वान्तेषु चित्तेषु विलंघयेतीति तस्मान्मेजयेत्यस्य च प्र-
ति कर्मवेदश्च कर्ममार्गं वक्रमाणं कौटिल्यं वक्राकारं विनाव महाकाल इति नेत्रव्याने शिवलिंगे इति परिसंख्याप्रकरणम् ५१
रामचंद्राय नमो नमः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संधिविग्रहयोः कर्मव्यत्ययावबोधकसमासोऽन्यथः इत्यलंकारचंद्रिकायां विकल्पप्रकरणम् ५२ युगपद्भावो भवेत् तद्भावानां बहूनां।

अत्र संधिविग्रहसमासाख्ययोः शिरःस्थापनमनयोर्युगपदुपस्थितयोर्युगपत्कर्तुमशक्ययोर्विकल्पः
यथा वा पतत्सविस्ते वा विलूनं तेन पकलापिनः अथ यकोतः कृतांतो वा दुःखसांतकरिष्यति प्रियस
मागमस्थेन मरणमाशंसनीयं मरणेन तु न प्रियसमागमसंशय इति नयोराशंसाया विकल्पः इत्यलंकार
चंद्रिकायां विकल्पप्रकरणम् ५२ बहूनां युगपद्भावभाजां गुम्फः समुच्चयः नश्यंतिपश्चान्नश्यंतिभ्रमं
तिच भवद्विषः अविरोधेन समस्तानि युगपद्यानां नाशादीनां गुम्फः समुच्चयः ॥

निबंधः वर्णनमितियावत् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नायकं प्रति हृन्मात्रयमुक्तिः हे मायोन्नयाविनिहितेहृदये प्रेमाभिधं शल्यं यात्ययं ति विधुर्विना विह्वला सा नायकाय च्छिद यातिन दाकर्णिना
मिमन्नयः किं न दिमपेनयोऽव्याहशेनेनिद्राति नामितिम्लानि प्राप्नोति प्रकर्षेण ग्लायति प्रेरवति चधूंति प्रणश्यति नैर्बल्यातिशयेन म्हनया

प्र॰ च॰
कृ॰ टी॰
१२०

विश्राणा हृदयेऽन्नयाविनिहिते प्रेमाभिधानेन वै शल्ये यच्छिय याति सा विधुरिना सा योनन्दाकर्णनाम्
प्रीतेष्वच्छानि नाम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेरवति श्राम्यत्युद्वति प्रणश्यति गलत्यन्तर्जङ्के निद्रुहति प्र
त्रकाम्सो विक्रियाणां किं विष्ठालभेदसंभवे पि शतपत्रपत्रशतभेदनन्यायेन योगपद्ये विवक्षातिशयद्यो
तनाय विविवितमिति लक्षणानुगतिः अदे प्रायमिकाभाजामेककार्यान्वयेपिमः कलेरूपं वयो
विधायतनवमदयेप्रमुम् यथैकः कार्यसिद्धिहेतवेनप्रकान्तस्तत्रान्योपि यदि स्यात् समुच्चयमिका यथा खलेकपो
तिकान्यायेन तत्सिद्धिं कुर्वन्ति सोपि समुच्चयः यथा मदे प्राभिजात्यकमेकं समग्रे कारणेन हेतुरूपादि
कमपि तन्मायन नैवा वनवति ॥

याभवति गलितत्वेबलातिशयात् शत्रुप्रतीतलाभवति कार्साविनशामभ्रमणादीनां शतपत्रस्य कमलस्य पत्रशतेदलशतं अदेसा
विके सार्थः अदे सर्वमिन्तु हस्तविकास्वियामिससरः एककार्यान्वयपककार्यसाधकत्वेन समुच्चयालङ्कारः अदहमिदमिकायाः परस्प
रहकारिताः प्राभिजात्यकलीनत्वमग्रसकलम् ॥

१०३

प्रकृतेतरगंगमरथं स्य गमनं प्रयाणे न स्यादिति ध्वौ तत्रयोः मुख्यो निरूढः स एको गर्वीभावः अभिभवो निंदा ते हे प्रसूताः सीते सचरितारंतं सदक्षिणमार्याणपेः
ताक्कते: कथं नेऽकृते शाखास्वज्ञाना प्रयत्नमानो नाभ्युदयमभिजातं प्रत्ययतीसनेनान्वयः अभिजाते कुलीने प्रत्ययति इति समुच्चयालंकारश्च

यथा वा प्रधाने प्रकृते गृहमुपगते स्मिन्सविधि निरूढैः कोलाहलं मा मनभिभवगोयाः परकथाः प्रि-
येस्त्वामीनेस्तदस्मिक यथैवानुपक्रतेः कृतेनतामक्तिः शुभमभिजातं प्रत्ययति इति केवलया
नेदेसमुच्चयालंकारप्रकरणम् ५२ क्रमिकैककगतानां तु गुम्फः कारकदीपकम् गच्छत्यागच्छ-
ति पुनः पान्थः पश्यति शङ्कते ॥

करणम् ५२ क्रमिकानामर्थक्रियाणामेककारकगतानां गुम्फनिबंधः कारकदीपकं नामालंकारः तदुक्तं सैव क्रियासु ब-
ह्वीषु कारकस्येति दीपकमिति सैव सत्कृतिः पश्यति मार्गे ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
क॰ टी॰
१२१

121

हेऽब्धिकन्ये प्रभूनामुद्यतदंडैर्द्वारिविप्रधिकृतैर्द्वारपालैर्वारितानसकृद्वारितानानावरवहीनानस्मान्सरसिरुहदृशा तानेपरमपरिविनैरंगैः करुणैः पश्य
त्यन्वयः इतिकिंप्रभुर्निद्रातीत्यादिश्रेतः अंतः पुरेप्रदेशेः पाशेः दीव्यति क्रीडति भूयः पुनः क्रायासामाहशेषपुरवप्रदीपप्रपदैवोकर्मकारकसम्ब

निद्राति स्नाति भुंक्ते चलति कचभरं शोधयत्यंतरास्ते दीव्यत्यक्षैर्न चायं गदितुमवसरो भूय आयाहि इ
त्युद्दंडैः प्रभूणामसकृदधिकृतैर्वारितान्द्वारि दीनानस्मान्पश्याब्धिकन्ये सरसिरुहदृशा वामेनत्वंगैः श्रा
घ्रोदाहरणेऽत्र तस्य कर्मकारकस्यागमनादिष्वन्वयः द्वितीयेनत्याहृतमसप्रमेोः कर्मकारकस्यैकस्य
निद्रादिष्वन्वयः इत्येकस्यानेकवाक्यान्वयान्दीपकत्वाद्यायास्याकारकादीपकं प्रथमसमुच्चयस्य शति।
हृदीदम् इतिकारकदीपकप्रकरणम् ५३ समाधिः कार्यसौकार्यं कारणांतरसंनिधेः उक्तं हिता
वनरूणीजगामास्तेवभानुमान् ॥

वादितिभावः यत्तिहृद्दिविपरीतम् इत्यलंकारचंद्रिकायांदीपकप्रकरणम् ५२ कारणांतरसंनिधेर्वशात्कार्यस्य करणं समाधिरलंका
रः उक्तं हितानायकसमीपंगतम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मानेनिराकर्तुमस्याः पादयोः पतिष्ठतो मम मोपकाराय दिष्ट्या भाग्येन दैवेन गर्जितम् दीर्घम् उदाहृतमिति अन्वयः समुच्चयकारणानां तत्र

यद्वा वामानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्ठतः उपकाराय दिष्ट्यैतद्दीर्घं गगनगर्जितम् केना-
पि विधिना विहितमस्य कार्यस्य कारणेन तस्मस्त्रियानायुक्तो कार्यं तन्मम गाथानात्समाधिः द्वितीयस-
मुच्चयप्रतिद्वन्द्वी अयं समाधिः तत्र बहूनामेकैकसमर्थानां खलेकपोतिकान्यायेन युगपत्का-
र्यसाधनार्थमवतारः अत्रैकेन कार्यसमारम्भे अपरस्य काकतालीयन्यायेनापतितस्य तस्मै कार्या-
यायकत्वमात्रमत्रोदाहरणे एकेन विहितस्य कार्यस्य प्रियाभिसरणे सकलं कारणम् न प्रकारान्तरमपे-
क्षते अस्माद्वृत्तादिना दीर्घमकालजामनो भवतीमायान् देवापातनाल्पकारेण तस्मै कार्या-
मात्रकृतमिति एवं द्वितीयेदाहरणेऽपि योज्यम् इति समाधिप्रकरणम् ५४

कदलत्वमिदं तद्विपरीतमल्पाकदत्तकर्तृत्वमिति तत्रैमादनादर्शितम् इति समाधिप्रकरणम् ५४ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ च॰
कु॰ टी॰
१२२

बलवतः शत्रोः पक्षे पक्षांतःपातिनि तदीये यः पराक्रमः सप्रत्यनीकं नामालंकारः अनेकप्रतिनिधिरूपवान् उत्पलाभ्यां स्वजयकारिनेत्रानुसारि-
गोकर्णौ अधः कृतौ तिरस्कृतौ अत्र नेत्रयोरुत्पलपरिस्थितत्वात्स्थस्तात्कर्णौ वेति शेषः भुवि भूलोके समरूपाख्यातिं यो हृतवान् तस्मिन्न-
नुप्रविष्टहृदये यस्याः बाला इयमिति त्वयि मत्सरादिव खलु तां निरस्तदयो मदनः सुतरां क्षिणोति तन्वीं करोतीत्यन्वयः अत्र मत्सा-

प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधः कृतौ यथा वा मम रूप-
कीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां
मदनः एवं बलवति प्रतिपक्षे प्रतिकर्तुमशक्ये तदीयबाधने प्रत्यनीकमिति स्थिते साक्षात्प्रतिप-
क्षे पराक्रमः प्रत्यनीकमिति केचित्तत्कमायेन फलति ॥

रादिवेति हेतूत्प्रेक्षा तेनैव तेन प्रतिपक्षसंबंधिबाधने प्रत्यनीकालंकारस्य विविक्तो विषय इति बोध्यं अतएव मम स्मरभेदेऽपि
तैर्विनिर्जितमनोभववपुः साम्बुजे दृशामवमतु रक्ता पंचभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयुक्तन्वशायादिवृकामभ्यस्यदाहृ तेन एवं बहोऽनुत्प्रेक्षैव गतार्थ-
तानेदमलंकारांतरं भवितुमर्हतीति कस्यचिद्वचनमनादेयं केचित्तिकेति तत्संबंधिबाधनापत्तायमाज्ञानेद्वार्थनैविशेषादिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भ्रमरौघः स्वकीयमधुपपात्रपद्मपद्मस्य निमीलनेन कुपितः सन् तथा शोर्विंबफलात् समारुह्य तस्यांके मध्यभागे कलंके फलवमानेनोनीमन्व

यथा मधुव्रतौघः कुपितः स्वकीयमधुपपात्रपद्मनिमीलनेन बिंबसमाक्रमबलात् तथा शशांक
लंकमेके फलवमानेनोति इति भ्रान्तिमानलंकारः कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते
सजितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्ता सरसीरुहाम् ग्रहसमनेनेन पद्मानि येन जितानि इति विवदितम् तथा
चसोऽपि येन जितस्तेन पद्मानि जितानि इति किमु वक्तव्यमिति देहलीदीपकन्यायेन पद्मजयरूपस्या
र्थस्य संसिद्धिः काव्यार्थापत्तिः नात्र काभिमतार्थापत्तिव्यावर्त्तनाय काव्यविशेषणम् ॥

यः इति भ्रान्तिमानलंकारः ॥ कैमुत्यन्यायेनेमर्थः काव्येऽलंकाररूपार्थापत्तिः काव्यार्थापत्तिः दंडापूपिकान्यायेन दंडवलविनाम अपूपानामक
र्षणं यथार्थसिद्धं तद्वदित्यर्थः व्यावर्त्तयेदिति लक्षणावारणायेत्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्रं॰ व
अलं॰ वी॰
१२३

वेधजीवेवत्मकप्रणेनत्पभाद्दरः वेधश्वनानोजीवानांप्रभादरःस्म यत्रनलत्लणयुक्तंकैमुतिकन्यायसमन्नार्थविषयेनेनाधिकाव्याप्यां मन्नो व्याप्तेः
यथानवाग्रेयदिदारिद्र्यस्थिते भूपद्विजन्मनोप्राप्तेः सवितरस्पृशेनमः स्थास्यमस्पृशेये यत्रप्रानेः प्राह्ममहिमाज्ञाप्रदारिद्र्यस्थितापेल याम्रयोग्ये
यदितमावस्यात्तुःशोकमेवेमवगतमभिप्रायस्ताम्याह्यपाद्येनेनतकैमुतिकन्यायेनेतिकेचिदुक्तं तत्रेदंवक्तव्यंकेनचिदर्थेनतत्न्यायता
दृष्टान्तरसापत्तिरर्थापत्तिः नतुकैमुतलत्तणमयुक्तम् काव्यार्थापत्तेरसीरुद्दामितिकमायाविषयार्थापत्त्याव्याप्तकैमुतिकन्यायसमन्नार्थवि
षयत्वेनतत्त्वमायताभावाद्दापादनमस्तीतिस्फतिनचात्रकैमुतन्यायायनामाःत्रनतत्वलेकारत्वमितियुक्तं अलंकारतामिधुक्तानामावी

यथा वा अथरोयमधीरात्मा वेधजीवप्रभाद्दरः अमजीवग्रभोदेवदरतीतिकिमद्भुतं स्वकीयहृदये
भिन्नानि गैतेयोपयोधरे हृदयमात्मदीयस्यभेदेनेकाक्षपातयोः इत्यत्रार्थापत्त्यलंकारः ॥

नानोस्मन्नहृदयमायाय्रपामवेणसंभावयितुमशक्यनानलोकव्यावहारेपिकैमुतन्यायसिद्धमक्काविनावेननेनैवन्यायेनतस्यालंकारत्वा
सिद्धत्वेति इत्थंचनतुकाव्यार्थापत्त्यादाहरणेवत्वमानसम्भावनालंकारेयान्यार्थापत्त्यर्थाकोवकल्पनमिति यत्रार्थोऽतिशयोक्तिवेनोक्ता
यत्रार्थोऽतिशयोक्तौवाचापादकयोर्विपरीतार्थविश्रान्तिविद्दलाणादकस्पसिद्धनमापाद्यस्यसंभावनत्वमितिनैवचित्रत्वनदवोनभेदनायाःस्मा
यकेननतद्विभूताया इति ननत्राव्यातिशयोकार्पीमलेविभ्रमेत्यालंकारवद्दिकायांकाव्यार्थापत्त्यलंकारः ॥

123

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनेन काव्यलिंगमलंकारः अर्थान्तरन्यासवारणाय समर्थनापेक्षस्येति यदर्थान्तरन्यासवद्वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यविशेष-
भावातिरिक्तत्वेन विशेषणेन तदानेनोपादेयमेव नेन निर्वाहे दुःकरविषयत्वात् दुःकरविषयत्वेनात् समर्थनापेक्षस्यार्थत्वेन समर्थ्यस्येति शेषः

समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनम् जितोसि मंदकंदर्प मच्चित्तेस्ति त्रिलोचनः अत्र कंदर्पज-
योपन्यासस्य दुःकरविषयत्वात्समर्थनसापेक्षस्य मच्चित्तेस्ति त्रिलोचन इति स्वांतःकरणे शिवसंनिधान-
प्रदर्शनेन समर्थने काव्यलिंगं व्याप्तिधर्मतासापेक्षनैयायिकलिंगव्यावर्त्तनाय काव्यविशेषण-
मिदं वाक्यार्थहेतुकं काव्य लिंगं पदार्थहेतुकं यथा भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले
शुभं हा सोपानपरंपरे गिरिसुताकांतालयालंकृते अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्या-
सुखालोकैकच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निलीयामहे अत्र मोक्षस्य महामोहत्वमसिद्धमिति
तत्समर्थने सुखालोकैकच्छेदिनीति पदार्थो हेतुः क्वचित्पदार्थवाक्यार्थौ परस्परसापेक्षौ हेतुभावं भजतः

नैयायिकेति नैयायिकाभिमतलिंगस्य लक्षणावारणायेत्यर्थः सम्बोधने शुभमस्त्विति शेषः गिरिसुताकान्तस्य शिवस्यालयः प्रसा-
दस्तदलंकारभूते सोपानपरंपरे सम्बोधने हेतिदैन्ये विभुनाप्रभुना शिवेन युष्माकं या सपर्या तज्जनितसुखस्यालोकप्रसारस्तदेकच्छे-
दके निलीयामि सेवयामि मर्थात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विकरप्रकाराः केशकलापाः विद्रुमाः पद्मिनाः सादमयंती अश्रुरक्तेनेनाऽनार्द्रेनेन प्रश्रोमार्गे निर्दिष्टेन वा पदार्थेषु अनेकपदार्थेषु सर्वस्मिन्न
मनिश्च विदपि लोमभवं तेन प्रगानवान् इतीदं वस्तुतः शरीरसमप्रादुर्भावादनुमितेन संप्रतिनमन्मुक्तः अतन्त्रे शरीरे प्रहमग्रेष्ठ न निमान्तिर

अ॰ च॰ यथा विकरप्रकराजयेतित्ते विद्रुषीमर्थे निसाविभर्त्तियान् पञ्चनाप्युरक्तेतेनननतललनामिङ्कतिवा
क्र॰ टी॰ मेशकः अत्र वा मरसादमयेनी क्रेतलभासमाभावे विद्रुषीमर्थं त्वियान्विभर्त्तिमेति वाक्यार्थः पञ्च
124 नाप्युरक्तेनेनेसपदार्थे श्रेत्रभये मिलितेहेतु यथा वस्तुप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनिश्चयाश्रु
वेनकाथिकविदपि भवेतेन प्रगानवान् नमन्मक्तः संप्रसादमतन्त्रेरग्रेप्णनतिमानिनीशलेतक्षेनदि
दमपरायद्वयमपि अत्र ना वरपरायद्वयमपि समर्थनीयसमप्रार्थत्वात् नत्समर्थनेनेव पूर्वापर
जन्मनोरनमनाभ्यां वाक्या द्वे श्रुताभ्यां क्रियते अत्र द्वितीयवाक्यार्थे प्रतत्त्वमेकपदार्थौ हेतुः अ
त्रापि संप्रतिनमन्मुक्त इति वाक्यार्थे नैकपदार्थौ वा हेतुः क्वचित्परस्परविरुद्धयोः समर्थनीययोरु
भयोः क्रमात्प्रादुर्भावे हेतुभावभजतः ॥

द्वितः समर्थनीयं हेतुकथमनोपपादनीयं प्रसिद्धार्थत्वात् असाहेतुकत्वात् अत्र अनयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये द्वितीयवाक्यार्थः अग्रेप्य
नीतभागिति वाक्यार्थे अत्राप्यतत्त्वेपि नमन्मक्त इत्यस्य वाक्यना दाहृ अनेकपदार्थौ वेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तपस्यन्तीमसमोऽपि निवृत्तवेशेन गतस्याहार्यवर्णितम् कपटेन योऽवद्ब्रह्मचारिणो वेशमास्थाय तनयेनैसा गौर्याः शैथिल्याभ्यां युगपद

यथा असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहि-
तुः प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः अत्र
शिवस्य युगपत्तु विस्रम्भलवर्योपनयनत्वरान्तरङ्गवर्तनेकयोर्विरुद्धयोः क्रमात् गिरिजातीव-
तपसोऽदिसहनेन स्नेहलापकौतुकेन चेति तद्भावयोर्हेतुत्वेन निबद्धौ क्वचित्समस्य विरुद्धयोरुभयोः
समर्थनीययोरेक एव ...... हेतुः ॥

अभियुक्तः आक्रान्तः त्वराशैथिल्ये सहते गौर्भक्तेर्भागविशेषणद्वयमाह तत्कालेऽल्लसत्प्रादुर्भवत् असहभावो दुःसहभावसमर्थो ह्रेयोऽयस्य
तादृशस्य तपसोऽसोढा असहना असमर्थः शीलकमायाः कथानां विस्रम्भेषु विश्वासेषु रसिकश्चेति ब्रह्मचर्यब्रह्मचारिवेषः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र.व. अत्रेसननयायालक्ष्मा अधरसमास्वादयनयेस्तदारिर्जीयादितिसर्वाक्षेपणवर्जितो कीदृशः समुद्रमथनक्लेशंपरिवर्जितोगता
लाभात्सफलं कथयत्र पुनरधरसमास्वादनस्यैव यथा द्विफलं कथयत्रिसूर्थः हे गोदावरि इत्यत्राणिवमध्येमादिविशेषा
कृ.टी.
१२५

यथा जीयादेवुधितनयाधरसमास्वादयन्नुदारिर्यथाम् ग्रेवुधिमथनक्लेशकलयन वि
फलेव समफलेव अत्र विफलन समफलनकलनयोर्विरुद्धयोरेकपर्वाबुधितनयाधरसुधा
दोहनः इदंकाव्यलिंगं हेमलेकारइतिकेचिद्व्यवजह्रुः यथा हे गोदावरि देवि तावकनदो
द्देशकलिंगाः कविर्वीरदेवी बहुदेशादर्शनसंवीतान्ताविरक्तिंगतः पुनर्मणिवमध्यस्थमसु
जितामीसरोजास्नेत्राम्लाणिगमयन्निनौ कथमस्याविकाकिनीस्थासप्तीः स्पश्चक्षलनाः प्राप्णा
कथं गोदावरीकमलब्भिनमेभावनीयार्थी पयारकपाणीवमध्येस्यादिति द्विशक्षणास्यमनो
समारवेगुणाश्नितिसमावित्तवटमानार्थघटकाध्यमपवणिनामितिमौमलक्षणमितिचजयदेवेना
कम

णाम्पुमसनेसमारख्योगुणाइतिजयदेवेनाक्रमितत्वयः तावकनदोद्देशेनदीयभूमीकलिंगाख्यः कविः बहूनांदेशानांदर्श
नेसहचारिणीविरक्तिंमुक्तिंप्राप्तासरस्वती ॥

125

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्यलाभं प्रतिगमनयोयेनेति समन्वयः कीदृशं अर्थे वसंतोऽसौ यो मुरजिन्मुरारिस्तस्याभिकमलं सेषो विद्यमानस्यात्रुपपद्यमानार्थ
स्यावटकत्वमुपपादकोऽयोः श्लोकस्य वर्णितस्य स्पष्टमोगुणेत्यर्थः पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुके पदार्थवाक्यार्थेति द्वंद्वः प्रतीयमा

वस्तुतस्तत्रापि पदार्थहेतुकं काव्यलिंगमेव तद्भेदकाभावात् ननु साभिप्रायपदार्थवाक्यार्थवि
न्यासतद्रूपानेकवाक्यकाव्यलिंगयोः किं भेदकं उच्यते परिकरे पदार्थवाक्यार्थबलात्प्रतीयमाना
र्थो वाच्योपस्कारकतां भजते काव्यलिंगे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतः ननु यद्यपि
सुखालोके कुंदिनीत्यादि पदार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे ग्रथनेऽस्मिन् मानिनीत्यादि वाक्यार्थहे
तुककाव्यलिंगोदाहरणे च पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतः तथापि पशुनाथप्रवरस्त्वो
तेनेति पदार्थहेतुकोदाहरणे मयि निर्मितत्रिलोचनत्वमिति वाक्यार्थहेतुकोदाहरणे च प्रतीयमा
नार्थस्यापि हेतुकोटिप्रवेशो लक्ष्यते

नाकांक्ष्योर्थः प्रतिनिर्देशत्वादिति निर्दिश्यते इष्यार्थते इति निर्देशः
शब्दः तेन विपरीतार्थकशब्दत्वादित्यर्थः तस्मान्नादृशात्तृतीयलोचनत्वस्य तथात्वाभयत्र प्रतिकरालंकारसत्वात्तु काव्य
लिंगोदाहरणत्वमुपपन्नमिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नयोः पञ्चेनेत्यस्कोदाहरणयोः तद्दर्थोपि तेन परिकरोपपादितं त्वं गयेत्यस्य हेतुकोऽजावेवान्यत्रेष्वेत्याद्वितिभावः एतदेव विह्वणोति प्रतीयमा

प्र.च.
क.टी.
१२६

126

पञ्चेनेति स्वविविक्तिनाभिप्रायगर्भं विड्रषीत्यस्य प्रतिनिर्देशनात् त्रिलोचन इति चकं दर्पदा
हकतृतीयलोचनत्वाभिप्रायं दर्पकं दर्पजयोग्ययोर्भिन्नत्वानस्य समस्येन स्थापितत्वयोः परिकरः
एवकिं तत्तदुर्थ्योपि तेन काव्यलिङ्गमपि प्रतीयमानाविवेकविशिष्टेन पञ्चनापि शुश्रूस्कृतत्वस्य
नेकपदार्थस्य प्रतीयमानकेदर्पदाहकतृतीयलोचनविशिष्टस्य शिवस्य विभेसन्निधानस
वाक्यार्थस्य च वाच्यस्येव हेतुभावात् न हि तयोर्वाच्ययोर्हेतुभावाभावो प्रतीयमानेन मध्ये किं वि
हारमस्ति ॥

नेति वाच्यस्येव स्येवकारस्य चित्तं त्वं गणहारकेनेन दीसादि त्वा विस्तृतेन दयमर्थः यदि पञ्चात्पि यदं त्वं गणकेशपाशसाम्याभावादेर्थस्य सम
त्वाद्रुपपादकं स्यात् तदा त्वपरिकरएव स्यात् न काव्यलिंगं तत्त्वेवमस्ति पञ्चपद॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रतीतेर्विवेकिनमात्रेणासाम्याभावस्योपपादानासम्भवात् किं तन्नह्विशिष्टपञ्चरक्तनवाभावएवमानातृपपादकं इति नैतत्कोटिविशिष्टं

यथा सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वाशुचिनिधानत्वादिनानेकेन पदा
र्थेन प्रतीयमाने शरीरस्यात्येवन्तदाणीयत्वे तथा च वाक्यार्थपरिकरोदाहरणे पर्यायोक्तविधया
तन्नहाक्यार्थेन प्रतीयमानेनाहव्यासस्मादितस्मात्पश्चेत्सत्रविलोचनस्मरं च प्रतीयमानेवाक्ये
वपदार्थस्य वाक्यार्थस्य चैतद्भावोपपादकतया काव्यलिङ्गसाङ्गमेव

व्यपि काव्यलिङ्गरूपस्तसाङ्गमेव व्यपानवे त्वनोक्तं काव्यलिङ्गमसमर्थापकारकमस्तीति निर्वाधमेव काव्यलिङ्गमिति नन्वस्य यमस्यो
स्योपपादकस्य काव्यलिङ्गस्याप्युपादकं कष्टमिति शंक्योदाहरणम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पतन्मतीपालंकारंप्रागुदाहृतं त्वनेकवाक्यार्थहेतुकेति पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्यचतुर्थपादार्थहेतुत्वमितिज्ञेयम् हेतुभावोपपादका

यथा यत्नेत्रसमानकांतिसलिलेमग्नंतदिंदीवरं इत्यनेकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाह
रणेत्वन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकानिंदीवरशशिहंसविशेषणानितेषांवाक्यार्थानांहेतुभावोप
पादकानीतितत्रवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगेपदार्थहेतुककाव्यलिंगमंगमितितयोःकाव्य
लिंगयोरुदाहरणेनकाचिदनुपपत्तिः इतिकाव्यलिंगमलंकारप्रकरणम् उक्तिरर्थांतरन्यासःस्या
त्सामान्यविशेषयोः हनूमानब्धिमतरद्दुष्करंकिंमहात्मनाम् गुणवद्वस्तुसंसर्गाद्यातिस्वल्पो
पिगौरवम् पुष्पमालानुषंगेण सूत्रंशिरसिधार्यते सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्युक्तिरर्थांतरन्या
नयोश्चैकंसमर्थ्यत्वमपरंसमर्थकत्वेनभवति ॥

नीतिइंदीवरस्यनेत्रसमानकांतित्वेविनायदादेविवनददर्शनस्यैवगतासादृश्यपविनोदास्यद्विसहेतुत्वनाभवादितिभावः समादिनमर्थमुपस्थ
हरति प्रीति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तयोःयश्च नापि मन्त्रितेस्तीतितयोः इत्यःलंकारवंद्दिकायांकाव्यलिंगालंकारः ५७ प्रस्तुतवंजनकतयेति ॥

ततश्चविशेषेप्रस्तुतेतेनसहृशप्रस्तुतसामान्यरूपस्यसामान्येप्रस्तुतेतेनसहृशप्रस्तुतविशेषरू
पस्यचवाक्यार्थस्यसमर्थनसमर्थ्यात्सामर्थ्यत्वंभवति तथाद्यस्यद्वितीयार्द्धस्यदाहरणं
द्वितीयस्यद्वितीयःश्लोकः तत्वयंकाव्यलिंगान्नातिरिच्यते तथाहि उदाहरणद्वये
प्यप्रस्तुतयोःसामान्यविशेषयोस्तदुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोःकथमुपकरोती
तिविवेक्तव्यम् नहिसर्वथैवप्रस्तुतानांतत्वप्रस्तुताभिधानेनुपयुज्यते तत्तावदप्रस्तुतप्र
शंसायामिवप्रस्तुतव्यंजकतया इतितत्त्वतयानेदेकाव्यलिंगालंकारः ५७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अप्रस्तुताभिधानेप्युक्तमइति प्रस्तुतस्यैवप्रशंसापिविसृष्टेति ख्वेलस्यविषमत्वात्तद्रूपोदोषः सर्वेवथाप्यभवति यतोवीराणांकोपका

अ॰ व॰
कु॰ टी॰
१२८

प्रस्तुतयोरपिसामान्यविशेषयोः स्वशब्दोपात्तत्वात् नाप्यनुमानालंकारः एवंप्रस्तुतप्रती-
तिजनकतया नद्यादिदृष्टान्तिपत्त्यर्थमित्याद्यभावात् नापिदृष्टान्तालंकारः एवोपमानत्वा-
याविस्तरभयात्तदोषः सर्वथाप्यख्वेलस्यवीरःकोपकः वनतरभंगाद्यनिर्विवदतिस्फुटन
स्फुरः कतिपयमादिषु सामान्येविशेषस्योपमानत्वदर्शनेपिविशेषेसामान्यस्यक्वचिदपि
तदर्शनात् ॥

स्फुः सिंहनिर्ह्रादपट्टादिवनतरभंगजमध्वनिः कविभिर्वर्णयेत्युतिनतद्दर्शनात् उपमानत्वादर्शनात् नतुमहाप्रुरुषाकृतिरिवगम्भीरेयम
साकृतिरिमादौसामान्यस्यापुसमानताहष्टेत्स्पृष्टत्वेनाद ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्वाभावान्नासमर्थाभावाच्च उपमाननयान्वयस्य सामंजस्येनाप्रतीतेरसमर्थः इत्यपीत्यादिनाकाव्यलिंगस्य समुच्चयः प्रतीतिवैभावात् प्रतीति
पदार्थप्रयोजनवशात्प्रयोजनस्यापि हेतुत्वविवक्षायां पंचमी उक्तं केवलस्तु एणमुदाहरणान्निष्ठतयादर्शयति इत्यादिकाव्यलिंगोदाहरणे

उपमाननयातद्दन्वयेसामंजस्याप्रतीतेश्च नन्वप्रस्तुतसमर्थकत्वैवाप्रस्तुतस्योपयोगइत्यपिवक्त
व्यः ननुश्चवाक्यार्थहेतुके काव्यलिंगे निरपेक्षस्यामेवाप्याप्यात् ननु लेकान्तेन रस्यापवकाश
इतिचेत् अत्र केचित्समर्थनसापेक्षस्यासमर्थनेकाव्यलिंगे निरपेक्षस्यापि प्रतीतिवैभवात्समर्थने
ष्यान्तरन्यासः नहियत्त्वमेवसमानकान्तिसलिलइत्यादिकाव्यलिंगोदाहरणेऽपिव अर्थापत्त
द्विशास्त्रदाप्राशोके प्राहक्रयोर्गान्ततडिन्कटालाकासेनसौभाग्यगुणोगनानेनष्टः परिभ्रष्टप
योधराणाम् ॥

ऽपिव अर्थोन्यार्थान्तरन्यासोदाहरणेप्रस्तुतस्यासमर्थे नार्थित्वेनास्तीतिमेवेयः शास्त्रदाप्राशोके उपलक्ष्ये अलिंगिने
सति अर्थान्तरशोना स्तडिन्रूपाः कटाक्षायस्याप्याहृ यथैगतवतीउक्तविविशिष्टरूपमामानरूपेणार्थान्तरसमर्थयति परिभ्र
ष्टपयोधराणांकासामंगलानांसौभाग्यगुणोनष्टइतिपयोधराःकुचामेघाश्च ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.व.
कु.टी.
१२५

कुमारसंभवे हिमालयवर्णनम् योहिमालयः ममत्वंमदीयतातबुद्धिः शिरोमस्तके शिखरंत्वसमर्थ्य नार्थितं समर्पणेनापेक्षितं अयंग्रन्थान्तर
न्यासेनसमर्थ्यनापेतत्वेरूपः सामान्येनमयाबुद्धौप्रतिष्ठितत्वात्संभवादिमेनेनान्वयः सम्प्रतिपदेतिविश्रान्तसमस्तेनसार्थ्यविशेषणतयाविशेषावग

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः
शिरसां सतीव अस्यार्थान्तरन्यासोदाहरणेष्वस्य तत्समर्थ्यनापेक्षत्वमस्तीति वस्तुतस्तु प्रायेणैवा
दौ यमर्थान्तरन्यासोपि हि विशेषस्य सामान्येन सामर्थ्यनानपेक्षत्वेपि सामान्यं विशेषेण समर्थ्यनमपे
क्षत एव निर्विशेषेन सामान्यमिति न्यायेन बहूनामपि साराणां संयोगः कार्यसाधकः इत्यादि सामान्यस्य

मे तत्र बहूनामित्यादौ सामान्यविशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वे संभवतीत्यग्रिमेणान्वितम् तत्समनम् ॥ रामचंद्राय
नमोनमः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विशेषव्यासंगेन नन्वेवमर्थान्तरन्यासे क्वचिदपि समर्थनापेक्षा काव्यलिंगेन सर्वत्र संकलभेद इत्याशंक्याह ॥

न्तेणेन भवतेरत्र स्तयानाशोपिवय्यते इत्यादि संप्रतिपन्नविशेषावतरणं विनानुद्दिष्टः प्रतिष्ठतनासं
भवान् नचनत्र सामान्यस्य कामो न सौभाग्यगुणोंगनानामित्यादि विशेषसमर्थनार्थं सामान्यस्यैव
लोकसंप्रतिपन्नतया विशेषावतरणं विनैवानुद्दिष्टः प्रतिष्ठितत्वे संभवतीति न लोके तथात्वेनापेक्षितम
स्तीति वाच्यं सामान्यस्य सर्वत्र लोकसंप्रतिपन्नतया नियमितिभावात् नहि हृद्योयमवानमसोस्ति
मान् इति व्याप्तिरूपसामान्यलोकसंप्रतिपन्नतया यथा मदानस इति तन्निहितविशेषरूपदृष्टान्तानुपादाना
संभवमात्रेण प्रसिद्धव्याप्तिरूपसामान्योपन्यासेपि तन्निहितविशेषरूपदृष्टान्तोपन्यासेनैरपेक्ष्यं संभवति नैवं
वं सामान्येन विशेषसमर्थने स्थले पूर्वोक्तविनस्य सामान्यस्यापेक्षा लोकप्रसिद्धत्वाभावेन तद्वारो
ह्यायत्तनां विशेषाणां तत्र समन्वयसंगत इति वाच्यं इत्याशये प्रत्येव विषयविवेकस्य वालंकारस्यात्र परमवा
दर्शयिष्यमाणत्वात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ व॰
कृ॰ टी॰
१३

130

कविकुलेलक्षणेनेनकविसमूहाभ्यस्तेन तदासदोषपर्वणिशर्मिमायोभवः पार्वणः शर्वरीश्वरस्तेऽह्ः नविशेषणान्यादि स्त्रियः कृतागसेन
नात्ययः अपितुह्रीभिरेवयतः अप्रतीकारस्यदिनैःपारुष्यंकैश्चित्यासांतथाभूतानामयतत्वस्यव्यतिरेकाभ्यांसमर्थनोपपत्त्यामपि तदासदोषः।

किंचकाव्यलिंगेपिनसर्वत्रसमर्थनसापेक्षत्वनियमः विक्रमप्रकराजयेतितत्रस्पष्टतदभावात् उपमा
नवस्तुष्वर्णनीयसाम्याभावेननिंदायाः कविकुललक्षणेनात्रसमर्थनापेक्षत्वविरहात् नद्वितदा।
सदासदोषपिगतोर्थिकाविंतान शारदः पार्वणशर्वरीश्वरस्मादिषुसमर्थनेनदृश्यते नविशेषणानृशा
स्त्रेणानामितनानचमत्कृता अप्रतीकारपारुष्याह्रीभिरेवस्त्रियःकृतागस्मादिकाव्यलिंगविषये।
षुसमर्थनापेक्षाविरहेप्यप्रतीकारपारुष्यासमाहिता॥

पीयादेनदभावात् नविशेषणमादावपेक्षितविरहेपिसमर्थनसमर्थनमनात् अप्रकृतेनेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आद्येमहात्मनोसर्वेशकरत्वेनाप्रकृतेः सामान्येनहन्तुमदक्षिणत्वप्रकृतविशेषसमर्थनं द्वितीयश्लोकमालास्तवर्म्येतेनप्रकृतेनविशेषस्

समर्थनदर्शनाच्च नद्विनवस्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनेसमर्थनसापेक्षप्रसिद्धत्वात् त
स्मादुभयतोव्यभिचारात्समर्थनापेक्षासमर्थनेकाव्यलिंगनिरपेक्षसमर्थने र्थान्तरन्यासइतिनविभा
गः किंतु समर्थ्यसमर्थकयोःसामान्यविशेषसंबंधेर्थान्तरन्यासस्तदितरसंबंधेकाव्यलिंगमित्येवव्य
वस्थाव्यवहारणीयाप्रपंचश्चित्रमीमांसायांद्रष्टव्यः एवमप्रकृतेनप्रकृतसमर्थनमुदाहृत्य प्रकृतेनाप्र
प्रकृतसमर्थनम्

यथाप्रकृतस्यगुणवत्संगप्रयुक्तमुत्कर्षसामान्यरूपसमर्थनमित्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰ हे पार्वति रूपेणाकृतिसौन्दर्येण पापवृत्तये न भवति दुराचरणाय न भवति यथाकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति न्यायादिति यदुक्तं तेन तद्वचनमव्यभिचा
रि यथार्थं तथाहि उदारं रमणीयं दर्शनं यस्यास्तथाभूते पार्वति तव शीलं आचरणं तपस्विनामप्युपदेशतां गतं आश्रमिसमस्तैः शिक्षितेन वि
कु॰टी॰ शेषेणाप्रकृतस्य सामान्यस्य समर्थनं दाने वितरणे मजलं वजलैः कुटकैः जडैः शैल तयोरभेदात् अयि हृदि आक्रान्ते सति विद्यमानगतिः कः
१३१
131

यथा यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विना
मप्युपदेशतां गतम् यथा दानेद्धमपि जलैः सहसाधिरूढे को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत यद्द
न्तिनः कटकटाहतटान्मिमङ्क्षोर्मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम् इत्यर्थान्तरन्यासालंकारः॥

बुद्धिमान्कः अस्मिन्स्थातुं उत्सहेत शक्नुयात् तस्मान्मिमङ्क्षोर्मज्जनेच्छोर्दन्तिनो गजस्य कटो गण्ड एव कटाहः तत्तटात् सजाता
लीनां पटलैः समूहैः परितो मङ्क्षु शीघ्रं उदपाति उत्पतितमित्यन्वयः अत्रापि पूर्वार्द्धोक्तमप्रकृतसामान्यमुत्तरार्द्धोक्तेन प्रकृतेन विशेषे
ण समर्थितम् इत्यलंकारचन्द्रिकायामर्थान्तरन्यासालंकारः ५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कार्येऽसमर्थात् निवर्तनं इति शेषः सामर्थ्यं समकभावापन्नत्वेन लक्षणे निवेशनीयम् न हि नाचमत्काराभावेन चमत्कारित्वविशेषणेनाव
श्यवक्तव्यं नैवानतिप्रसंगात् एवमेवार्थान्तरन्यासलक्षणे पि बोध्यमिति प्रकृतो राजा न जितः न जितोर्थीत्वं रिति शेषः प्रकृतः तत्स
मर्थनेदिमदोनादुर्द्धर्षाऽनाक्रमणीया इति सामान्येन समस्याप्यसागरा इवेति विशेषापनयेतित्तेयम् प्रसिद्धे रत्नानामाकरापरितोषाबोध्यः

यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः स न जिग्ये महान्तो हि दुर्द्धर्षाः सागरा इव यत्र कस्यचि
द्विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्यं विन्यस्य तत्प्रसिद्धावप्यपरितुष्यता कविना तत् समर्थनाय पुनर्वि
शेषान्तरमुपमानरीत्यार्थान्तरन्यासविधया वा विन्यस्यते तत्र विकस्वरालंकारः उत्तरार्द्धं यथाक
थंचिदुदाहरणम् इदं तु यथोक्तमुदाहरणम् अनेनतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न

यथाकथंचिदिति महतामनाक्रमणीयस्यातिप्रसिद्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षाभावादिति भावः इदं च सामान्येनोक्तमिति गुणसमुदायेप
कस्य दोषस्यानाकलनमत्र तिप्रसिद्धत्वेन यथा समर्थनापेक्षमिदं विशेषादि विशेषणसमर्थनत्वमतः स्फुटमित्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कर्णोत्तिरेकाककर्णयोरुरेत्वंदर्पीडाजनकरणिनेशद्दितमेतत्वेणतिनाद्वयेमकारेदः पुष्करसल्लक्काललिनेमांकंदमाग्रहवलेगादस्वश्री
अयश्दात्रेरोनांवयेकोकिलमन्मदीजानीमेदृयतः स्थलवैभवेनस्थानेमद्दिनाकतिविहृस्तुनियमानिभवेतीतिसामान्येनपूर्वोक्तः।

ग्र.च.
कृती.
१३२

132

सौभाग्यविलोपिजाते एकोद्दिदोषोगुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांकः। इदमुपा
मानदीनाविशेषान्तरन्यासेन उदाहरणं अर्थान्तरन्यासनविपर्ययया कर्णाकृतवदमेनचरणेन।
गादूस्वकाकस्वयमाकंदमकारेदशालिनमिदृवोमन्मदेकोकिलम् यस्मानिस्थलवेभवेनक
तिविहृस्युनिकस्यारिकांनेपालवितिपालवालपतिनेपकेनशकेनकः॥

विशेषः समर्थनेनअर्पितदाकांतायोयोविशेषरूपमर्थान्तरंन्यस्यति नैपालक्ष्मिपालस्यभालेपतिनेपकेकस्याविकांकोनशं
केन अर्पितसर्वइति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मधुलिड्भ्रमरः कलंकश्चैतौ अत्र शशिनो मौलिसेवनः कृतः। इवमुत्वेन दृक्कलिताकांजनेचनघोवाधांशोभौ थन्ने इत्यनुषङ्गेणे अं
जनाभोऽविपादे द्वितीयादिवचनम्। उक्तमर्थं सामान्येन समर्थयति दोषाव पिक्का चिन्मेलकतो मिथ्यामिलनाद्गुणान्वेयतः श्रामुत इति कथ

यथा वा मौलिममत्र शशिनो मधुलिट्कलंको दृष्टोऽनुत्वेन तन्नवद्दृक्किलकांजनाभाम्। दोषाविनः
कृचनमेलनतो गुणत्वं वक्रगुणो द्विवचसि भ्रमविभ्रलेखौ॥ इति विकस्वरालंकारः। प्रौढोक्तिरुत्क-
र्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्। कचाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः। कार्ध्यातिशयाहेतौ तद्धेतु-
त्वपरिकल्पने प्रौढोक्तिः। यथा हतगतनैल्यातिशयाहेतौ यमुनातटे वर्तनेद्धेतुत्वपरिकल्पनम्

मेनकाह द्वियतो वक्रत्वं वचसि भ्रमविभ्रलसौ श्रीतिमनाग्गुणो भवतः यद्यपि तदभावे निर्णीयपरमसनाग्गुणाय यद्यदोषलीतिमधुकेवा।
कोऽयममाणजनकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति भावः। इत्यलंकारचन्द्रिकायां विकस्वरालंकारः ५५ उत्कर्षस्याहेतुतात्तदुत्कर्षहेतुत्वकल्प-
ने प्रौढोक्तिः। कलिन्दजा यमुना तस्या मसृणः मेचकाः श्यामाः तीरद्रुमाः इव॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ· व·
कु· टी·
१३३
133

एवं राजा कल्पवृक्षादीनां क्रमेण राजो भवादिभिः पंचभिर्वृत्तैः स्वितरणमनयः यनरः कुवेरः श्रीदो निधिविशेषः रजोभवः परागमकरंदः पयोरु
हेषस्ताः प्रसिद्धः एतत्पंचपदार्थावांतरमाकाशात् प्रतिपाद्यीतस्वितरणोनान्विते अदेतोपंचभूतानिमित्तत्वेरनिक्षामान्यधिकर

यथा वा कल्पतरुकामधेनुचिंतामणिप्रमुखनदशरत्नकोटीवितरणोज्जोभरणपद्मलेजः क्ष्मासोमनरेंद्रवैशेषः
अथ कल्पवृक्षलाद्यैकैकवितरणातिशयित्वगणीयराज्ञवितरणातिशयादेतौ कल्पवृक्षदपरागादिरू
प्रभूतपंचनिमित्तत्वेनेहेतत्वनपरिकल्पनेप्रौढोक्तिः इति प्रौढोक्तिरलंकारः संभावनायदीत्थं स्यादि
त्यहानस्यासिद्धये यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव यथा वा कस्तूरिकामृगाणामं
डाद्गंधगुणमखिलमादाय यदि पुनर्वेधाविधिः स्यात्खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि यदर्थेको
कल्पनमतिशयोक्तिभेदः इति प्रकाशकारः ॥ इति संभावनालंकारः ९२

णेनान्वयः इति प्रौढोक्तिरलंकारः ९१ कुरुवल्लकैः प्रदेयदिपश्चिकर्तासोनदाकस्तूरिकामृगाणामंडादखिलंगंधरूपंगुणमादा
यखलजिह्वायांनिवेशयिष्यामीत्यन्वयः इति संभावनालंकारः ९२ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कस्यचिदर्थस्यमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंमिथ्याभूतार्थान्तरकल्पनेमिथ्याध्यवसितिरलंकारः वैश्यामिथ्योदाहरणेखजस्रंगगनमालां प्रचरव

किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंमिथ्यार्थान्तरकल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वैश्यांवशयेत्खस्रजंवहन् अत्र।
वेश्यावशीकरणस्यासंभावितत्वसिद्धयेगगनकुसुममालिकाधारणरूपार्थान्तरकल्पनंमि।
थ्याध्यवसितिः यथावा अस्यक्षोणिपतेःपरार्द्धपरयालक्षीकृताःसंख्ययाप्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाण
बधिरश्राव्याः किलाकीर्त्तयःगीयन्तेस्वरमष्टमंकलयताजातेनवन्ध्योदरान्मूकानांप्रकरेणकूर्म
रमणीदुग्धोदधेरोधसि अत्राकीर्त्युदाहरणेनिदर्शनागर्भेद्वितीयेतुशृङ्गेअसंबन्धेसंबन्धरूपातिशयो।
क्तितोमिथ्याध्यवसितेः किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंमिथ्यार्था
न्तरकल्पना विच्छित्तिविशेषेणभेदः इतिमिथ्या
ध्यवसितिरलंकारः ५१

पुष्पमालाधारणमिववेश्यावशीकरणमितिनिदर्शनापिबोध्यः परार्द्धपरयापरार्द्धसंख्यामतिक्रान्तयालक्ष्मीकृताउपलक्षिता
प्रज्ञाचक्षुषान्धेनावेक्ष्यमाणाश्रवनाबधिरश्राव्याश्रेणिकर्मधारयः कल

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

134

यत्नार्जवंनात्मकरेणसमुद्देशकर्मैरमणीकक्रुपीरोयस्मितीर्वेमिथ्याध्यवसितेनसंभेदाश्चयान्वयःकल्पनाविच्छित्तिविशेषेणकल्प
नाम्युक्तविच्छित्तिविशेषेणकल्पनामयुक्तविच्छित्तिविशेषेण कल्पनाम्नेनेतिकल्पनास्वरूपेणार्थ्यः इत्युदेयशंकरणापादेशसंकल्प
त् विच्छित्तिविशेषेणेतिवचनमेवविशेषणेनिर्विच्छित्तेर्विशेषणादितिविच्छित्तिविशेषयति यावदित्येयतीवाक्यमाने: एतेनोक्तेष्ठा
क्षोचगतार्थानामावचनाणनिरस्तानचमिथ्याध्यवसितेरलंकारवैचित्र्यमेवेशासंजगाःप्रतीताःधर्मस्तुनावैलतितिनिगमस्तगमान
गंगेगुणास्तेवमादौहदिष्टेमंयशादिसेवद्वाह्रुणानोसमस्तानांप्रतीते:नुशब्दमात्रेणनासमालंकारतायाअसंभवात् काव्यप्रतिभामा)
समाध्यवसितिरपिस्यादितिवाच्यं समस्तानामप्रतीतेरर्थैकस्याप्यर्थस्य कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावो न शब्दमात्रेण नासमालंकार
तायाअसंभवात् कविप्रतिभामात्रकल्पितार्थाकावेलंकारपदास्पदमितिविषमालंकारस्य कारणत्वेऽप्येवाभिधानादितिलेवि।
स्तरेण इतिमिथ्याध्यवसितिरलंकारः ६२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ललितमिति लक्ष्यनिर्देशो निर्गत इति तदाहरणांशः दिएनमादिकमप्रस्तुतो नेयत्तुष्टये नायकविशेषणम्। दाक्षिण्यमत्रेरोधिशीलनेनत्याग

प्रस्तुतेन वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्। ललिते निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति। प्रस्तुते धर्मिणि यो
वाक्यार्थस्तमवर्णयित्वा तत्प्रतिबिम्बभूतस्य कस्यचिदप्रस्तुतवाक्यार्थस्य वर्णने ललितम्। यथाकथंचिद्वि
दाक्षिण्यसमागतेन तत्कालेऽपि दयितेन प्रतिनिवृत्ते नायिकान्तरासक्तनायकानयनार्थं सखीमभियाचितुकामां ना
यिकामुद्दिश्य सख्या वचनेन ख्यापनार्थं प्रतिबिम्बभूतगतजलसेतुबन्धवर्णनेनीयमप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतधर्मि
कत्वात्। नापि समासोक्तिः प्रस्तुतेन वृत्तान्तेनैव विशेषणसाधारण्येन सारूप्येण वा अप्रस्तुतवृत्तान्तस्फुर
भावात्। अप्रस्तुतवृत्तान्तादेव स्वरूपादि दृष्टप्रस्तुतवृत्तान्तस्य गम्यत्वात्। नापि निदर्शना प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्त
योः शाब्दोपात्तयोरैक्यसमारोपप्रवृत्तस्याः
समुन्मेषात्॥

रेति सखीवचनं नायिकाख्यापारूपेणार्थः साम्यमात्रेणैव स्वार्थं क्वचिदलंकारत्वेन भावमाशंक्य निराकरोति नेयमित्यादिना तथा
वप्रकृतः प्रकृतवृत्तान्तस्य कस्यचिदुपादानयुक्ते इति भावः। तत्त्वभयोः शाब्दोपात्तत्वाप्रस्तुतमात्रस्यात्र नेपि निदर्शनात्विमाशंक्याह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इतिचेत्तथाप्यवस्थितिर्भवति नहिंसाश्रयेति एकःकृतीशंकतेतेषुयोऽसौशङ्काभ्यावतस्मादाविरन्वयः अप्रस्तुतस्यशंकेनोदेतव्यवर्णनीयत्वादि

यदिविषयविषयिणोः शब्दोपात्तयोः प्रवर्त्तमानएवालंकारो विषयिमात्रोपादानेपि स्यात्तदारूपकमेव
भेदेप्यभेदरूपायाअतिशयोक्तेरपिविषयमाक्रामेत् ननुतर्ह्यप्रस्तुतनायकादिनिगरणेनतत्रशब्दो
पात्ताप्रस्तुतनीरागभेदाध्यवसायइतिभेदेऽप्यभेदरूपातिशयोक्तिरस्त्वेवंतर्हिसारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्र
शंसाविषयेपिसैवातिशयोक्तिःस्यात् अप्रस्तुतधर्मिकता
नभवतीतिचेत् ॥

तिशयोक्तिस्थलेचवापीकापीमादिनाप्रस्तुतेनाप्रस्तुतनायकादेर्वर्णनीयत्वादतिशयोक्तिस्थलेऽयितंशंकेतिभावः प्रसिद्धेहेतुविमादह॥ ॥
ॐ ॐ ॐ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रसिद्धिरिति वाचीकापी सर्वसंमतेत्यर्थः नहतीति प्रस्तुतगतेत्यर्थः अप्रस्तुतप्रशंसायांक्तविप्रस्तुताप्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्रप्र
स्तुतवाक्यार्थप्रतीतिकाले हश्यते ललितेतु न क्वापीति नितरामतिशयोक्तितयाभेदात् सोऽपूर्व इत्यादिना रसनाविपर्ययम्।

नन्वप्रस्तुतधर्मिवाचकपदस्यापि प्रसिद्धातिशयोक्त्युदाहरणेष्विव प्रस्तुतधर्मिलक्षकत्वसम्भवात्
नत्वप्रस्तुतप्रशंसायामस्तु पादप्रस्तुतवाक्यात् प्रस्तुतवाक्यार्थावगमस्तेन नातिशयोक्त्या विंवविष
यवाचकैकस्तुनप्रे विषयालक्षणे इति भेद इति चेत् नहीं ह्यपि प्रस्तुतगताद् अप्रस्तुतहस्तोतरूपाद्वाक्या
र्थाद्धृतप्रस्तुतमृगतरूपो वाक्यार्थावगम्यत इत्यतिशयोक्तितोऽभेदोऽस्तु वस्तुतस्तु पूर्वोरसनाविप
र्ययविचिपिस्तकर्णयोश्चापले दृष्टिः सामदविस्मृतमपदेक किंभूयसोक्तेन वापूर्वे निश्चितवान्
सिभ्रमाद्द्ययद्वारणोद्यायामसावेतः स्तूनकर्णेनिषिद्ध्यत इति भातः कपिष्ठयद इत्यादावप्रस्तुतप्रशंसा
सा दृश्यते प्रथमप्रतीतादप्रस्तुतवाक्यार्थात् प्रस्तुतवाक्यार्थावगमात् इत्येतन्न घटते ॥

तिनशापाकर्णयोर्जिह्वापरिवृत्तिः पूर्वविपरीताभिधानेन वर्णचापले प्रसिद्धेऽपि प्रस्तुतप्रस्तावार्थत्वं च मदः प्रसिद्धो गर्वश्चानेन विस्मृतास्वपरयो
र्दिक्प्राग्ः सामानामविभागप्रययामाहदृष्टिः वारणोगजोवारकस्य स्तूनः सरंभः थनरहितस्त्वागदङ् ऊत्तोनगटनेन स्याद॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ व॰
कु॰ टी॰
१३६

136

एतस्य भ्रमरस्येव वनस्थस्य विशेषणं भ्रमरनिराकरणस्येति चवर्णोपलमात्रस्येयणकोडीकरणस्वार्थेन सम्भवेदाशयः अप्रस्तुतमेवो
पनादीनि श्रादिना साहृण्यनिवेधनात्प्रस्तुतेनवाक्यार्थो व्यगनिपरिग्रहः अत्रापि ललितोपि वर्णानामूपमेति चमत्कारितारूपया विछित्ते स्तदा

अप्रस्तुतेनवारणस्य भ्रमरस्येव वननिराकरणेकर्णोपलमात्रस्य भ्रमरनिराकरणस्येहेतुत्वसम्भवेपि
रमता विपर्ययोतः सूत्रकरणयोर्द्वैतत्वतासंभवेनमदस्य प्रस्तुतनस्येव वनप्रवेशेनत्वेन रमता विपर्ययेया
हीनोत्तरत्वेनत्वान्वयार्थे वारणस्य पदस्य इ: प्रभुरूपविषय कोडीकारेणैव महितेर्वृक्षव्यवादेवसम
पियप्रस्तुतस्येवोपनादिविछित्तिविशेषानयाप्रस्तुतमयंशोमायाअतिशयोक्तिनाभेदोवदत्वेनतरा
त्रापिप्रस्तुतेधर्मिणोस्वपदेनतिर्दिष्टपनत्राप्रस्तुतनवर्णना

वछित्तरकवर्णानारूपनमिसाभिप्रायः कस्यचित् नेत्रहेत्वादेः स्ववाचकेननेत्रादिपदैर्नअनिर्दिष्टत्वात् अभतिपादितत्वात् अति॥

१३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यायोक्तिरस्तीति अतिशयोक्तिर्वास्तीत्यर्थः तत्सम्बन्धात् संबोध्यमानत्वाश्रयितत्वयोरसम्बन्धेऽपि वर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसंगात् अलेका

रूपस्य विच्छित्तिविशेषस्य सद्भावान्नातो भेदः तत्र चोदाहरणं यथा नीलोत्पलछद्मान् वापीका
पि स्फुरति गगनेन तमं च तत्पद्येमा दिक्षु तत्प्रस्तुतस्यकस्य विद्रुमिणः स्ववाचकेनानिर्दि
ष्टत्वादतिशयोक्तिरेव एतेन गतमन्त्यमसंबन्धे संबन्धवर्णनादिषु असंबन्धे संबन्धवर्णनेन रूपातिश
योक्तिरस्तीति शाकापि निरस्ता तथा सति कस्तम्भोः कथयामीत्यादावपि तत्प्रसंगात् ।
रूपनिबन्धनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिरूपविच्छित्तिविशेषेणालंकारान्तरकल्पनमिदापि
तत्त्वं तस्मात्सर्वालंकारविलक्षणमिदं लक्षितम् ॥

शंतरं कस्तन्मिन्यादावप्रस्तुतप्रशंसाप्रसक्तेरेतल्लिखितमित्यतिविवेति अप्रस्तुतार्थप्रतिबिंबरूपस्याप्रस्तुतार्थस्येत्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कु॰ व॰
कु॰ टी॰
१३७

प्रतीयमानवाक्यार्थे विषमेति । लमतिहर्यवैशाखोरेका न तु रूपेमर्थः । नामर्थ्यमनाद्दशामतिक रणक हर्ष्यवैशाखानेहकाभिमायस्य नले
त्रिदमये मार्गकिः हेतुलायेतयाकतमोदेशः वसंतसुकस्य दशामनाद्यिमायिनः नयिमाम्मसंकेतनयाक्रनाथ्यसंज्ञानामपि अनेनम
लक्षणेनजेनेन नख्याश्चवर्णादौ अपि त्रिश्रेवेति अत्रवनाद्दशावनदशायुपमामस्तनार्थ्यस्य प्रस्तुते देशिकथ्यनाम्य स्तनहतं तस्या ।

यथा वा कस्तूर्यप्रभवो वेशः कथा लाविषयामतिः । तितौ गुड्डलकं मोदात्तु डुपेनाक्षिसागरम् अत्रा
पि निदर्शनायाति नेकार्यार्थ्ये हृश्यामनाहूर्यवैशाखायित्वमिक्कुरहामिति प्रस्तुतनार्थ्योपमासा
मस्ति विवक्षुतयाडुपेनसागरं तितौ गुडुरस्मीत्यप्रस्तुतनार्थवर्णनेनादौ विषमालंकारविन्यासेन
वकेवलनास्तर्थ्यस्यगम्यमानत्वात् यथा अनायिदेशः कतमस्त्वयाद्यावसंतसुकस्य दशाव
नम्र वदामसंकेतनयाक्रनाथ्या अव्यापितानेनजेनेनसंज्ञा अत्रकतमो देशस्त्वयापरिमृक्तः ।
तिप्रस्तुतनार्थमनुपमस्य वसंतसुकवसंतदशामनायीतितनत्यतिविवक्षुतार्थमार्गोपमासाहललि ।
तालंकारः इति ललितालंकारः १२

प्रस्तुपमप्रतीति नचात्रवारणेन्द्रलीलामिति वस्त्वदार्थनिदर्शनायुः केति वाच्ये तत्रप्रस्तोरीईनमकतत्वमंतो पादानेनसहृशापर्थवस्य
नत्रूपनिदर्शना मतेवयमनुपादानेनत्यगपवामगुक्त विक्लितिविशेषमेनललितालंकारस्येवोपचितत्वात् यतेनदृशापदलत्वात
निःश्रीकतस्यकार्थ्यहारेणास्य राजकर्तृकमाकमैतस्याभिधानास्याक्लिमिश्रपिवतं उपयेयमसंकेरणपायेसंकराश्रेनिसंदेहः ३ ।
ललितालंकारः ॥

137
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नामेवेति ध्वनिकामेवेत्यर्थः निखिलशेषविनाशसंकल्पामनोरथस्तदिना मेरुपर्वतं हि लंघनक्रं तामीभीरु इति मन्वयः नंदतिदेशातः नेदाज्ञावशातः
मनसाध्वकुंजद्रुमेयमतिशंश्यकारेणगीतगोविंदकृता यत्नयातकसतिविवरकणमात्राश्रितयाजलदकणाभसाविभूसणोनदत्वायिकाभा

उक्तं हि नार्थसंसिद्धिर्विना यत्नेन सद्धर्मिणाम् नामेव यथा वनेन तस्मै निखिलशेषवहतिका उक्तेनार्थस्य
विशेषः सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीति निमिमसते नन्वाभिः क्षोभसंकल्पमुक्तेऽत्राकवयो विद्वत्सिक्ता
लब्धमातन्द्रियमसाध्यसत्तदुपायसंपादनयत्नेन विना सिद्धिः प्रदर्शनमुदाहरणं स्फुटम् यथा वा
मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैः नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय इत्थं नंद
निदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुंजद्रुमे राधामाधवयोर्जयंति यमुनाकूले रहःकेलयः॥

वादश्च कमुदाहरणमिति तत्र कुंडे नसिद्धेः नदिद्वयपशमायानसमर्थीमात्रमात्राश्रितस्तदथिकाभावे दर्वीयकं नास्तीति वक्तुं शक्यो
नदानीमुपयोगाभावोपि तस्यैव कालान्तरेण तदुपयोगसम्भवात्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
क्रा॰ टी॰
१३८ 138

न च चातकस्य जलसंग्रहात्पयोगादेषु मं शंकनीयं चातकस्य मानस्य प्रसक्तेनकया न ह्यायं प्रसक्तेनदात्व् पावकस्य मनोनेकाव्यस्य पर्यवसाना।

अत्र यथा मा यथ वयोः परस्परमुत्कंठितत्वेश मिह्नतंन्वेयु शेवशेष्यकारेण निवद्धमिनत्वेवादादा
णोलक्षणानुगतिः वोक्तु नादयिकार्थ्यसामसिद्धिस्वप्रदर्शणोदीपमुद्योजयेद्यावमोवद
म्भृदितोयकिं सष्टे यथा वा चातकस्त्रिवत्वरान्मयः कणानामावेत्तजलधरे पिपासया सोपि
सरयति विस्ममभ्यसाहेतहेतलक्षणामुदाहृता ॥

द्विति तृतीयभेदमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रकर्षेणोत्पन्नवृत्ते निधिदर्शनसाधनेन खननेनैतत्साधनौषधीमूलमित्यर्थः साधितो लब्धः चित्रेति ग्रन्थः स्थितं हस्तप्राप्ये देशे स्थिते अथवा
स्थितमिति पाठे समीपशोकयष्ट्यावस्थितमित्यर्थः श्रिता आश्रिताः विटपाः शाखा येनेति पुष्पौघविशेषणम् अवचयात् आहितवनीयष्टिः

यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात्साक्षाल्लाभः फलस्य च निध्यञ्जनौषधीमूलं खनता साधितो निधिः फ-
लोपायसिद्ध्यर्थात् यत्नात् मध्ये उपायसिद्ध्यमनपेक्ष्य साक्षात्फलस्यैव लाभे प्रहर्षणम् यथा नि-
ध्यञ्जनमित्यर्थं मूलं कोऽपि खनन् तेनैव निधिलाभः यथा वा उच्चित्य प्रथममवस्थितं मृगाक्षीपु-
ष्पौघं श्रितविटपं गृहीतुकामाः आरोढुं पदमदधादशोकयष्ट्यावामूलं पुनरपि तेन पुष्पिताभू-
त् अत्र पुष्पग्रहणोपायभूतारोहणसिद्ध्यर्थात् पददानात्तेनैव पुष्पग्रहणलाभः इति प्रहर्ष-
णालंकारः ९५

स्कन्दः पदाघातेन पुनरप्याशाखामूलं पुष्पिताभूदित्यर्थादशोकयष्टिः अत्र च नदसाध्यकत्वानल्लाभ इति प्रकारत्रयसाधारणं लक्षणं
बोध्यम् इति प्रहर्षणालंकारः ९५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰ ईप्समाणविरुद्धो योऽर्थस्तत्संप्राप्तिर्विषादनमलंकारः। नोद्यजयेद्यावदित्येतेन तदिच्छामात्रेण तत्कारणमिति विषमाभेदः। एवमग्रिमो
दाहरणेऽपीच्छामात्रेण निष्ठानन्दकुलावरणमिति॥ इति विषादनालंकारः। ९५ एकस्य गुणदोषाभ्यामन्यस्यतो गुणदोषौ यदि भवत

कु॰टी॰
१३५

ईप्समाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम्। दीपमुद्योजयद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः॥ यथा वा॥ रा
त्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः। इत्थं विचिन्तयति कोशगते
द्विरेफे हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार॥ इति विषादनालंकारः। ९५ एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्ला
सोऽन्यस्य तौ यदि। अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी॥ काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वाञ्छ
न्त्यः पादपद्मयोः। निन्दन्ति च विधातारं त्वद्धाटीष्वरियोषितः॥ तद्भाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्
जनम्॥

त्तदोल्लासालंकारः। अपिसम्भावनायां साध्वी पतिव्रता स्नात्वा मां पावयेदिति जाह्नवीच्छतीत्यन्वयः। त्वद्धाटीषु युद्धयात्रासु कुचयोः स्रष्टुं का
ठिन्यं पादयोर्वाञ्छन्त्योरियोषितो विधातारं निन्दन्तीत्यन्वयः। स्रष्टुमिति पाठे कुचयोः काठिन्यं पादयोः स्रष्टुमिच्छन्त्य इत्यन्वयः॥ ॥
रामजी राम जी

139

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भूपालसेवकानामयमेवलाभोयदिवयोनभवतीसन्वयः ॥

लाभोयमेवभूपालसेवकानांनचेद्वधः कस्यचिद्गुणोनामकस्यगुणःदोषेणदोषोगुणेनदोषोदोषे-
णगुणोवायस्यवर्णितेसउल्लासः द्वितीयार्द्धमाद्यस्योदाहरणंनत्रपतिव्रतानामहिमगुणेननन्दनान
नोगंगायाः पावनत्वगुणेनवर्णितेः द्वितीयश्लोकेद्वितीयस्योदाहरणं अत्ररान्तोयादीषुपलाघ
माणानांअग्नियोर्षेनापादयोर्थावनपरिपंथिमार्दवदोषेणनयोःकाठिन्यमहत्त्वश्लाघ्यमकंऽचेया
त्वक्त्वसुवनोधान्तर्निद्यनदोषावर्णितः तृतीयश्लोकेतृतीयेवनर्थयोरुदाहरणम् तत्रसज्जनमदि
मगुणेनयत्नस्पानदनाश्रयणंदोषेनैनराज्ञः क्रौर्यंदोषेणतत्सेवकानांवधेविनानिगमनेगुणा-
त्वेनवर्णितम् अनेनैवक्रमेणोदाहरणांतराणि ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रथस्य संतोभाच्चलनाद्यदयमेसांमेनाश्चोदपिनापानिपीडितः संछूष्टः ममांगतुमथोमपवैकः कतीकुशलः अवशिष्टमेगांभूमेर्भारमात्रमिमर्थः

अ.व.
क्र.टी.
१५.

140

यद्वेगरथसंतोभाद्देसेनासोनिपीडितः एकः कतीमदेगोतुशोषमेंगांभ्रवोभरः अत्रनायिकासौंदर्य
गुणेनतद्देसनिपीडितस्यमांसस्यकृतिवगुणोवर्णितः कालेनेदनवेदनद्रुमसखेनास्मिन्वनेस्यो
यतोद्रुवंशैः कविनेरसमहद्दैरगाक्रान्तमेतद्वनम् तेषुमोमानिज्यघंजातदहनज्वालावलीसंकुला
नस्थानेवकुलानिकेवलमिदंसर्वंदंदग्धंवनम् अत्रवेणतनोपरस्परसंघर्षसंजातदहनसंकुलत्वेदो
षेणावननाशरूपोदोषोवर्णितः दानार्थिनोमधुकरायदिकर्णतालैर्दूरीकृताः कविवरेणमदाय
बुद्ध्यानसेवनोद्गमेऽनहनिरुंधाभृंगाः पुनर्विकचपद्मवनेचरंति अत्रभ्रमराणां अलेकरणानगुणे
नगजस्यतस्यनिःक्षेपदोषत्वेनवर्णितः ॥

द्रुवंशैद्रुष्टवंशैरभिःकुलस्यमादिरियोबोध्यः वननाशरूपः वनसंवंधीनाशरूपः वनस्पतिपृष्टकनरः पातनतस्यनितेयोभ्रमरनिरासः राजस्यदो
षत्वेनेतिसंबंधः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मुहुः परिलीढं आस्वादितं तनीयसेन मनसा कारणाभूतेन वानरेण कवीनां तत्र तस्मिन्सति विचारणाव्यवसनाविचारतत्परेणाश्मना पाषाणेन अ

आघ्रातं परिचुम्बितं परिमुहुर्लीढं पुनश्चर्वितं त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यथां मा कृथाः हे सद्
रत्न तवैतदेव कुशलं यद्वानरेणादरादन्तःसारविचारणाव्यसनिना चूर्णीकृतं नाश्मना अत्र वानरस्य
चापलदोषेणाश्मनश्च मूर्खेण नाभावो गुणेन वर्णितः अत्र प्रथमचतुर्थयोरुल्लासोऽन्वर्थः मध्यमयोः
कृत्रिमोयं न लाक्षणिकः तावेतौ यदि न स्यातां तदवज्ञालेशकृतिस्त्वसा स्वल्पमेवोक्तं भवेदस्यैव अस्य
व्याप्तिसागरम् शीलं नियदि पञ्चानि कादाचित्कान्ययुतेः तावेतौ गुणदोषाभ्यां तौ गुणदोषौ अत्र क
र्मावित्रुत्तानाम् स्वगुणालाभ द्वितीयार्धे मुदाहरणम् दोषेणादोषस्याप्राप्तौ तृतीयार्धे यथा उल्ल
ासालंकारः ९९

थमचतुर्थयोः गुणेन गुणादोषेणावागुणाभेदयोरुल्लासशब्दः अन्वर्थ इति तत्र कृष्टोल्लासः समुच्चये तत्र सर्वथानुगतश्च नार्थः स्वविमायेति केचिदुक्तवत्संबंधा
कृत्रिमस्तु दोषकृत्रिमोयं नीतिवद्विमर्शः इत्युल्लासालंकारः ९९ अस्याभ्यस्य परिमाणमात्रम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

समासोक्तिकवि नाह्वयियातः करणेस्त्वयी भूयास्मती भूयवन्मन्मयतितदास्माकमत्रके: अस्मानां नीरस्मानां पुरुषाणामनादरस्मन्दैः

अ॰च॰
कृ॰टी॰
२५२

मत्तक्रियेदं तन्मदयति स्वयी भूयासमती स्वयियः किमस्मानामस्मादलमपुरुषानादराभेवैः यथाय
नस्तहृत्सरस्मरमणीयापि रमणी क्रमाराणामेतः करणदूराणोनैवकृतो नेवेत्सेवरामेहेषणालघुत्वाके
नामदिरदेतिनोवालैः केकणाभूषणानिकृतेषदानिनेहेस्तामपि स्वहृदेनं कृतेषु जडाश्रमयशः
किंनामलोकत्रयीदीपस्तोत्रुजवोयवस्सजगनामीशोसिकिं ब्रूमहे अत्राद्यकविनारमणीशु।
णाभ्यां अलसवालकोयः स्वदयोल्लासस्वरूपगुणाभावो वर्णितः द्वितीयपरमेस्वरानेगीकारेदा
षेणादिमगजादादीनां लघुना स्वपदेशाभावो वर्णितः रसवत्स्रालंकारः ९७

किंनामस्मात्र किं विदित्यर्थः क्वचिदलसेति पाठः परस्मरमणीयापि केवरमणीस्तनस्तरुणास्य यथोक्तः करणदर्पणकृतेन तत्क्रमाराणां
वालानांनेमत्वयः शिवंप्रतिकस्यापि कवेरुक्तिः जनानां स्वयंः पदेजडाश्रः अत्रुजवोयवः स्वयंः उल्लासस्वरूपगुणाभावः रसवत्स्राले
कारः ९७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अभ्यर्थनादवज्ञानेनैव दोषस्यैव ग्रन्थितेति लक्षणनिर्देशः शास्त्रनिरन्तरं संकीर्तितः इत्यनेनान्वयः जीर्णतो सत्त्वपकारान्नमतो दारिकीनरः शक्तिः
कस्तुरवीति वैधर्म्येण तु रवीत्यर्थः अस्याथार्थान्तरन्यासेनान्वयः दर्शितेति वैधर्म्यो विपर्यस्तत्त्वपकारानभिलाषी विपत्तिमाकांक्षतीति

दोषस्यासामर्थ्येनावज्ञानेनैव गुणादर्शनात् विपदः सेवनः शास्त्रयास्य संकीर्तिते दरिः यथा वा मा-
द्यवजीर्णतायानयन्नयेपक्वतेदवेः नरः सत्त्वपकारार्थी विपत्तिमभिकांक्षति इयं दन्तमेते प्रवि-
गाढवसोक्तिः सत्त्वस्यपकाराभावे दोषः तदभ्युपगमे देन गुणो विपमाकांक्षायाः प्रसक्तिः सा
वव्यतिरेकस्तु रवयुक्तेन सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेणार्थान्तरन्यासेन दर्शिता यथा वा भजेम
भवदेति केयमुक्तिमेमयेशाविकीकिमिममरसंपदं प्रथमनाथनाथ्यामहे भवद्भवनदेहली-
विकटतटेऽदेडाहतिस्फुटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते ॥ इत्यवज्ञालंकारः ९८

स्त्र विपर्यवसानादिति भावः हे प्रथमनाथ नाथ्यदूरे पेशाचनोमसप्राणु भवतोति कं समीपदेशं भजेम अमरसंपत्तीः किमिति प्रार्थयामहे या-
तामयेवादिभिरिं द्रप्रभृतिभिः पिवंदनवन्देहलीषु विकटतटेषु लसावकलेऽदृसदे
डाघातैः स्फुटन्मुकुटाग्रैर्भूयत इत्यर्थः इत्यलंकाररत्नाकरिकायामवज्ञालंकारः २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लक्ष्यनिर्देशः भवसंतीतिमतिसममंते शुकस्य निंदायां निंदाव्याजेन स्तुतौ वेवमन्वयः ॥

लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् अखिलेषु विहंगेषु हंत स्वच्छंदचारिषु शुकपंजर
बंधस्ते मधुराणां गिरां फलम् दोषस्य गुणत्वकल्पने गुणस्य दोषत्वकल्पने च लेशः उदाहरणे
एतावद्भ्रमते विदुषि पुत्रे चिरं राजधामसु प्रवसतिन दर्शिनो नेकविलसद्देहस्थितस्यापि तद्वचने
श्रमस्तन्मशंसा तृपेतत्रशयमाद्रेस्तनरविहंगानाम वक्तत्वस्य दोषस्य स्वच्छंदचरणानुकूलत
या गुणत्वेकल्पितम् द्वितीयार्धे मधुरभाषितस्य गुणस्य पंजरबंधहेतुतया दोषत्वेन कल्पितम्
न चात्र व्याजस्तुतिराशंकनीया न ह्यत्र विहगानां स्तुतिर्व्याजेन निंदायां शुकस्य निंदाव्या
जेन स्तुतौ वा तात्पर्यं किं त्वप्रत्यक्षदर्शनेन केवलं स्य दोषगुणयोर्गुणदोषत्वाभिमानप्रवादस्य लोके
निबद्धाः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मस्मवितोदयोत्तृष्टिः सतासमीचीनेनक्षतेनाचरणेनप्राकृतोनीचः शुष्केषु इतिवर्त्तिनीकन्यकांप्रतिसर्वीनांचपलइत्यादिचनायिकायाः सर्वीप्रतिव

यथा सोनः सम्भवितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्येत्रगुणाः सर्वत्रैवजनापवादचकितानाजीवेतिदुःखंसदा प्र
व्यत्वप्रमतिक्षतेनननसतानैवासनाव्याकुलेषुक्वापुष्कविवेकशून्यहृदयोयथ्योऽजनः प्राकृतः देडीनयो
दाजद्वार शुष्केषुगुणावाग्राजायोगपत्ले पतिङ्जितः यतोन्यवमनः सकैयस्यकामोनस्ववादपि चपलो।
निर्दयस्मासोऽजनः किंतेनसेसखि प्राणाभ्माजनाथेवचाटवोयेनशिक्षिताः अत्राद्यश्लोकेराजसेवीयोन्ते
कस्तुतिः क्षमायानिरन्तरभोगानिर्विविन्नाः दोषेनेनप्रतिभासतामिसभिप्रेमविदयस्यखेवाराज
कोपपरिजिद्दीर्घयासपवदोषागुणत्वेनवर्णितः द्वितीयश्लोकेसर्वीभिरूपदिश्यमानेकतमशंकया
पितासामग्रतामानपरिग्रहानुगुणप्रतिज्ञायनदनिर्वाहमाशंकमानयासर्वीनाम्युपदासंपरिजि
दीर्घत्वानायकयानस्यचाटकारिताणुगुणपवदोषत्वेनवर्णितः नचाद्यश्लोकेस्तुतिर्निदापर्यवसायि
नीद्वितीयश्लोकेनिंदास्तुतिपर्यवसायिनीतिव्याजस्तुतिराशंकनीया॥

वनेउक्षेपकइतिपाठेषुक्रुर्षपवार्थः क्षमायाः दोषत्वेनभासतामिसन्वयः निर्वर्तितनमिक्षानिर्विवर्त्तिघातक्रूपदोषत्वेनेत्यर्थः निर्विविन्नइतिपाठेरा
ज्ञोविशेषणंकृतनस्तद्गुणवर्णितेनतत्राह राजप्रकोपेति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्र.व.
का.टी.
१५३

ग्रमेन विदितेयथास्यादिति क्रियाविशेषणं लेशमप्येवेतितदुक्तं दण्डिनैव लेशमेके विदुर्निंदां स्तुतिं वा लेशतः कृतामिति लेशमात्रेणेति क्र

राजप्रकोपादिपरिहारार्थमिह निंदास्तुत्योरस्याविदितं लेशतयावोद्धृटेनेन रूपेणाविशेषादिति वस्तु
तस्तुरह्व्याजस्तुतिसद्भावेपि न दोषः नह्येतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यंतर्भावः प्रसज्यते नहसंकी
र्णयोरपि लेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात् नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशांतर्भावः प्रसज्यते भिन्नविषय
व्याजस्तुत्युदाहरणेषु कस्त्वानरराम वेद्मभवने लेखार्थं सेवाहृकोयदुक्तं मुङ्क्ते वत्सेनेत्यनितो
द्भूषेनवाद्भूषिमादिषु दोषगुणीकरणगुणदोषीकरणस्याभावात् तत्रास्य गुणदोषाभ्या
मस्य गुणदोषयोः प्रतीमेविषयैकेपि ॥

त्वार्थकं उदाहरणयोः अखिलेषिमाद्योः भिन्नविषयेति अत्र निंदायामस्तुतिरस्तुसाचामनिंदेसेवमादिरूपेणार्थः न त्वत्र तथा पेक वि
षयाव्याजस्तुतिर्नलेशाद्भिद्यमेमाशंकाद्वविषयैकेपीति लेशस्पर्शनादिसंग्रहेतेनेनान्वयः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे उर्वीवलयतिलक श्यामराजवत्त्वदीयैर्यशोभिः किं धवलितं न तु यत्नोऽद्यापि इंदुलक्ष्मादीनि श्यामलिम्ना श्यामवर्णेनानुलिप्तान्याभासंते इम

इंदोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कंठमूलं मुरारिर्दिङ्नागानां मदजलमषीभांजि गंडस्थलानि अद्यापु
र्वीवलयतिलक श्यामलिम्नानुलिप्तान्याभासंते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः इमामुदाह
रणेषु लोकशास्त्रप्रसिद्धानाम् अत्र हि इंदुलक्ष्मादीनां धवलीकरणाभावदोष एव गुणत्वेन पर्यवस्यति
किंतु परिसंख्यारूपेण ततोऽन्यस्य धवलितत्वमिति गुणः प्रतीयते क्वचिद्व्याजस्तुतिरूपेण
गुणदोषीकरणस्यैवोपलक्षितत्वेन विपर्ययान्तरमपि ॥

न्वयः लक्ष्मलोकानेदिग्भागानां दिग्गजानां मदजलमेव मषीतज्जोजितयुक्तानि परिसंख्याति एतान्येव श्यामानीत्येवरूपोऽर्थः विप-
र्ययान्तरं दोषीकरणाद्विगुणरूपमाऽऽलम्बनम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अयः इष्टमर्थामवनेलेभिरेपलायनाभावात् दीनारःपरिमाणविशेषः परिक्षिप्ताः सुवर्णमुद्राः एवंचलेशव्याजस्तुत्योरसंकीर्णविष

अ.च.
कु.टी.
१५५

155

यथा सर्वदासर्वदोसीतिमिथ्यानेकसंस्तूयसे बुधैः नारयोलेभिरेपृष्ठंनवक्षःपरयोषितः अत्रहि
वाच्ययानिंदयापिसंख्यारूपेणानेनामत्सर्वमभिमतमर्थिनोदीनारादिदीयत इतिस्त्वमेतरमपि
प्रतीयते एवंचयोद्धृदाद्धरणोष्वकसैशौर्यमदीयाद्भिमादिषुगुणदोषीकरणादिकमेवव्याज
स्तुतिरूपतयावतिष्ठते अत्रलेशव्याजस्तुत्योःसंकरोस्तु इत्थमेवदिव्याजस्तुतमसक्तनप्रशंसयो
रपिप्राकसंकरोदर्शितः इतिकुवलयानंदेलेशालंकारः ९५

यस्तेनचगुणदोषीकरणादिकमिस्मादिपदेनदोषगुणीकरणसंग्रहः येषित्युपक्रमान्तेत्रेतिपाठोयुक्ततरः अत्रेमपियुक्तएव इदंसो
पियक्तत्वार्थपरामर्शकत्वात् इतिलेशालंकारः ९५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सूचनीयस्यार्थस्य नामार्थः मुद्रेति लक्ष्यनिर्देशः दृग्युग्मं विपुलेयस्याः अत्र श्लोके अस्मिन्नलंकारग्रंथे रत्नमालाशब्देन भगवत्तत्तिपद्या
वलीविशेषरूपेणैतन्नानामनिवेशनस्य प्रकृतार्थपरत्वाविघटनेन तन्नामकत्वातिसूचनेन तन्नामग्रहनिमित्तरत्नजातिसूचनेन

सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः नितम्बगुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा अत्र नायिका
वर्णनपरेणापि युग्मविपुलापदेनार्यायुग्मभेदयुग्मविपुलानामकवृत्तरूपसूच्यार्थसूचनं मुद्रा यथा
अत्र ग्रंथे हन्त नाम्नो नाम्नालि सूचनीयं तथा प्रसन्ना नाहं सल्लक्षलक्षणयुक्तच्छेदः श्रीहम
थ्यापातिनेनस्य सूचनीयत्वमस्ति इति तदभिप्रायेण लक्षणे योजनम् एवं च रत्नमालायां त
न्न रत्नानां नामनिवेशनेन तन्नामकजातिसूचनम् नक्षत्रमालायामश्वम्यादिदेवतानामभि
धानेन नक्षत्रसूचनमित्यादावयमेवालंकारः एवं नाटके प्रवक्ष्यमानार्थसूचनीयेऽपि इति मुद्रा
लंकारः ७०

नक्षत्रमालाशब्दार्थोऽपि स्वीकृत एव अश्वम्यादिदेव नानामभिनेतृनक्षत्राणां तद्देवतानां सूचनेनेत्यर्थः वक्ष्यमाणेति यथाः
नयप्रवृत्तेयेषां मायया प्रहृतस्यातिथ्यं चोपसदायतां अर्थं प्राप्नोति ब्रगर्भं नेतासोऽदेशपविमृष्टं वनीनि सूत्रयार्थपदेनवक्ष्यमाणार्थ वर्णानुहन्तां तस्य
वनमिति बोध्यः इति मुद्रालंकारः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रकृतार्थानां क्रमिकं प्रसिद्धं क्रमानुसारि व्यसनं प्रतिपादनं रत्नावलिरलंकारः प्रकृतितं चयथा कथंचित् प्रकृतसंबंधितं बोध्यं च तत्र मासेय

प्र॰व॰
कृ॰टी॰
१४५

115

क्रमिकं प्रकृतार्थानां मासे रत्नावलिं विदुः चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते अत्र चतुरा
स्यादिपदैर्वर्णनीयस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मनाभिप्रतीयत इति प्रसिद्धसहपाठानां ब्रह्मादीनां क्रमे
णाभिधानेन रत्नावली यथावा रमामप्रियलोकैकविनताभासेरसालिंगिते प्रह्लादेकरसे
क्रमाद्रूपवितेभूभृत्कमलापदे ॥

समाः चतुर्भुस्त्वं देवालेभवसाः स्वनेश्रीरमणस्पविलासौवतावदशकं भातीसमन्वयः रतावांसेशासेप्रियस्यलोकेकनेविकेनखदत्तादिकं।
येनतथाभूतेककदिनतयाआवासस्थानभूते रसेनालिंगिते प्रकृष्टाह्लादेपकरंसतत्तरे क्रमाद्धयरीमलकादिपदैः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

माणलाभेनोपचिवेमहहे भूभृतोपर्वतानां गुरुत्वमपहं निनाशयन्निनाहृष्टोततनोपिमहत्वात् चक्रवाकस्पर्द्धाशीलीतन्महदृशनात् भोगाःसुखेश्वरी
रेवानन्दाजिजनितमदनवेष्टितहृदयेषु लीनाश्रासक्तानन्म्रकासोत्कंठाः यस्मिन्नन्महदृशापतैरेवविशेषणैरवनारदशकरूपतापिस्तनस्यैवोच्यतां तथा
था रम्याश्रामः प्रियःकामस्तस्य लोकं नेमनस्यस्तद्रूपकठिनेनायाश्रावासेक्रमेमंदरावलधारणानान्तरसयाश्छिपसोद्धारकाले आलिंगि
तेवरादेवशङ्खादेपकोत्सः प्रीतिर्यस्तनस्मिन्नृसिंदेकमःपादविदलपस्तदनुसारेणोपवितन्हहेवामनेन भूभृतां राज्ञां गोरवनाशके भार्गवे को

कोकस्यार्द्धविभागभागिजनितानङ्गोत्कलीनोन्मुखे भाति श्रीरमणावनारदशकेवालेभवन्मा
लेन यथावा लीलाङ्गानेनयनद्युगलद्वारायिमादत्तपत्रः क्रमाद्वैभोऽरुचपरिकरः सर्वपत्नीव
कार भूविभ्रान्तिमिदनयत्तद्योविभ्रमानन्दवादीद्धृक्ज्योत्स्नाशशधरकृत्चेहृष्टयामासयस्माः
श्रवपत्रदानेपूर्वपलोपमामासानुवादेहर्षणोद्भावनानिद्रुथजनप्रसिद्धक्रमेणमल्लातिप्रसिद्धमा
नन्तुसरणोप्ययमेवालेकारः ॥

कस्यार्द्धिमीनाविशङ्कनयाचक्रवाकशापेदत्तमेभोगः फणानन्दाजिशेषावतारेवलभद्रेजनितमनेङ्गेत्रङ्गस्यविरुद्धेमौनस्यागसमाधिरूपेणेनना
स्मिन्नुद्धेरवलीनमस्यस्यावलातिउन्मुखेकल्किनीतिक्रमानुसरणोपीतिनस्मिन्नुस्सहृपदानामयीनोन्यस्यनेरत्नावलिरितिसामान्यल
लणोसक्रमाक्रमवेतुद्देशाविति भावः निहतानां प्रतिसामन्तानां शत्रुभूपानामंतः शेषुपंचमहाभूतमयोमृत्तेरवहृष्टपनेश्मस्यन्वयः महाभू
नमयतमेवविशेषणैर्दर्शयति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऽङ्गेषु द्यामामयः पृथ्वीमयपीनाभवसद्दिग्स्तनात् स्रोतेष्वङ्गेनःकरणेष्वाकाशमयः तेषांसूनमाश्रयत्वात् यथाकथंचिदिमसाम्यमस्यप्रपंच
नेकृतोपमानेत्यादिरुपमाने चोपरंजके चोपमानोपरंजकेतयोभीवस्तमाश्रकृतेप्रस्तुपमानता उपरंजकताचेत्यर्थः उपरंजकतावारोपमा

अ·च·
कृ·टी·
१४६

यथा यस्य वह्निमयो हृदयेषु जलमयो लोचनपुटेषु मारुतमयः श्वसितेषु द्यामामयो ऽङ्गेष्वाका
शमयः स्रोतेष्वेवं महाभूतमयो मन्मथेश्वरो हृदयानि निहन्त्यनिसामेतांतःपुरेषु मनापः एवमष्टलो
कपालनवग्रहादीनां प्रसिद्धसहपाठानां यथाकथंचिन्निबद्धतोपमानोपरंजकतादिप्रकारेण
निवेशनेपि रत्नावल्यलंकारः प्रकृतान्वयेविनाक्रमिकनक्षत्रनामस्त्रीलिंगभेदपाणिनिवेशने क्रमप्र
सिद्धस्थितानां प्रसिद्धसहपाठानां नवरत्नादीनां निवेशने छायमेवालंकारः इति रत्नावल्यलं
कारः ७१

णेतानत्युक्तं उपरंजकत्वमिति विषयी रूपकं तदेतित्रोपमानतारविविवप्रतिदिवसोपजायमानोदयइत्यादिवत् उपरंजकत्वाच्चवत्रास्य
इत्युदाहरणे वह्निमयइत्यादिप्रतपवर्णिने स्फुटयति मित्रचंद्रमुखीकलाहेदितापल्लवेमादावितिभावः क्रमिकेत्युपलक्षणंतदभावे
ति गणाजवनीनेषानकाणिमंदगामिनीमादावप्ययमलंकार इति बोध्यम् इति रत्नावल्यलंकारः ७१

146

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वगुणत्यागादन्येषामन्यदीयगुणग्रहणं तद्गुणालंकारः तत्र नासामौक्तिकमधरकान्त्या पद्मरागवदावदातवदित्यर्थः हे वीररत्न दरिकामिनीवन

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा यथा वीररुद्र
शुरमणीप्रियाते पल्लवानि मे स्पृशन्तु रतिवनभुवि निजकररुहद्रुहखिन्नविनानि शोणपद्मप्रियया ८।
ति तद्गुणालंकारः ७२ पुनः स्वगुणत्यागाभिः पूर्वरूपमुदाहृते ह्रकेशोपि शालिमोपि शेषत्वं घुश
मासितः ॥

भुविप्रियानेकर्णे पल्लवानि केणसे स्पृशपाण्डुपत्रबुद्ध्यानद्रुतिनखहृणानि कीदृशानि निजकरुहदानोनखानां हृश्यापश्चेत नकांमारखविना।
निव्यामानीत्यर्थः इति तद्गुणालंकारः ७२ स्वगुणत्यागानन्तरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः नीलोपि पीतिशुक्लोपारः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कृ॰टी॰
१५७
157

माद्यैरेव तव कवलितेन गरुडाग्रजेनात्कृष्णेन विभिन्नवर्णाः स्फटिकस्य स्वच्छस्यास्य यत्र गिरेरेव शंकर रत्नैर्नीलै रत्नैः परितः स्फुरन्त्या कृष्णत्वं तव रुचि
नीलद्युतिं ध्यानविनिरस्या नीतवैतः कृत्वा विभिन्नवर्णाः इति चान्वयः केचिदिमं स्वरसवीजपद्यमेव तत्र स्वदादशेनेन कृष्णलेकारेण व्याख्यानं

यद्यावा विभिन्नवर्णाग्रहडाग्रजेन स्फटिकस्य स्वच्छस्यापरितः स्फुरन्त्या रत्नैः पुनरयं स्फटिकः कृष्णः स्वामा
निन्दिरैवे शक्रनीलैर्नीलैः अयमेव तन्मणि इति केचिद्व्याजह्रुः सर्वावस्थासु हन्ति सर्वविकृते स
ति वस्तुनि दीपे निर्वापिते ध्यामीकोऽपि रत्नैर्मेदुरस्फटः लक्षणो चकारान्तः सर्वं रूपमिति लक्षवाच
कपदात्तु हन्ति ॥

नैव शक्यापन्तिः अनुभवसिद्धत्वमस्कारस्य निरालेवननापन्नेति स्पृहणीयः अथवा येन कृष्णप्रवेशेनैव कारकमभंगेन कामप्रकाशकारा
दिमनोपमासमपरत्नमनवद्यान्वयैर्नैरतकृष्णप्रमोदादह्नतनात् अवदिसर्वमस्थानामकृष्णगुणानं अनेनैरैवतनकरत्नैरुभयेषां तद्रूप
रूपमितिनिषेधामभिमतम् वस्तुनि विकृते विगते ममापि पूर्वावस्थया यावत्न हन्ति शपिपूर्वरूपकमतंकरः महः प्रकाशात्मकः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे राजन् न हि द्विषां वैरिणां मे देशेपि चिरंतनः प्रणयो यस्मात् सैव राज्यस्थितिमर्यादास्तीति शेषः । द्वारमिति दियतो द्वारे खड्गिभिर्गड
काव्यपशुभिरेव खड्गयात्रिभिरावृते वहिरपि भ्रमयः मदमस्तिन्नगण्डैर्गजैर्वाजिभिरध्यासितः अन्तःपुरभ्रमयः विलसन्माणिक्याधिभिः कञ्चु।

द्वारे खड्गिभिरावृते वहिरपि प्रस्विन्नगण्डैर्गजैरन्तः कञ्चुकिभिर्लसन्माणिक्यैरध्यासिताभ्रमयः आ-
क्रान्तं महिषीभिरेव शयने न हि द्विषां मे दिरे राजन् सैव चिरंतनप्रणयिनी भूमेपि राज्यस्थितिः ३
ति सर्वेन्द्रपालंकारः ७३ सेगतानामगुणानेगीकारमाद्रतद्गुणं चिरेरागिरि मस्खिमेनिद्दन्तापिना।
राज्यसि ॥

किभिः सर्पैरेव शैलैरध्यासिताः शयने न त्वं महिषीभिर्मद्द्विषस्त्रीभिराक्रान्तमिसन्वयः इति सर्वेन्द्रपालंकारः ७३ सेगतः सेवङ्गो योऽन्य
पदार्थस्तद्गुणानंगीकारमतद्गुणमाहुः यागिरिणा अत्रागिरिणामेजिष्ठादिरेजनेद्रव्ययुक्ते च विद्विनोऽपि वेनरज्यसि रक्तोऽनुरक्तस्वनभव
सीति सिद्धम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.च.
क्र.टी.
१५८
158

हे श्रीमन्नृसिंहाख्यभूपते यथा नवकीर्तिर्मदैः पिच्छिलैर्यैः किले दिग्गजानां गंडस्थदेशे पि यद्यपि विरहति तथापि वैरिस्त्रीणां नयनकमलेषु स्थिता

यथा वा गंडाभोगे विरहति मदैः पिच्छिले दिग्गजानां वैरिस्त्रीणां नयनकमलेष्वंजनानि प्रमार्ष्टि
यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैतसौवस्तिकी ती कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति नदपि श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र अत्र वान्य
गुणेनान्यत्र गुणोदयात् उदयरूपाभासमुल्लासावज्ञालंकाराभ्यां न तद्गुणातद्गुणयोः को भेदः उच्यते उ
ल्लासावज्ञालक्षणयोः गुणशब्दो दोषप्रतिपक्षवाची अन्यगुणेनान्यत्र गुणोदयतदतद्योर्वन
तयोर्वै गुणसंक्रमणासंक्रमणे किंतु सहजरूपदेशेन मदमलिक्लिष्टायोज्झितो नो मालिन्यत्रपानि वम
द्गुणज्ञानवेन संभावितयोः गुणोनतः

नेजनानि प्रमार्ष्टि प्रोक्तं तिनदपनथापि दिक्षुहिमकरस्य ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यत्किरणोद्भेन सोवल्लिकोस्तनीमाहात्म्येन दोहमाशङ्कादिभा इति दकवत सदृशीति यावत् स्फुरति प्रकाशते विशेषाकारेणेति आकलित

रयोः कस्मात्स्वगुणमतीत तद्गुणातद्गुणयोः पुनर्गुणशब्दो रूपरसगन्धादिगुणवाची न त्वत्र सत्त्वादिगुणग्रहः
णम् रूपेण च रक्तस्फटिकवत्समालिन्यादिनोपायेनान्यदीयगुणेनैवात्र रंजनान्न तु रंजनेन विवक्षितेन
तथैव चोदाहरणानि दर्शितानि यद्यप्येवमलंकृतिरतद्गुणस्य विशेषोक्तिः सति च हेतौ फलकार्या
णा इति तत्सामान्यलक्षणाक्रान्तत्वात् तथापि उल्लासतद्गुणप्रतिद्वन्द्विना विशेषाकारेणालंकारा
न्तरतयापरिगणितत्वमिति ध्येयम् इत्यतद्गुणालंकारः ७४

विशेषरूपेणार्थः इत्यलंकारचन्द्रिकायामतद्गुणालंकारः ७४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परसंनिधिवशात्पूर्वसिद्धस्य स्वगुणोत्कर्षः अनुगुणो नामा इति स्वभावलोहितेन चरणेन लाक्षालंकारः नीलोत्पलानि कर्णावतंसीकृतानि क

अ.स.
कु.टी.
१५५

149

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम् यथा वा
कपिरपि च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन संदष्टः अपि च पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृतं तस्य अत्र क
पित्वसामान्यतः सिद्धस्य वैकृतस्य मद्यपानादिभिरुत्कर्षः इत्यनुगुणालंकारः १५ मीलितं यदि सा
दृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे मल्लिकामालभारिण्यः सर्वांगी
णार्द्रचंदनाः क्षौमवत्यो न ल रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सह० क्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः
अत्राद्ये चरणालक्तकरसयोरारुण्यगुणसाम्यात् भेदानध्यवसायः द्वितीयोदाहरणे चन्द्रिका
भिरभिसारिकाणां धवलिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः १६ इति मीलितालंकारः ॥

कापिशायनं मद्यं इत्यनुगुणालंकारः १५ मीलितमिति लक्षणनिर्देशः स्वभावलोहितेन चरणेन लाक्षाया रसो नालक्षि न ज्ञातः क्षौमं दुकूलं तद्
धारिण्यः इति मीलितालंकारः १६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सामान्यमिति लक्ष्यनिर्देशः विशेषो व्यावर्तकधर्मः पद्मानामालंकारः पद्माकरः वालिसूनुना अङ्गदेन पक्केन चरणाम्बोरुहादिना प्रसरला-
लावण्याभिसारिकादेः भिन्नरूपे निमुखपद्मादेर्भिन्नस्वरूपत्वानवभासोपीत्यर्थः उक्तमेवार्थमुदाहरणद्वारेण तयाविशदयति मीलितेत्यादाहरणे ही-
तिवक्त्रान्तरेणेन भास्वत्त इत्यन्वयः तत्वतिविंवानो चवर्णपात्रयाभानमात्सेवेमन्तु संगः केचिदिमां हृदि मिन्दुमिणान्वयः केचिन्मकाशकारादयः न-
त्वङ्केसमेनलक्ष्मणावक्षवक्त्रनायत्र गदह्याते निजेनागेतनावापितन्मीलितमिति स्पृष्टमिति तयोर्भेदेप्रपवे च भासे समत्र मीलितालंकार इत्यगन

सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवाम् यथा वा रक्तस्ते
भेषु सेकोन्तः प्रतिविवशनैर्ह्लितः लोकेस्वरः सभ्रामथोन ज्ञातो वालिसूनुना मीलितालंकारे पक्षेन प
रस्याभिन्नस्वरूपानवभासरूपं मीलितं क्रियते सामान्यालंकारे तु भिन्नस्वरूपावभासेपि व्यावर्तकविशे
षेशेनोपलक्ष्यत इति भेदः मीलितोदाहरणे हि वर्णादेर्वक्त्रान्तरेणावगन्तुं केयावकादि न भासते॥

नेनान्वयः अपाङ्गस्थलरलोययोस्तेनरलाः सवर्णोच्चारणात् वक्राववक्रोस्ति गर्भावर्णो यास्तु नागिरेवाकारूपाः इति प्रकारेण स्वगहृशामे
गकेलीलयास्तुतः सभावास्फुरितेप्रकटीभूतेतत्समादृशे केकनपदः क्रमस्थितिः भेदाध्यवसायेपीति मुखपद्मयोर्भेदाभासेपीत्यर्थः आ
वर्तकास्फुरणादेवना अलंकारांतरेणेति स्वरूपतिरोधानं न च सामान्यस्यात्र संभवादिति भावः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कृ॰टी॰
१५॰

150

तथाचगुणसमाहिशेषाग्रहइतिसामान्यालंकारसामान्यलक्षणेविशेषाग्रहस्यक्वचिद्देशग्रसमाणेक्वचिदारस्यमाणइत्यादिप्रकारांतरगतिरुक्त

सामान्योदाहरणे तु पद्मानां मुक्तानां च धवलत्वं तत्र तयोर्भानमस्त्येव तथा हारवर्णासान्नत्यतिबिंबानां च
किंचिद्वैपम्यमिदं स्फुरत्वमयं बिंबोयमिति विवक्षिति विशेषः परेणोपलक्ष्यते अतएव भेदतिरोधानान्मी
लितम् तदतिरोधानेपि साम्येन तथावर्णिकानवभासे सामान्यमिति मयोरपार्थक्यंना केचिदत्तहृदय
सलक्षणसाम्यात् भेदतिरोधाने सामान्ये तयोः केनचिद्विद्रूलीयमानदन्तस्य स्वरूपतिरोधाने मीलिते
स्वरूपप्रतीतावपि गुणसामान्यात् भेदतिरोधाने सामान्ये एवं च अपांगतरले दृशौ तरलवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमंथरा गतिरतीव कांतं मुखं इति स्फुरितमंगके मृगदृशः स्वतो लीलया तदत्र न मदो
दयः कृतपदोपि संलक्ष्यते ॥

मेत्यादिना भावः अवांतरभेदनैवमनंतरं भाव्यमित्यनुषज्यते ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अवांतरभेदेनवेयमनंतरंभाव्यमित्यनुसंधेयमिति पूर्वस्मिन्निति मीलितेयदिसादृश्यादिसर्वांशकवंशालोककल्पनक्षमत्वंस्वरूपतिरोधानेअपांगानर

इत्यत्रमीलितालंकारः अत्रहिहृदूक्कारत्वादीनांनारीवक्षसः सहजधर्मेनात्ममदोदयकार्यत्वा
श्वनङ्गभयसाधारणेणात् उत्कृष्टनारत्वादियोगिनावक्षसामदोदयस्यस्वरूपमेवतिरोहीयतेलि
गसाधारणेनतज्ज्ञानोपायाभावात्मल्लिकामालभारिणइत्यादिषुसामान्यलंकारइत्याहुः तन्न
नेपथ्याकरप्रविष्टानामिमासांभेदाग्रहसाधर्म्यविद्यावत्त्वंकास्फुरणेनालंकारांतरेणभाव्यसामा
न्यालंकारावांतरभेदेनवापूर्वस्मिन्नेनस्वरूपतिरोधानेनालंकारांतरेणभाव्यंमीलितावांतर
भेदेनवा ॥इतिसामान्यलंकारः ११

तस्मादिस्वरूपतिरोधानस्थलेअलंकारेणन्यादिस्वरूपेनोज्ज्ञानमानेसादृश्याद्भेदाग्रहणंमीलितमिसंगीकारेप्रथमःसादृश्याद्भेदाग्रह
णमित्येनावन्मात्रमीलितलक्षणंगीकारेतद्वितीयस्त्विभावः इतिसामान्यलंकारः ११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
क्रु॰टी॰
१५१
151

वैशिष्ट्यं वैजात्यं उन्मीलिते विशेषके च क्रमेणालंकारे प्रस्तुते भेदावगमाद्दर्शितत्वे संकुचितत्वादिति भावः । सामान्यस्य सामान्यालंकारस्या
येन यत्र वैनेत्रत्वानलस्फुरणं तावत्स्फुर्नावगात्रयेनागताननलागतानिर्दिष्टाः । सहेलं यदिनापतिष्ठन्तो वेदयिष्यन्नववयकानीत्यपि विशेषको
दाहरणेनाच्ये यत्रनलंकारेणावगतार्थनानान्तयोरलंकारत्वमिमेनदृश्यते । उदाहृतस्य लेभेदे विशेषस्फुरणाविशेषदर्शनेदनकम

भेदवैशिष्ट्ययोः स्फुरणे उन्मीलितविशेषकौ ॥ हिमाद्रिं त्वद्यशोमग्नं स्वराः शीतेन जानते ॥ ल-
ह्लितान्दिते वेदे पद्मानि वक्त्राणि च । मीलितन्यायेन भेदानध्यवसाये प्राप्ते कुतोपि हेतोर्भेदस्फु-
रणे मीलितप्रतिद्वन्द्वि उन्मीलितम् । तथा सामान्यस्य विशेषास्फुरणे प्राप्ते कुतश्चित्कारणा-
द्विशेषस्फुरणे तन्नामनिर्दिष्टो विशेषकः क्रमेणोदाहरणद्वये । तद्गुणेऽपि भेदानध्यवसायप्रा-
प्तावुन्मीलितं दृश्यते ॥

त्यतद्रूपत्वात् तथापि स्वकपोलकल्पितमविभाषायामनुमानालंकारतां भूषयेन तथापि साहश्यमदित्वा अगतावगतयोर्भेदवैजात्ययोः
स्फुरणात्मनोविशेषाकारेणासीति न सामान्यप्रतिद्वन्द्वित्वक्रमेवालंकारान्तरत्वे अतद्गुणावज्ञयोरिव विशेषकान्तलंकारादित्यलं वि-
स्तरेण ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वय्येकवर्णितो भगीरथयोः हूहासः तत्र सरससमहस्रविलासशणनामसहचरैः सहशैशिमर्थ्यः ईदृक्कीर्तिर्विषयुक्तः पद्मकमलाकामुकः ना

त्वय्यङ्गणे हूहासभ्रमरसहचरैर्लावलीनैर्यशोभिर्यावल्ये नीयमाने त्रिजगति पवितैः श्रीनृसिं
हक्षितीन्द्र नेहग्यद्येष नाभीकमलपरिमलप्रोद्धिमासादयिष्यद्देवानोनाभविष्यत्कथमपिक
मलाकामुकस्यावबोधः काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः वसन्तकाले संप्रा
प्ते काकः काकः पिकः पिकः इदं विशेषकस्योदाहरणान्तरम् अत्र द्वितीयौ काकपिकशब्दौ का
कत्वेन ज्ञातः पिकत्वेन ज्ञात इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यौ ॥

भीकमलपरिमलस्य प्रोद्धिमन्हद्विर्यदि नासादयिष्यत्तदा धारयिष्यद्विद्विनन्वयः यन्नन्दृगुणस्य तन्निर्वाधकत्वात्कथं न स्मतिर्हेतुहितमुन्मील
तस्येति तत्त्वदन्तुक्ताः पालेव रूपना तुपत्तीन द्रुणेन भवानन्यथावसायमात्रस्याक्रमनात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.च.
कु.टी.
१५२
152

लोकेनेतृतीयलोचनतादिविशेषसाधारणोऽपि समीमन्वयः पार्थोऽर्जुनस्तेन कृतो यः प्रहारस्तेन व्रणो यत्र तादृशोऽङ्गमौगौ शिरः सर्वत्र सामा

यथा वा वाराणसी वा सर्वतो जनानां साधारणी शंकरलोकेनापि पार्थप्रहारव्रणमुत्तमांगे सा
वीनमीशे प्रकटीकरोति इत्युन्मीलितविशेषालंकारौ १८ किंचिदाकूतसहितं स्याद्गूढो
त्तरमुत्तरम् यत्रासौ वेतसेऽपांथ तत्रेयं सुतरा सरित् सरितः सेतरणमार्गे पृच्छंतं प्रति तं कामयमा
नायाः उत्तरमिदं वेतसीकुंजे सांकेत्यमित्याकूतगर्भं यथा वा ॥

विकरणसाम्ये रूढत्वाद्गौणत्वसाम्यमिति भेदः इत्युन्मीलितविशेषालंकारौ १८ किंचिदभिप्रायसहितमुत्तरं उत्तरनामालंकारः वेतसीवी
तसस्तनात्सुखेनतरितुं योग्याः सुतराः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रस्तरप्रायेणपाषाणावष्टलेपाषाणेनतल्पाय प्रायोवाट्टलानलयोविति कारणात् किंचिदास्तरणादिकं समागमप्रतिबंधकं च पयोधरं मे इदंवल्लन

ग्रामेऽस्मिन्प्रस्तरप्रायेण किंचित्संस्तरणं विद्यते पयोधरोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्वस आस्तरणादिकमर्थं
यमानेन प्रश्नप्रश्नक्रियेयम् स्तनोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्वस अविदग्धजनप्रायेऽस्मिन् ग्रामे कश्चिदव
गमिष्यतीत्येतादृशे प्रतिबंधकं किंचिदपि नास्तीति हृदये इदमुत्तरे यः प्रश्नस्योत्तरस्योदाहरणानि निबद्धम्
अनुत्तरे यथा कुशलेन स्मा जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् पुनरपि नेदवकथयसि मृतेनानुक
थयामि यास्यसि तेति ॥

अथ कश्चिदवगमिष्यतीत्याशंकानिरासेनाह शंकमानादिरूपं उन्नियः कल्पः प्रश्नप्रायेण तादृशास्योत्तरस्य ईर्ष्यामानेति ईर्ष्यादेवकमानेनमर्थः अत्रनमायाः पा
श्रानाय प्रयुक्ता याप्रश्नोत्तरेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ व॰
कृ॰ टी॰
१५३
153

प्रश्नस्योत्तरंतेनचप्रश्नोत्तरंतेनवाभ्यामभिन्नमुत्तरंविद्यमित्युच्यतेइत्यर्थः॥

ईर्ष्यामानोन्नरमनुनयायाः नायिकायाः सखीमागतांप्रतिकुशलंतस्या इतिनायकस्यप्रश्नः जीवनेतिस
ख्याः उत्तरंजीवेन्ताः कुतः कुशलमितितदभिप्रायः अनन्तरंहमन्युत्तरमितिनायकस्यपुनः कुशलेह
च्छामीप्रश्नः इहस्रोन्तरमुक्तमितिनाभिप्रायेणजीवतीत्युक्तमितिसख्यावचने सखीवचनोद्घाटनार्थं
पुनरपितदेवकथयसीतिनायकस्याक्षेपः स्फुतोनुकथयामियाश्वसितीतिस्वाभिप्रायोद्घाटनेसख्याः
णांसतितस्याः कुशलंभवतिमदागमनसमयेपिद्यामेषुसेवरान्तकथ्यंतास्फुतोनाकथयेयमितिसाभि
प्रायः इत्युत्तरालंकारः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दारपणोपोषणोत्सुकाः केइतिप्रश्नः केदारपोषणरता इत्युत्तरं नेदंवं केखेटकेखेश्याकाशेविटंनीतिप्रश्नस्य वय इत्युत्तरं वयः पक्षिणः इतिनव
लमिति प्रश्नस्य वय इत्युत्तरं चयस्मात् तरुणादीति तेनाभिन्नेइत्युत्तरंपलंकारः । पराशयाभिज्ञात्स्यान्तरस्मिन्नर विषयी साभिप्राये चेष्टिते सूक्ष्मालंकारः प

प्रश्नोत्तरान्तराभिन्नमुत्तरं चित्रमुच्यते केदारपोषणरताः केखेटाः किंचलं वयः अत्र केदारपोषण
रता इति प्रश्नाभिन्नमुत्तरं केखेटाः किंचले इति प्रश्नद्वयस्य वय इत्येकमुत्तरम् उदाहरणान्तरा
णि विदग्धमुखमण्डने द्रष्टव्यानि इति चित्रालंकारः ॥ सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितम् म
यि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत् कामुकस्यावलोकनेन संकेतकालप्रश्नभावेदर्श
नवमास्तिसूर्ये सूर्यास्तगमने सूर्ये संकेतकाल इत्याते यथावा संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया आ
सीन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् विहितेपरहस्तान्तःज्ञातेः साकूतचेष्टिते प्रियेगृहागतेन प्रान्त
कान्तानन्तमकल्पयत् योगोसपत्नीगृहे जागरणेन श्रान्तासीनितान्तकलना कृतम्॥

राशयाः भिज्ञस्यासावितरस्तेस्यात तस्य साकूतं चेष्टितमर्थान्तरविषय इति वार्थः संकेतकाले मनोयस्य तं जिज्ञासुमिति लव्यनिर्देशः तस्य शय
नम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वक्रे प्रस्तव चणपीलानां स्विदविद्रुनां प्रव्यंर्थैर्थारमिः कंवेलरवं भिनेक कुमेंदष्टाक्ता पिवयस्मा सवी स्मिता स्मितेस्कनाउं स्तंवंजयंतीसतीनेधापा

अ॰ व॰
कु॰ टी॰
१५४
154

यथावा वक्रसंदिस्विदविद्रुमप्रवंथैर्दष्टाभिनेकंकुमेकापिकेवे
श्वेस्तवेनेथावेजयंतीव्ययस्मास्मितापा॥ णेरवक्रुलेरवोलिलेरव
प्रक्रेसिताग्रमितेपुरुषायिते प्रकृष्टोचितरवक्रुलेरवनेनप्रका॥
शिते इतिपिहितालंकारः ८१

णेरवक्रुले रवोलिले रवेस्तन्वयः सूक्ष्मालंकारेपराभिप्रायमवगतज्ञा कृतवेष्टितोन्नेवोनरसर्षणोपिहितालंकारेत्यहं यत्छंपरहन्नांतज्ञा
नासाकृतवेष्टयानप्रकाशनमितिभेदोवोध्यः॥ इतिपिहितालंकारः ८१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्याजोक्तिमिति लक्षणनिर्देशः वैधर्म्येनेयकेन भूमिपृष्ठल्लुठनमिसनयः उपपत्तिनाजारेणनस्योक्तेकापह्नवौ ॥

व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम् सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा अत्र वैधर्म्येन
कृतसंकेतभूपृष्ठल्लुठनेन लब्धनिखिलाङ्गालस्य गोपने यथा वा कस्य वा न भवेद्रोषः प्रियायाः सव्र
णाधरे सभृङ्गपद्माघ्राणसीले वारितावामे याधुना उपपत्तिना खण्डिताधरायाः नायिकायाः सक्ताः
शमागकृतेनम् प्रियेयमपश्यं मेव साख्या नायिकापतिद्धिनोपदेशव्याजेनतं प्रतिनायिकापराधगो
पनम् छेकापह्नुतेरस्याश्चायं विशेषः यत्रास्यां वचनस्यान्यथानयनेनापह्नवः अस्यामाकारस
देवेनरवर्णनेन गोपनमिति लक्षणे लक्षणानि वोक्ति गूढस्याकारस्य गोपनार्थं दैवेनरमनाय
कव्यापारमात्रोपलक्षणम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रनोल्लास ख्योपकाकाविज्ञामाव नितम्बख्याः पुरस्तात तिमो वक्रंपादिभिरत्र भावैर्व्यज्यमानमत्र रागेण नेहू दिं प्रणामं नीसती जगद्दृ गोपितवती

स्त· च·
कृ· टी·
१५५

155

तनत्व आर्यानमो लोकाद्दृदि प्रनोल्लासख्याः पुरस्ताद नवरागमेका रोमो वक्रंपादिभिरुच्यमाने
भामा त्रुगत्देह प्रणामे नथैन मितत्रापिव्याजोक्तिरेव तत्रसत्रु रागकृत नस्परोमांचयाकारस्य भक्ति
रूपहेतं नरश्रस्यायकेन प्रणामेन गोपनेकृते स्वल्पमपिहितालंकारयोरपि चेष्टितग्रहणप्रसक्ति साधा
रणव्यापारमात्रोपलक्षणम् ॥

तात्वयः लक्ष्यतेव्यज्यते एवमिति स्वल्पालंकारवदृक्त रूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उदाहार्यमिति यथा वक्रसंदेशीति यस्य एवं रत्नंतेष्वाध्यवसायेनैव स्थाननामादाय तं प्रपश्यामि नाथ मित्र तर्थ निर्मणि नाथ मित्र कामका

ततश्च नलिनीदले बलाका मरकतपात्रश्च शङ्खवद्दृश्यते शुक्तिः इति मम संकेतभुवि ज्ञानाभावेन तदाव
वीदानीमित्यादि विषयिस्मृन्मालंकारः स्मरति अत्रैकाकिना वक्तिमावयोः संकेतस्थानं भविष्य
तीति प्रकाशयेत्सत्यवयति कामुकेन तदभिज्ञया विदग्धया सखीं प्रति साक्तं न मुक्तं इति स्मृन्मालंका
रो भवति यतोऽत्र बलाकायाः मरकतपात्रप्रतिष्ठितशङ्खसमयानस्याः निश्चलत्वेन आश्वस्तत्वेन
नतत्समदेशस्य निर्जनत्वेनैतत् आवयोः संकेतस्थानमिति कामुकं प्रति स्फुटमेव लभ्यते नचा
त्र धनिराशंकनीयो हृदये व्यज्यमानस्यापि संकेतस्थानप्रशंसनस्य सखीं वाविष्कृतत्वात् एवं पि द्वि
नालंकारेषूदाहार्यम ॥

शानमिति बोध्यम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वस्तुसौन्दर्यं येन स निकृञ्जस्तरूपवस्तुसौन्दर्यमर्थः ध्वनिभावात्मादिना ध्वनिताश्रवणात् अतश्च नियेद्धितस्य भावाविष्करणमस्तीत्यनेन

अ·च·
कृ·टी·
१५६
156

इदं तावत्संक्षेपः यथासौ वीतसौपाघ्यात्स्वादिषु गच्छोन्नरसहृत्समपिहितव्याजोक्तुदाहरणेषु भा
वोनत्सोक्त्याविष्कृतः किं तु वस्तुसौन्दर्यबलात्कृतो वादृश्यविशेषविशेषितानाम् मायः तत्र वस्तुतो
ननालंकारत्वं ध्वनिभावासदृत्तान्याचीनैः सोक्त्याविष्करणेसमन्वेलंकारादृतास्तीत्युदाहृतं नवादा
स्माभिरप्युदाहृतानि शाकेन्द्रि यथासौ वेतसौपार्श्येन चेयेस्तु तसमविद्भिः सादीनामिति पृष्टकेन मध्या
नेकामिमाहसेस्तु वनमिमार्थ्यर्थोनरकल्पनयाभावाविष्करणमितिनः शाकलिखितेषुदाहरणे
पुसेकेनकालमनसंपृक्तनैव्याजं जयन्तो भामाज्ञतदेतिभावाविष्करणमस्तीति ध्वनदलेके
इति इति व्याजोक्तिरलंकारः॥

नयः इतिव्याजोक्तिरलंकारः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यदस्योहे शंकेवाक्यं तनदसंप्रतिकथ्यते वेदूह्योक्तिस्त्वेकारः देवंस्यादेः कलत्रं त्वयापी दिहरीभवत्यविवक्षितत्वादिति अयंभावः प्रकृ
तार्थप्रकृते स्वेषेत्यत्रस्तावृत्ययस्मात् तु ब्रह्मादावप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थोपमानतयान्वयः स्तोक्तेनेमर्वशेव प्रकृतास्वेवद्धस्याप्रकृतार्थकथनं

यत्तोक्तिर्मोहे शंकेयदसंप्रतिकथ्यते ह्यषोपेहिपरत्नग्राहायातिदेवस्तकः येषतिकिंवि
हन्मकं तन्नटस्थैर्मा विज्ञायेति तदेव तदसंके विस्मृति स्वैषत्वोच्यते चेत्मागल्डोक्ति हृषितुदा
दर्शनम् इहृपरकल्पशुपैभ्यजालेकाशुकेषु तिवक्त्वपदेशेसमानिभत्वयेतशुक्लानां कवि
त्समीपीचंनेतेनिहिंशपकथ्यतेनेयमसमलज्ञनप्रशंसा कार्यकारणादिर्बांसप्वाभावात् नापिस्वे
क्षमात्रमप्रकृतार्थस्यप्रकृतार्थोन्वयितेनाविवक्षितत्वात् नह्येकेवलमिनस्वेव नार्थेनिर्दिष्टता
यांविकिंचिद्विशेषसद्भावात्

तत्रादृतस्येति अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः नन्तुनाहृशविवक्षाविरहेपि नार्थविमास्तेणस्वैषपवैमाशंक्याह विकिंचिद्विशेषेति तथा
च स्वेषमात्रेपि विकिंचिद्विशेषागर्मोक्तिरवश्यमंगीकार्यमाह अतएव स्वेषमात्र इमति तन्मात्रनिराकरणमेवोपक्रान्ते नन्तुस्वेषस्वेवा
पिनिराकरणमिति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विपत्तिः सव्यणोवीथिकायुष्मिणीदर्जनस्वलाआगमेनवेदेनलालनीयःस्वामयआगमेनलालनीत्वरजनीआप्यमस्तंतसंयोगेद्वितीया इति

अ॰व॰
क॰ही॰
१५७
157

यथा नायोऽसिविपत्तिंगतोनगण्यसेह्यासपत्नीचमांनकामामानिदर्शयाणीतिगुरुत्वःआप्तावह्ना
भवतेशयामात्रसहायिनीपरिजनःश्रोतोनमांसेवतीस्वामिनआगमलालनीयरजनीलक्ष्मीपा
नैरत्नमाम् अत्रलक्ष्मीपतिनाम्नोजारण्णागमनेप्रार्थ्यमानायालतस्यवेवनायभमावतेयति
आकाशशयनायनम् इतिमध्योक्तिवेकावः ८३ विहृतोक्तिःस्मिहृशुमेकविनाविहृतेय
दि ह्मपोदर्पदेवाद्दितिवक्तिसस्तवनम् सेवेणाशुभेवल्लयथाकथ्यविकविनाआवि।
क्रतेचद्विहृतोक्तिः ह्मपोहीसदाहशोपूर्ववत् शुभेवल्लसेस्तवनमितिकविनाविहृते

लक्ष्योक्तिरवेकावः ८२ स्मिहेस्मयपवदगम् अर्थम्लशुभस्यापिगकामुचानेनादौसंग्रहवान॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वत्से लक्ष्मि विषादं खेदं परदेशि वं मा गाः क्षणं तारजवं महावेगं कंपं त्यज स्वास्थ्यं संपादय तनं च संपजकं जलं वा गौरीति तथा वरुणः पंकजस्य गुरुर्महा

यथा वा वत्से मा गा विषादं श्वसनमुरुजवं संत्यजोर्ध्वप्रकंपः को वा गुरुत्वे किमिह बल
भिदा जृंभितेनात्र याहि प्रत्याख्याने सुराणामिति भयशमनच्छद्मना कारयित्वा यस्मै ल
क्ष्मीमदाद्वः स दहतु दुरितं मंथमुग्धः पयोधिः इहैव परवंचनाय गूढमाविष्करणं व्याप
माविष्करणं यथा ॥

गुरुत्वमपि तिष्ठ तद्भिदा नाशकेन बलारातिना दैत्यनाशकेनेन्द्रेण च अत्र श्रीकृष्णसन्निधौ याहीति प्रकारेण भयनिवारणव्याजेन सुराणां
प्रत्याख्यानेन वर्जनेन कारयित्वा मथ्यमानत्वेन मुग्धः पयोधिर्यस्मै लक्ष्मीमदात्स वो दुरितं दहत्विति समन्वयः पर इति परवंचनाय गूढस्या
विष्करणमित्यर्थः इयति लक्षणायागमस्यास्यार्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰व॰
कृटी॰
१५८
158

गोपवधूयियोगागाश्चासक्तिं स्तह्न तयाश्चपह्न ताया गवांपरागेर्हं लिभिव्यामनयाच गोपेतिसंबोधनेवा किंचिन्मम विषमेयुक्ता युक्तं
च इहतवयिभूमौ चपतभौ वः पतितानां पतने शाभोच विषमेषु पथेषु शाखल्लेन रविन्नमनसो विषमेषु ष्वकदेषु खिन्नानां चत्रवलानो

हृष्टा केशव गोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया तेनैव स्खलितास्मि नाथ पतितां किं नाम
नालम्बसे एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवता
द्गोष्ठे हरिर्वश्चिरं ॥ अत्र कृष्णसमाश्रितो विषमपथि परिस्खलनमभिनीतवत्यास्त्वकामय
माना या गोपिकाया वचनेन विषमपथस्खलनपतनत्राणप्रार्थनारूपेणाभ्युक्तिः प्रतीयमा
नेनार्थेन गुम्भितविवक्षितमर्थान्तरं सलेशमसूचनमित्यनेनाविष्कृतं एवं नैषदादिषु चेतनाना
लोकामयनेमदीयेनानवृत्तापि समाभिलाषमिति दमयन्तीवाक्यादिकमप्युदाहार्यम्

स्त्रीणां बलरहितानां च सलेशं ससूचनं गोस्थाने चेतोनलमिति लोकानुग्रयने गक्षणीमर्थेन नलं कामयते इत्यर्थापत्तिः तदा
विष्करणं च द्रौणादस्त्राखेव मनेनेति वाच्यम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शब्दश्लेषदर्शनेनार्थः क्रोडीकृतः संगृहीतः अच्युतमद्विषये स्खलितेति गूढोऽर्थः चिरकालं तद्दर्शनेनापि तत्प्रियापितृसम्भोगेनार्थो

सर्वमिदं शब्दशक्तिक्रोडीकृतगूढार्थाविष्करणम् अर्थशक्तिमूलगूढार्थाविष्करणं यथा
गङ्गामप्यच्युतदर्शनेन भवतः किं त्वमिह सम्पद्यते किं चैवं व्यजनस्थयोर्द्वितजनः संभाव्यताम
ष्या इमामेवरणभेरिपिहृविततदृष्यावस्थानाविदाल सामाश्लिषान्तूलकोत्करां विततत्रैगोपीदृः
रिः पातु नः अत्र गङ्गामप्यच्युतेनामेवरणेन तया मदं तमेनाव कालेस्थितेन मलत्रमित्यर्थ
शक्तिलभ्यं वस्तु तृतीयपादेनाविष्कृतं सर्वमेतत्कविनिबद्धवक्तृगूढाविष्करणोदाहरणम्
कविगूढाविष्करणं यथा ॥

गूढः विजनस्थयोरेकान्तगतयोः द्वन्द्वयोः सोजनस्य अन्यथा समर्थोऽस्थिताविनिसंभापतितेनेद्वयोरकीर्तिर्जानेव हृष्टे वात्मानं वेचया
वइति गूढेनार्थः आमेवरणाच्युतेनादेभ्योवारवनस्तविनोयोहृष्यावस्थानरवेदस्तेनालसा कविनिबद्धवक्त्रा गूढमसेनार्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वभुर्दयिताद्दृष्टिस्पृतयोः संबोधनं कोपो शोषः विकारस्य स्वराणामेव स्वराणामिति अवननेतेन मन्त्रे इति चमयी तस्य विशेषणं पदेषाणि आरक्ति

अ.च.
का.टी.
१५९

स्वभुतेरूपितेन्यपालमशनेन्यकाककस्यायोषिनो हरादेवविनिर्दिताः स्वरभयः स्वर्गेयधूपा
दयः कोपेरागिणि सुचमथ्यवनने हृष्टे प्रसीदाधुनास्तं स्पंन हिरदाङ्गवनिदयितेसर्वामममाथा
दिशः नत्वनावदीर्घ्यामानकलुषितदयितामसादनव्यापारो फहितिप्रतीयते दृष्टिरोगा
नस्पृष्टिं प्रमाकोशविवदितार्थः सवदृष्टे इत्यस्य पदस्य स्वतो न्वारणेन सेतुद्धि द्रूपतामवगम
य्याविकृतः कविनिवद्धवक्तृगमेपरवैवनायर्थं कविगमे स्वयोद्भि प्रकटनार्थमितिभेदः
इति स्वनोक्तिरलंकारः ८४

मशीलनेन मन्त्रे इति हृक्तं बोधनं पवं दृष्टइत्यपि स्वारणेनेति स्वरविशेषप्रदकृतोच्चारणेनार्थः इति स्वनोक्तिरलंकारः ८४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वस्वमर्मगोपनाय क्रियया यत्परस्याभिसंधानं वञ्चनं सा युक्त्यलंकारः नायकं प्रति हस्तोक्तिः पुष्पचापलेखो यथा नतु पञ्चकस्य प्रतिमात्वेनान्यर्थे ति
गदत्त्वं प्रतिसंबंधः फलशाहोवीजपरः गोपनीयविषयभेदस्य विक्षिप्तिभेदाप्रयोजकत्वात् नन्वेवमसत्याया नमालोकेत्यादौ व्याजो

युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये त्वामालिखन्ती दृष्ट्वान्यं धनुः पौष्पं करेऽलिखत् अत्र
पुष्पचापलेखनक्रियया मन्मथोऽयं मया लिखित इति भ्रान्त्युत्पादनेन स्वानुरागरूपमर्मगोप
नाय परवञ्चनं विवक्षितम् यथा वा दंपत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्व
चस्तत्प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं वधूः कर्णालंबितपद्मरागशकलं विन्यस्य
चञ्च्वाः पुरो व्रीडार्ता विदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनम् अत्र शुकवाक्यमुद्रणया तन्मु
खेन स्वकीयरहस्यनिर्वचनप्रसङ्गजनवञ्चनं कृतं व्याजोक्तावाकारगोपनं इह तु तदन्यगोप
नमिति भेदः यद्वा व्याजोक्तावुक्त्या गोपनमिह तु क्रियया गोपनमिति भेदः एवं चार्यानमालो
कादौ प्रतीत्यामिति श्लोकेऽपि युक्तिरेव इति युक्त्यलंकारः ॥

क्तिरेवेति प्रागुक्तं विरुद्ध्येतेत्याशंक्याह यद्वेति पदांगीकारे चेत्यर्थः सद्रूपं वं च सर्वग्रंथ आयपदाभिप्रायेणेत्यर्थः इति युक्त्यलंकारः ॥ ५५॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कु॰टी॰
१९

अत्रानुकृतिरनुकरणं अर्थाद्विरहेमासानमीलयेत्यर्थः हेवरदनामैव वांछितदातृत्वमाख्याख्यातिकथयति अतस्त्वं वरदानमुद्रा

लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरितिभण्यते सहस्वकतिचिन्मासान्मीलयित्वाविलोचने
अत्रलोचनेमीलयित्वेतिलोकप्रवादानुकृतिः यथावामहीयेवरदराजस्तव नामैवतेवरद
वांछितदातृभावंव्याख्यातहेतोनवदसेवरदानमुद्रां विश्वप्रसिद्धमविमुक्तलमस्तुतोयिह्नो
पवीतवदनेदिनरवल्लपेदं अत्रोत्तरार्द्धेलोकवादानुकारः इतिलोकोक्त्यलंकारः ८९

मितरदेववत्वयारयनियमेनोविप्रसिद्धमनाविप्रकृतेश्चस्तुतिहमन्निर्यसेमर्थः ॥८९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तदा निर्देशः अर्थान्तरगर्भितां अंजकतासमीपस्थे यद् दर्यान्तः हृष्टेसांसमीपस्थे सखायं वेतिसक्त्या मानहृन्नान तत्त समीपस्थेवेसर्थः ते

छेकोक्तिर्यत्र लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता भुजंगा एव जानन्ति भुजंगचरणं सखे केन विकसवि
हृतान्तेष्टस्य समीपस्थितमन्येन निर्दिश्यायमेव तत्स्यहृतान्ते जानातीत्युक्तवतोयमर्थः पादानन्दिरेव जा
नातीति लोकवादानुवादः अत्र सर्वार्थे वलोक विदितो धनाञ्जनादिव्यापारे सहचारिणा विदितवि
दितविषयतया लोकोक्त्यनुवादस्य प्रयोजने स्थितेन रहस्यप्रयुंगव्यापारेन स्मायेसहचर इति मा
र्मोद्घाटनमर्पितेन गाम्भीर्यं कृते यथा वा मलयमरुतो भ्रान्ता याता विकासितमल्लिकापरिमलभरो
भग्नो ग्रीष्मस्त्वमुत्सहसे यदि घन घटयितुं निःस्नेहं य एव निवर्तनेऽप्रभवति गवां किं नश्छिन्नः
स एव धनंजयः ॥

तल्लोकोक्त्यनुवादेन भ्रान्ताः समन्ताद्याताः गताः विकसितमल्लिकाकुसुमानां परिमलस्य भारो यस्मिन् तादृशो ग्रीष्मो भग्नो नष्टः हे घन त्वं य
द्युत्सहते तस्माद्वा भवसि तदा तेनिर्दिष्टेनायकं घटयितुं यासद ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र·व·
क्र·टी·
१६१

(6)

संयोजयगवो निवर्त्ततेयद्दनानोत्थावर्त्ततेयएवं प्रभवतिं स एव यत्ने जयोर्ज्जनस्यान्वयः लिप्सयाम्रोक्षितस्यो गानात त्सावीवचनस्

अत्रायत्नलिप्सयाम्रोक्षितोगानासावीवचनेयएवगवोनिवर्त्ततेप्रभवतिसएवयत्नेजयइस्मान्व
नातिप्रसिद्धलोकवादाद्रुकारः अत्रातिसौंदर्यशालिनीमिमामपहाययत्नलिप्सयाम्रो
क्षितोरस्मानभिन्नइतिगोप्रायएव तस्यनिवर्त्तकत्वयत्नस्येजेतायत्नेनाकृष्यमानदिप्रबोक
गोनप्रमाकर्षकनादिमर्थोनन्तरमपिगाभीकृते इतिपीडकवलयानेदेहेकोव्यलेकारःसमा
प्रीतिप्रकरणम् ॥

तिसेवेयः अंग्राल्लेगारमांमन्सांवीगोप्रायोगोवल्याः इतिकेकोव्यलेकारः ८१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काकुध्वनेर्विकारः अपरार्थस्य अभिप्रेतादर्थान्तरस्यानेदीहस्य गणा विशेषः दारुणान् क्रूरेत्यभिप्रेतं कोष्ठेनेति कल्पनं विकृतं चक्रस्याविष्टं

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपरार्थस्य कल्पनम् मुंचमानंदिनंप्राप्तंनेहनंदीहरांतिके अत्रमाने मुंचममानमायाराविति विभज्य योज्यते काकोर्वा विनेदिने प्राप्ते मा मुंचेत्यर्थान्तरं श्लेषेण परिक ल्पितं यथा वा अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचि त् इदमविकृतश्लेषवक्रोक्तेरुदाहरणं विकृतश्लेषवक्रोक्तेर्यथा सविश्रीकम्भोरुविदशव दनस्त्वा निरधुनास्ते वामः स्यानानुयथि पुरतो लक्ष्मणस्य वः इयं याप्यस्मद्वै विपदमधुनावा नरवनस्ते विशिष्टं दशमवतारपदविलोपयतः पुनः सर्वमिदं शब्दश्लेषमूलायाः वक्रोक्तेरुदाह रणम् अर्थश्लेषमूला यथा ॥

स्याबायोद्गायाभ्यां सीतांशुमतिरावणस्योक्तिः पादत्रयं वत्सर्थस्तं प्रतिसीतायाः तेपदस्यतिष्ठाद्दशपराणां ममप्राप्तो त्रिनवीतिवर्णानां।
विलोपाय यत्तादृशं पुनः पदेनार्थः शब्दश्लेषति शब्दस्याविरक्तस्य सद्भावादिति भावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ व॰
कृ॰ टी॰
१६२
162

जलनिधिसुद्धिमवत्सुतकन्ययोर्लक्ष्मीपार्वत्योः क्रमेणार्थे लीलयासंलापोमिथोभाषणेनोस्मान् त्रायतामित्यन्वयः भद्रेशोभनेतांडवं नृत्यम
मयष्टकवर्ज्जनंस्त इति लक्ष्मीप्रश्नः सोत्रंरहनावनंसांसेमयोरितिश्रीकृतसाभिप्रायं खगाधिपश्च महादेवेनकरेधृतः परशुभगवराभीतिर्द्वस्तस्य मस

भिक्षार्थी क्व प्रयातः स्तनतुवलिमखे ताण्डवं क्वाद्य भद्रे मन्ये वृन्दावनान्ते क्व नु स मृगशिशुर्नैव
जाने वराहम् बाले कच्चिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर्गोप एवास्य वेत्ता लीलासंलाप इत्थं जलनिधि
हिमवत्कन्ययोस्त्रायतां नः काका यथा असमालोच्य कोपस्तेनोचितीयमितीरिता नैवो
चितीयमिति तेनाढ्याप्रासमालया अत्र नैवोचितमिति काकुस्वरविकारेणोचितमेवेत्य
र्थोन्तरकल्पनम् इति वक्रोक्त्यलंकारः ८८

तमितिध्यानात् इदं लक्ष्मीवाक्यं नैवीतिपार्वत्याः मृगः पशो क्रुरंगो वेति विस्मः के विदितिप्रश्नेतदेजीर्णाः वृषश्रेष्ठ इति द्वरवृषभाभि
प्रायेलक्ष्मीवाक्यं गोपोगोपालक इति कृतसाभिप्रायमुत्तरमित्यत्र भिक्षापादानां हविष्मदनादर्थे सेषमलनं असमालोच्येति अवि
चार्येत्यर्थः मालयाप्रासमालया इति वक्रोक्त्यलंकारः ८८

१६२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वभावोक्तिलक्षणनिर्देशः जात्यादिस्थस्य जात्यादिसंबंधिनः आदिपदेन क्रियादिपरिग्रहः उत्संगादानेयोरभसो वेगस्तेन स्खलितं भ्रष्टं मुक्त

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् कुरंगैरुत्संगात्स्तब्धकर्णैरुदीक्षितम् यथा
वचनात्सेतुखप्रचलितो मविधेगुरूणां मार्गप्रदानरभसस्खलितावधानौ पार्श्वोपसर्पणतुभाव
पिभिन्नदिक्का कर्णाग्रमुकूर्ध्मुकृतपास्तवंतोसलग्नम् इति स्वभावोक्त्यलंकारः ८५ भाविकं भूत
भाव्यर्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् अहं विलोकयेद्यापि युद्ध्यंतेत्र सुरासुराः स्थानभीषणतोद्भा
वनपरमिदम्

मुक्तः कर्णास्तब्धं यथा स्यात्तथा पश्चात्तेउपसर्पणे चक्रतुरित्यर्थः सर्वोदाहरणे कुरंगजातिस्वभाववर्णनम् अत्र सलज्जेदिक्रियास्व
भाववर्णनमिति भेदः इति स्वभावोक्त्यलंकारः ८५ भाविकमिति लक्षणनिर्देशः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ दे॰
क॰ टी॰
१५३

163

समनयनेनयनमिति तस्यां चार्वं निशाम्य सलज्जनतानामनि मुग्धदीर्घयन्त्रे पुरः प्रहृष्टे सति निदाघ्रायमाणादी किंचित्स्मितमकरोत् इदमद्यापि मम हृदि शोभते
पुरः स्थिते तन्नयः अत्र नयनपदेन स्ववाचकशब्दरूपशक्तिसमं वैयर्थ्येनेत्रपदं लक्षणे तस्यास्सवस्थानीतिः किंवा कस्ववाचकत्वरूपसंवैयर्थ्येन वस्त्वमेवत्व

यथा वा अद्यापि तिष्ठति दृशोरिव मुग्धदीर्घयन्त्रे पुनस्तनतटान्तनितम्बदेशे चारु निशाम्य नयनेन नयनेममे
ति किंचिन्मया यदकरोन्निमितमायनान्ती सुमनयनेन नयनमिति तस्यां चारु निशाम्य उक्तो नके गतिमे
ज्जुष्टगंडुजातैः प्रेम्णां विनोदमिदं समग्रमसंगम् एतावतैव तवसोऽत्र शंभले ष्टोसो मे घनीमनुभवे
न्यैथुनैवसाद्रान् उक्तोन्मवर्द्धिनिः हृताकेजननतिः कमलपंक्तिपरायेभपंक्तिभूतायेमेज्जुष्टगंडुजाताः
सनोदरनयनकमलकटाक्षाः इति भाविकालंकारः ५॰ उक्तानम्बद्धे च्चरितिस्सान्थे चामोपल
लाम् सानैयस्याभवद्युद्धेतत्रर्जुनेति किरीटिनोः इति मुद्राभालंकारः ५१ इदेस्साम्थव्यतिनस्याम
नोतउदादराणाम् सहृदादराणेयथा रत्नलिभेद्गमेकानप्रतिबिंबशीतेर्हतः ज्ञातोलेकेस्वरः क्रौर्ड
दोजनेयेनननतः ॥ एवाचोख्यानेत्रमथियुक्तावहे इति विस्थः इति भाविकालंकारः ५॰
द्यते इति वचोवाक्योरिमादिनहितिनलद
स्त्रेष्ठेसमन्देमस्वतिमुद्रालंकारः तथास्साज्यवतिनमसोपलताणामेगंवेनेथासानोशिवेरेयसपर्वतस्यकिरीटयर्जुनः क्रमकाकशात
श्राजनेयेनदृतमता इति मुद्रालंकारः ५१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अत्युक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः। अद्भुतं चातथ्यं मिथ्यारूपं अकूपाराः समुद्राः आपूरिता इति स्वपीवरत्वादिना तथ्यवर्णनाभ्यां भेद इति भावः अत एवानयो
रनयोः स्तनत्वं विशेषणसङ्कोचं दर्शयति एतमत्यंयोगिव्यर्थयोगात्सेवयातिशयोक्तिविषयत्रोदाहृते असम्बन्धोक्तितारतम्येनेत्यनयोरित्यत्राप्युक्त

अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम्। त्वयि दातरि राजेन्द्रे याचकाः कल्पशाखिनः॥ इय
मौदार्यात्युक्तिः। शौर्यात्युक्तिर्यथा राजन्सप्ताप्यकूपारास्त्वत्प्रतापाग्निशोषिताः। त्वद्वैरिराजव
नितावाष्पपूरेण पूरिताः॥ सेयमत्युक्तावुदाहृतालंकारः शौर्यात्युक्तावत्युक्त्यलंकार इति भेदः अत्र
अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः। अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे॥ अल्पं निर्मित
माकाशमनालोच्यैव वेधसा। इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनमण्डलम्॥ इत्यसम्बन्धोक्तितारतम्येना
तिशयात्युक्त्योर्भेदः। इत्यत्युक्त्यलंकारः॥ ५२॥

क्तिमात्रे अत्र न तेनासम्बन्धोक्तिरिति तारतम्येनेत्यर्थः तथा बाहुलतेति
विशेषणात् कल्पितासम्बन्धरूपवत्त्वाभावादतिशयोक्तावतिव्याप्तिरिति भावः अत एवानयोरिति यद्यानेन त्वदेहिनोक्तिरिति सम्भाव्यमेवेत्यतिशयोक्ता
रत्यानन्त्यमुक्तमिति पर्वलोकातीत इवात्यर्थं मिथ्यारोपविवक्षितः योगवर्णितस्तेनानाबुध्यतिविदग्धानेनेत्येपद्ये स्वकाश अल्पं निर्मितमित्युदाहृ
त इदमत्युक्तिरिस्फुटमितिव इत्यत्युक्त्यलंकारः॥ १२॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
कु॰टी॰
१६५

165

निरुक्तिरिति लक्षणे योगवशान्नाम्नामनार्थविशेषाभिधायिनामर्थान्तरोपवर्णनमिति लक्षणं ईदृशैर्जनसंतापकं संतानरूपैः दोषा

निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम् ईदृशैस्त्वरितैर्जानीमसौ दोषाकरो भवान् यथा पु
राकवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामि
का सार्थवती बभूव इति निरुक्त्यलंकारः ९३

याशत्रैः कर्त्री दोषाणामाकरश्च कनिष्ठाङ्गुली विशेषः अधिष्ठितः कालिदासो यस्यां सा अङ्गुली विशेषरूपार्थत्वेनेन विष
नेकविनामयस्यां सेवमन्वर्थनामवती इति निरुक्त्यलंकारः ९३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कितवो द्यूतकृत् मूर्खोऽनवकितवश्शमरः नतु प्रसिद्धानुवादस्याचमत्कारित्वात्कथमलंकारत्वमत आह शक्रैः पाशकैर्दीव्यतीति पण

प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषिद्धस्यानुकीर्तनम् न द्यूतमेतत्कितव क्रीडनं निशितैः शरैः निषिद्धस्य नि
षेधः स्वतोऽनुपयुक्तत्वादर्थान्तरं गर्भीकरोतीति तेन चारुत्वाद्वितीयः प्रतिषेधो नामालंकारः उदा
हरणे युद्धरंगेऽवतिष्ठमाने शकुनिं प्रति विदग्धवचने तत्र युद्धस्थाने द्यूतस्याभावो निषिद्ध एव की
र्त्यमानस्तस्य तत्र प्रागल्भ्येन युद्धे त्वसामर्थ्यमिति गूढोपहासं गर्भीकरोति नरश्च कितवेत्यनेनाविष्कृ
तं यथा वा न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृ
ताः अत्र स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावः प्रसिद्ध एव कीर्त्यमानस्तासां विषाद्यतिशायि क्रौर्य
मिति अमुमर्थं व्यक्तीकरोतीति सचाप्रतीकारपारुष्या इति प्रतीकारवर्ज्या विषादिभ्यस्तासां विशे
षं दर्शयता विशेषणेनाविष्कृतः इति प्रतिषेधालंकारः

कृतिकस्याविष्कृतमित्यस्य निवशंकानिवारणेऽसपवमस्य इति प्रतिषेधालंकारः १४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

165

पंचमस्य स्वरविशेषस्योच्चमाविष्करणं यत्र तादृशे काले कोकिले मधुरध्वनिरभवदित्यर्थः द्वितीयकोकिलपदस्यानुपयुक्तार्थत्वेन

सिद्धस्यैव विधाने यन्नमाहुर्विधिरालेह्लति पंचमोदंचने काले कोकिलः कोकिलो भवेत् नि
त्यानविधानमनुपयुक्तिबाधितेमदर्थोनरगभीकरणेन चारुतरमिति तेविधिनामानमले
कारमाहु उदाहरणे कोकिलविधानमनुपयुक्तं मदनिमग्नपंचमधुनिशालितया सक
लजनहृदयंगभीकरोति नत्वपंचमोदंचनेरतिकालविशेषणेनाविष्कृतम् ॥

र्थान्तरसंक्रमितत्वात् सकलजनहृदयनयनी निम्नशोभजने पंचमशालितयेः स्मनंतरेलक्ष्यत इति विशेषो बोध्यः सर्वथत्वथानिना
शोकानिर्वाणायतस्यैमाक्रमम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शूद्रतपस्याजनिताधर्मवशादप्राप्तयौवने द्विजबालके मृते तद्धाद्युतनरालस्य स्वहस्तं प्रत्युक्तिः जीवातवे जीवनाय शूद्र एव
तपश्चरणान्मुनिरिव मुनिः तस्मिन्कृपाणं खड्गं विसृज निक्षिप यतो रामस्य करुणागात्रं शरीरमसि निर्भरमतिशयेन गर्भखिन्नायाः

यथा वा हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् । रा
मस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्नसीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥ अत्र रामस्य स्वहस्तं प्र
ति रामस्य गात्रमसीति वचनमनुपयुक्तं सद्रामस्येत्यनेन सम्यक् निष्करुणत्वं गर्भीकरोतीति त
था निर्भरेत्यादिविशेषणेनाविष्कृतम् । यद्यप्यनयोर्विधिनिषेधयोरुदाहरणेषु ख्येयणा
मर्थान्तरसंक्रमितवाच्यरूपाणि तथाप्यनयोर्ध्वनिभावामस्तीति ॥

सीतायाः प्रवासने निर्वासने तत्र पटोर्दक्षस्येत्यर्थः अत्र रामपदमकरुणत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितेनातिशयेन व्यङ्ग्यः स चानेन
स्मिन्नेनोक्तः ध्वनिभासितानि ध्वनितप्रयोजकानि व्यवस्थितानीति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रस्ताऽर्थशङ्कानिमेषाविवंगोऽर्थः कविनाप्युनः यत्राविक्रियते सोऽक्ष्मासामेवालंकृतिर्ध्वनेरितिष्टनिकाव्यवचनेन निर्णीतना
दितिभावः उक्त्वावितिनिषेधाभासमात्रेपञ्च्हाः केचममन्वते आत्रेयो मोविधौ त्वक्षे निषेधे च तिरोदिने इमेनाभ्योनादेहूनी

अ.व.
क्रा.टी.
१९९

त्वामस्मीव वच्मि गणविशेषाविष्करणान् वेगणाविष्करणेवालंकारनमेवेतिनसमाकमस्त
नोक्त्रमकरणोववस्थापितनान्रूपेवाप्यिनौविधिप्रतिषेधौ आत्रेपभेदत्वेनोक्तौ इदन्तमा
सिद्धौविधिप्रतिषेधौनतन्मतिहेष्टिनावलंकारान्तरेनन्वर्णिनाविति भेदः इतिविध्यलं
कारः हैत्नोर्हन्तमतासाध्वर्णनेर्हन्तकृच्यते अस्मात्तुदेतिशीतंनोऽश्चुमीनंकेदायस्तुवामा
यस्यावा पश्यते विद्रुमस्यायेमवमार्गइवाथरः कम्पेनानन्तनैतन्विपिपासाकुलितेमनः ॥

गच्छगच्छसिचेत्सादाहरणयोः प्रतिपादितावितमर्थः अप्रसिद्धत्वाद्धायितप्रतिष्ठितम् इतिविध्यलंकारः हेतुमन्मकार्येणामा
नस्केदः कार्ये विद्रुमस्यायः प्रबालकान्ति विगतनतरुस्नायत्रमरुर्निर्जलदेशः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मानेनेच्छति अनिच्छति स्मेति एवमुपशमे वारयति स्मेति ह्रियो लज्जायां स्मोऽभ्रमिमालिखेत्सोऽभूत्सहेलेखेन स्पृष्टस्त्वभावनयात् स्वाते
मेवपतिहन्यपरोप्लवेभूयमञ्छतिस्मेतिये येकरोव्यथयममनाश्रमतमिति सूचनायहलमनेकनामेत सनिदेश सेनास्वता अथु
नाजनेनेनावरफलं मामेयसदेनाविपियोनेः स्पृष्टः सपवस्तीयोचरणोस्त्वष्टेनसमकमन्येते अनुजातीमन्वयः अथतस्माद्धेतःनका

मानेनेच्छति वारयत्युपशमे क्ष्मामालिखन्त्या ह्रिया स्वातन्त्र्यं परिवृत्य तिष्ठति करौ व्याधू-
यधैर्यं गते तृष्णे त्वामनुबध्नता फलमियत्प्राप्तं जनेनामुना यः स्पृष्टो न पदा स एव चरणौ स्प्र-
ष्टुं न संमन्यते इत्याद्युदाहरणमेतेन हेतुमतोरेकोहेतुः केचित्स्खलते लक्ष्मीविलासविद्वे-
षौ कटाक्षावेकटभ्रमोः ॥

ष्टयोः स्पष्टमभिधानेऽभेदोत्तरमाह केचिदहृष्टप्रभृतयः तदुक्तं हेतुमतोसदहेतुरभिधानमभेदोहेतोर्हेतुरिति कार्षीकटाक्षाः वि
द्वेषौ लक्ष्मीविलासा इत्यन्वयः अथविलासहेतोर्विलासाभिन्नत्वेनाभिधाने एवंविधलक्षणायाः प्रयोजनमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
कु॰टी॰
१६७

167

कार्य्यावश्यंभावत्वतद्धेतुत्वं चेति विग्रहः आदिना पथ्याशनं रोगारम्भादौ कार्यगतोपादेयतान्तुपादेयत्वादिसंग्रहः वीरः कलिंगे॰

अत्र कार्यावश्यंभावतद्धेतुत्वादिप्रत्यायनार्थः कार्यकारणाभेदव्यपदेशः यथा आयुर्मात्र
महोत्सवस्य विनतद्रोणीभृतो मूर्तिमान्विश्वासो नयनोत्सवो मृगदृशां कीर्तिः प्रकाशः परः
आनन्दः कलितान्कृतिः सुमनसां वीरश्रियो जीवितं धर्मस्यैष निकेतनं विजयते वीरः कलिंगे
श्वरः अत्र दानमहोत्सवायुष्करत्वादिनाध्यवसितेन राज्ञि तदायुष्ट्वादिव्यपदेशः इत्थं शतमलं
कारा लक्षयित्वा निदर्शिताः प्राचामाधुनिकानां च मतान्यालोच्य सर्वतः इति हेत्वलंकारप्रक
रणम् ९ रसभावतदाभासभावशान्तिनिबन्धनाः चत्वारो रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितम्

श्वरः कलिंगदेशाधिपो विजयत इत्यन्वयः कीदृशः दानरूपस्य महोत्सवस्य आयुरिति कार्याभिन्नत्वेनाभिधानम् एवमग्रे
पि विशेषणेषु विनतानां द्रोणीभृतो राज्ञो कलितान्कृतिः धृताकारः वीरश्रियः वीरलक्ष्म्याः निकेतनं स्थानं इति हेत्वलंकारप्रक रणम् ९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निर्वेदादयो व्यभिचारिणः प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षाद्याः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिसंभवैतिह्याख्याः इत्यादीरा
लंबनोद्दीपनरूपाणि नायिकाचन्द्रोदयादीनि कारणानि काव्यवर्ण्यमानानि विभावपदेन येति सूत्रस्था विभावपदेनाभिधी
यन्ते कार्याणि कटाक्षरोमाञ्चादीनि तथाविधानीवानुभावपदेनेति सूत्रस्थानुभावपदेन पक्षमेव कार्याण्येतस्मादिति नाट

भावस्योदयः संधिः शबलत्वमिति त्रयः अष्टौ प्रमाणान्यलंकाराः प्रत्यक्षप्रमुखाः क्रमा
त् एवं पंचदश प्रमाणान्यलंकारान्विदुर्बुधाः तत्र विभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यंजितो
रतिहासशोकादिचित्तवृत्तिविशेषो रसः

नेकर्मवेसहकारिभूतान्यक्षेपादीनि व्यभिचारिपदेन विशेषादाभिमुख्येन समन्ततः येऽस्यायिनं चारयन्तीति सूत्रस्थेन एवं रतिभा
सकृत्वतरणादिरूपस्थायी वाच्योऽन्तःकरणवृत्तिः विकृताविहासकारिचेष्टादर्शनेजन्यश्चित्तविकासरूपः हासस्थायी इष्टना
शानिष्टलाभादिजन्यश्चित्तवृत्तिः शोकः प्रसिद्धः आदिपदेन क्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्यानां परिग्रहः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
क्र॰ टी॰
१९८

168

विशेषपदेन व्यापादेः स्थायित्वप्रयोजकं परिपुष्टत्वं कांतादिविषयत्वमित्यनेनानेयं च विवक्षितम् तदुक्तं रत्यादिश्चेन्निरंगस्यादेवादिवि
षयोऽथवा अन्यांगभावभावास्यांद्वेतदास्थायिशब्दभाक्मिति स्थापनमेव चाभिव्यक्तस्य रसत्वं यदाहुः कारणान्यथ कार्याणि
सहकारीणि यानि च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः व्यक्तः स
तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः इति अभिव्यक्तावभिव्यक्तानां च रत्यादीनां रसस्वरूपाणां क्रमात् शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभया।

स यत्र परस्यांगं भवति तत्र रसवदलंकारः विभावानुभावाभ्यामभिव्यंजितो निर्वेदादिस्त्रय।
स्त्रिंशद्भेदो देवतागुरुशिष्यनृपद्विजकलत्रपुत्रादावभिव्यज्यमाना रतिश्च भावः स यत्रा
परस्यांगं भवति स प्रेयोऽलंकारः ॥

नकवीभत्साद्भुतशांतरूपविशेषसंज्ञाबोध्याः निर्वेदादिरिति निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं
च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च सुप्तो वि
बोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणस्त्र
यस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः इति भरतेनोक्ताः लज्जादिना विकारगोपनमवहित्थाख्यो भावः देवतादि परिशिष्ट
नाटकपलक्षणार्थं तिवा गुरुहासादेः ॥

१९८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एतच्छ्लोकोदाहरणेन दर्शयिष्यामः॥ मुनिरिति कुम्भसंभवोऽगस्त्यः एकचुलुकेन समुद्रे पीयमाने तत्पानेन गतो यो रसवत्तावरूपयोर्मत्स्यकूर्मयोर्द
र्शनेन गम्योऽद्भुतरसः स तु मुनिप्रभावातिशयपर्यवसन्नतया तद्विषयरतिपोषकत्वादंगमिति भावः भूरिश्रवसश्छिन्नहस्तमालोक्य तद

अनौचित्येन प्रवृत्तो रसो भावश्च रसाभासो भावाभासश्चोच्यते सयत्र परस्यांगं तदूर्जस्वि द्वावप्य
प्रशाम्यदवस्था भावशान्तिः तस्याः अपरांगत्वे समाहितं भवस्योद्गमावस्था भावोदयः द्वयोर्विरु
द्धयोर्भावयोः परस्परस्पर्धा भावसंधिः बहूनां भावानां सर्वैश्चवोपमर्देनोत्पत्तिर्भावशबलता ए
तेषामपरांगत्वे भावोदयादयस्त्रयोऽलंकाराः तत्र रसवदुदाहरणम् मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा
कुम्भसंभवः येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ अत्र मुनिविषयरतिरूपस्य भावस्याद्भु
तरसोऽंगं यथा अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः
अत्र करुणस्य शृंगारोऽंगमिति प्रेयोऽलंकार एव भावालंकार उच्यते ॥

एतन्मुक्तिः समरवाङ्गभूतोयं करः यः काञ्चीसमाकर्षणशीलः नीवीवसनग्रन्थिलस्याविस्रंसनो मोचक इति स्मर्यमाणया शृंगारा
वस्थया करुणरसपरिपोषः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निमिषमिव दिवसान्कदा नेष्यामि इत्यन्वयः कीदृशः काश्यां गंगातीरे वसन् अथेत्यादि श्रुत्वेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि इत्यन्वयः अन्त्रस्थानीति स्फा

प्र॰ व॰
कृ॰ टी॰
१६५

169

स्य यथा कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वसन्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोञ्जलिपुटम्
अयि गौरीनाथ त्रिपुरहर शंभो त्रिनयन प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् अत्रा
शान्तिरसस्य कदेति पदस्य स्वितत्वित्वाभावात् व्यभिचारिभावोयं यथा अन्त्रस्थाः पतितः स्फुरन्ति
गिरयः स्फारा [illegible] यथाबोधयस्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न श्वासा सितस्वनमः आग्नेयैरपि शुद्ध
स्वतिमिनिमग्नो मियावद्दुविस्तावदिहाभूदिमो स्फुटम् [illegible] तनोश्रुहिनाः अत्र प्रभृति
यदतिभावस्यैव स्वमतेविषयरतिभावोगङ्गेस्य यथा ॥

गाविस्तीर्णाः प्रस्तो विप्रसंजयामिभव ऽथि आस्मां भुवं विभ्रत्तया रयमाणः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तन्मध्यस्थीति देवीः संत्रासतोऽभयाद्वेगसत्वरं गच्छंती तन्मध्यस्थिताः शत्रवो वनस्थेषु रेशाभूपालेषां तरुणीर्विलोकहितेयाताः किरातानाभि
ज्ञास्तासां तरुणीनामश्रुनवल्लेखैरतिचपलैरपांगैः स्तनैरतितरां सति शयेन लोलैश्चंचलैरपांगैर्नेत्रप्रांतैर्नेत्रैः स्तिमिताः स्तब्धाः प्रोद्भूतरोमोद्गा

तन्मध्ये ष्ठिवसेयथेषु तरुणीः संत्रासतः सत्वरं यातीर्वीरविलोकहिते सरभसं याताः किरातावने ति
ष्ठंति स्तिमिताः प्रवृद्धपुलकाः विस्मृतोपक्रमास्ताः साश्रुनवल्लेखैर्नेत्रैरतितरां लोलैरपांगैरपि प्र
तुष्प्रभुविषयरतिभावस्य शृंगारस्याभासोगम् यथा वा त्वयि लोचनगोचरं गते सफलं जन्मनद्य
सिद्धभूपते प्रजनिष्ट ममेति सादरं युधि विज्ञापयति द्विषां गणः प्रचक्रे वेः प्रभुविषयस्य रतिभा
वस्य नहि विषयद्विषद्गणगतरतिरूपो भावाभासो गत ॥

विस्मृतः उपक्रमो लेखनादिरूपो यैस्ताः दृशास्तिष्ठंतीत्यन्वयः अत्र शृंगारस्यानुरक्तराजवनिताविषयत्वाद्नौचित्येन प्रवृत्तिरित्याभा
सरूपत्वं प्रजनिष्ट प्रभुत्वद्युधि सङ्ग्रामे न हि द्विषेति प्रभुविषयाद्विषद्गणस्य या रतिस्तद्रूपश्चमर्थः अत्र शत्रुविषयकत्वरूपानौचित्येन
प्रवृत्तिनत्वाद्भावस्याभासत्वम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ चं॰
कृ॰ टी॰
१२॰

120

नायकस्य स्वमिदं यतिनानायिकाह्वनं नोक्ति मयि तत्संगीभूते किमयं यतिपाद्यनेकृतेनेनम्पश्यामः स्मभिप्रायेण मयास्थैर्यं मौनमालंवि
तमंगीकृतं पश्यामः वहुवचनेन सखीसमानाभिप्रायं एवंतयापि विलब्धशीलो मो किमिति नालपति भाषित इति कोपस्त्याश्रितः इत्यनेनाम

समादिनेयथा पश्यामः किमियं प्रपद्यते निस्थैर्यं मयालंवते किं मो नालपतीनयेवलब
नः कोपस्तयाप्याश्रितः इति मोन्मविलब्धहृष्ठिवनेरेतस्मिनवस्यां नरे सव्याजेद स्मितं मया
धृतिर्दैवोमुकस्तवाष्पात्तया अत्र श्रृंगारस्य कोपशान्तिरंगम् भावोदयोयथा तदद्यविश्रा
मदयालेतोयिमेदिनेनिनेत्रोबाभिमवहिलो किनी आदर्शिपादेनविलिख्यपत्रिणानेवेवरूपे
णसमः समत्रियः अत्र नले मतिदमयंमाडोत्कवरूपभावस्योदयोः शृंगारस्यांगं ॥

विलब्धालब्धरहितायाहृष्टिस्तव चलेरेसव्याजेनिमिलोतरव्यासेहिते नदिति यथिमवनिशेबामिनेनमिक्षामियभुवैवरूपेण
समः समत्रियोनलः पत्रिणहंसेनपादेनविलिख्यादर्शितः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवी रत्नगिमावेणगुद्धंभस्यानाङ्गावीयोविरदः लेशमत्तदमहिस्ले लोलाक्षी दयितोपशपतमत्तयामोढ्के सग्रामाङ्केवरमाकर्णायत
स्वभवतः पकाकपोलस्थलीमाकशीर्षग्रलकैः क्रमसमागुथस्मदनसेवुथि स्तनमिवमव्यक्ताग्रे खावलीश्वरपर्थिर्यत्रतयाम्

भावसेथिर्यथा पक्वाभूतक्रमसमागुयेवुथिविवप्रव्यक्ताग्रे खावलीजेत्रमेंगलपालिकेवपुल
कैरमाकपोलस्थली लोलाक्षीत्नणमावभाविविरदले शासदापशपनोड्गागाकर्णाय
नत्ववीरभवतःमोष्टाद्धवाड्स्वरम् अत्रवमणीप्रेमरवैणेस्तक्वयोः सेथिः मभुविघयरति
भावस्यांगम्

ताऽभूत् अन्याद्वितीयाजेतजीयशीलसहृपापालिकाकुशकाशादिनिर्मिता उभयपार्श्वस्थलेभहत्ताद्विवद्धामार्गपाली
तिप्रमिद्धानतद्दश्रदितराष्ट्रीः अत्रप्रेमपदोक्तायारनेरणीसुहृताङ्गाव
रपतेबोधम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰व॰
कु॰टी॰
१७१

171

शुक्रस्यकन्यांदेवयानींदृष्ट्वानययातेर्नियमुक्तिः अकार्यत्वात्मलोकनासक्तिः पुनःप्राप्त्यलोकनस्यचंद्रस्यकुलंसोमवंशः अयंवितर्कः
तद्रूपमदेनभूयोपीत्यौत्सुक्यंपवमप्रेपिश्रुतेशास्त्रश्रवणमितिमतिः अहोकोपेपीतिस्मृतिः अपगतकल्मषाः कृतेस्तत्कृतेधीर्येषां

भावशवलत्वेयथा क्वाकार्यंशशलक्ष्मणः क्वचकुलंभूयोपिदृश्येतसादोषाणांप्रश
मायमेश्रुतमहोकोपेपिकांतंमुखं किंवक्ष्यंत्यपकल्मषाःकृतधियःस्वप्नेपिसादुर्लभा
चेतःस्वास्थ्यमुपैहिकःखलुयुवाधन्योधरंधास्यति अत्रवितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशंका
दैन्यधृतिचिंतानांशवलताविप्रलंभसंभोगावंगे ॥

तेकिंवदिष्यंतीतिशंकास्वप्नेपिदैन्यम् हेचेतःस्वास्थ्यमुपैहीतिधैर्यम् कःखलुयुवाधन्योधरंपास्यतीतियासमतीतिचिंताविप्रलंभो
विप्रयोगइतिपर्यायौ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इंद्रियाणां वर्गः समूहस्तस्य ध्वनिमध्ये निर्विवारं निर्हन्निर्यापकथे ध्वनेस्संक्रांते प्रियतमुखप्रतिबिंबो भवनको मलामयहृववक्त्रगे यौ साध

प्रमाणालंकारेषु प्रत्यक्षे यथा क्रांतकांतवदनप्रतिबिंबे भग्नबालसहकारस्तगंधो ध्वाङ्क्ष नि
ग्रणाद्विनालिनिशीते निर्विचारमधुनीद्रियवर्गः यथावा किंत्वावन्मरस्मिसरोजमेतदाराद्
दोःस्विन्मुखमवभासते युवत्याः संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चिद् विबुधैर्बकसहवा
सिनां परोक्षैः पूर्वप्रत्यक्षमात्रमपत्रविशेषदर्शनजन्मसंशयोत्तरप्रमत्वमिति भेदः इति प्रत्य
क्षम्

निम्नास्वादेश्च कल्पनादपुत्रभ्रमरप्रुक्केशीनसर्शैवेति श्रोत्रेंद्रियजन्यानन्तप्रत्यक्षालंकारः इति प्रत्यक्षम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.व.
क.सी.
१७२

यथा शब्दानुमानार्थः यथा शब्दस्तन्निर्दिष्टस्तन्निर्दिष्टस्तस्य योगानुमानयोरिति विशेषः तथा वयं पलजलदधूमः व्योम्नः आका-
शस्यैकमवकाशे यस्मात् कीटमणयः खद्योताः स्फुलिङ्गानां रूपं दर्शयति यावद्दर्शयति विद्युद्वाभिर्ज्वालाभिरुल्लसिताः प्रकाशीभू-

अथानुमाने यथा यथा रंध्रे व्योम्नश्चलज्जलदधूमः स्थगयति स्फुलिङ्गानां रूपं दर्शयति वयथा
कीटमणयः यथा विद्युज्ज्वालोल्लसितपरिपिंगाश्च ककुभस्तथा मन्ये लग्नः पथिकतरुखण्डे
स्मरदवः ॥

नाः परितः पिंगवर्णाश्च ककुभो दिशास्तस्मात्पथिकरूपाणां खण्डेषु स्मरदेहस्मरानलस्तालोदवाग्निर्लग्न इति मन्ये इत्यन्वयः। प्रयोगस्तु पथिक-
तरुखण्डे स्मरदावानलवत् व्योमव्यापिजलदधूमवत्ताद्विवाच्यः ॥

१७२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लहरीव चलाचलत्वेन चला हंसो यस्यासौ तादृशः पुनः कामिभ्यो यत्र त्वनेन खलनो व्यापारयेति मन्ये चैव भ्रूसंज्ञा विषयपदं यस्मात् तस्मीमर्मस्पर्शि
नो बाणाः सततं पतन्तीति न तस्मात् मेउल्लेकृते चापे दृष्टे खिन्ना योजितं दृष्ट्वा येषु बाणेषु प्रेखेन चपलः करो यस्मिन्नादृशः क्रोधनः स्मरः श्याम
नेमाज्ञातं तदाकर्णयामास मग्नो धावतीति सम्मिसन्वयः अतिशयोक्तीति मार्गणत्वेन मनोविकाराणामध्यवसानादिति भावः प्रयोग

यथा वा यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः
तच्चक्रीकृतचापपुङ्खितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः पूर्वं
रूपकसंकीर्णेदमतिशयोक्तिसंकीर्णमिति भेदः शुद्धानुमानेन यथा निलीयमानैर्विहगैर्निमील
द्भिश्च पङ्कजैः विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः

स्तपताः चक्रीकृतचापसत्पुङ्खरो यव दानाकरमदनकामर्मभेदिबाणयानाः अयमस्तास्थानकत्वादिति बोध्यः पूर्वं निलीयमानैरित्या
ग्रापि ग्रये कालः सूर्योऽस्तमयवान्पत्ननिलीयमानतोयाश्रयत्वादिति रविरस्तगमनवान् तादृशकालसंबंधि
त्वादितिवान्वयः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰वि॰
कु॰टी॰
१७३

गमस्थललक्ष्मणेमतिविरहादियमुक्तिः अत्रायमर्थभेदः कुरंगयाविनादितिप्रयोगः इत्यनुमाने सन्तारकाणांन्यासः सन्निवेशः शकटा
ग्राकारसंस्थानमाश्रितस्तोरोहिणीं विजानीहीतिदशावाक्यार्थज्ञानमिदमुपमाने इयंशकटाकारनक्षत्रपंक्तिः रोहिणीपदवाच्येत्य

यथा सौमित्रेणनुसेव्यमानोनकृतवेदेहीशुककुरंगंवने वैदेहीशोकनिशिकाकथास्वपतेवैदेहीयमुनी
लति वनेसेनहिदितेकथंनभवतायथेकुरंगयनः कामिप्रियसिद्धाकुरंगनयनेवैदेहीनजाना
कि उपमानेयथा नारोहिणींविजानीहिज्योतिषांमध्यमंडले यत्सतिनारकाग्यासःशकटाका
रमाश्रितः यथावा अत्रमन्मथमिवातिसुंदरंदानवारिमिवदिव्यतेजसं शैलराजमिवधैर्यशा
लिनंविभिवेंकटपतिंमहीपतिंमुदीदास्वरणाउपमानमत्तलभूतमतिदेशवाक्यंदर्शितं अत्राति
देशवाक्यार्थसादृश्यप्रमत्तद्रूपमुपमानेफलेनमहद्दर्शितमि
तिविशेषः इत्युपमानम्

पमितिप्रकरणनात अत्रैवराजसुमध्येमन्मथमिवातिसुंदरंमहीपतिंवेंकटपतिंसेत्त्वेवदरीमाद्यन्वयः दानवारिंविसुशैलराजंहसुधै
र्यशालिनंमदवशासकनातप्रमत्तद्रूपमितिसादृश्यविशिष्टपिंडप्रमत्तस्याविफलायोगाद्यवक्तिनेवेनकरणत्वादितिभावःफले
नउपमितिरूपेणाइत्युपमानम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विद्वन्न एवेति कुमारसम्भवे वटुवेषं हरं प्रति पार्वत्युक्तिः वरदोऽयं प्रकाशयत्यपि स्वविलसितैः करणेन त्वयाईशं महादेवं प्रति एकं प्रल

शब्दप्रमाणं यथा विद्व एवं तादृशमपि चेन्नाम नामैकमीशं प्रति साधु भाषितम् यमाम्नेत्या
त्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति अत्र शिवः परमेष्ठिनोऽपि कारणमिति श्रुतिरू
पं शब्दप्रमाणमुपन्यस्तं पदे स्मृतिश्रवाणामलौकिकवाक्यरूपाण्यपि शब्दप्रमाणान्युदाः
हरणीयानि नमस्कृतिर्यथा ॥

स्वजन्मने तं साधुं नो यत्नयोऽमीशमात्मभुवो ब्रह्मणो कारणमाम्नेति वेदाः स कथं लक्ष्यप्रभव इत्यतिस्याने यस्य नाहं कं भविष्यतीत्यन्व
यः विवदन्ते कविमाः वक्तुमिकृतीति तदर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्र·च·
कृ·टी·
१२५

125

नास्तिकोक्तिरियं हे जनाः बलात्पापानि कृतवानिति वोऽस्माकं प्रकृतमेव भवेत् यतो बलात्कारेण कृतान्सर्वान्सहस्थान्मत्तरकृतानब्रवी

बलात्कृतपापानि मे न तान्मत्कृतानिव : सर्वान्बलकृतानर्थान्कृतान्मत्तरब्रवीत्सर्वं कृति
रभिमतार्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्ताः इदं तत्स्मृतेरनभिमतार्थेनत दृष्टान्तपरेण प्रमाणेन यानीति
भेदः आचारान्मतद्धेतोरपि मीमांसकोक्तधर्मप्रमाणयोर्वेदशास्त्रानुमापकत्वया शास्त्रप्रमाण
पर्यन्तभावः ॥

दित्यन्वयः दृष्टान्तपरेण सर्वाभिमतार्थे दृष्टान्तपरेण आत्मनस्तुष्टिः प्रीतिः वैकल्पिके विषये गर्भाष्टमे वा उत ब्राह्मणस्योपनयनमित्यादौ
प्रमाणमित्युक्तम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दृश्यतेऽस्मिन्निति लोकिः नामवितर्केन दत्तेनाप्रहृष्णोति आचारश्च समाचारसमागमैर्विगायति निंदति द्वेषेणानुचितयेन परिग्रहक्षमा

तत्राचारप्रमाणं यथा महाजनाचरणं येनेहशीलनामनामा दत्तेन साधवः अतोऽभिधा
नेन तद्वन्दुहे गुन जेनः किलाचारमुखे विगायति आत्मतुष्टिप्रमाणं यथा असंशयं क्षत्रप
रिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरणप्र
वृत्तयः अत्र तु धेनेनात्मतुष्टाशङ्केनलापरिग्रहस्य यस्मिन्नेवं स्फुरत्तामितयुक्तीयते एवं कुलि
लिंगादिकमपि मीमांसाप्रमाणमेव विद्वोदादृन्नेवम्

योग्यायत्तमार्येऽस्रेहं समनोः सांशंकत्तलायोऽभिलाषशीले पदेषु विषयेषु ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
क्रु॰ टी॰
१७५
175

वरमुद्रिकां वरमुद्रां नयत्येनां यावयति श्रुतिर्वरदसंज्ञात्रूप लिंगादिकं पदैश्च श्रुत्या तनीयादिरूपायाः अकर्षणशीत्वं सिद्धोर्थ अंगेगा
गिभावे सति लिंगसामर्थ्यप्रकाशनसामर्थ्यरूपेनाद्रियते गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य मंत्रस्येन्द्रप्रका

तत्र श्रुतिर्यथा तेद्वितामेवैव वरेदेनायन्त्येवारमुद्रिकाम् तद्धि श्रुतिप्रसिद्धार्थे लिंगमाद्रि
यते तु यः अत्र कादिगिरीश्वरस्य वरद इत्यभिधानं श्रुत्या सर्वाभिलषितदातृत्वे समर्थितम्
लिंगं यथा विद्वितेवाय यथा स्वार्थानमेकात्वित्यस्य तत्ययः तत्र सूत्रिभिरष्टाभिरित्थं भूतो
सिद्धवितेः अत्र शिवस्य श्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारकत्वं पृथिव्यादिप्रहसूत्रिवपरिग्रहलिंगेन तत्त्व
स्तनीनां लोकानुग्राहकप्रयोजनत्वे समर्थितम् लिंगस्यापि मूलभूतवेदानुमापकतया वैदिक
शास्त्रप्रमाणपर्वान्तर्भावः एवं लौकिकलिंगानामपि लौकिकशास्त्रानुमापकतया लौकिकशास्त्र
प्रमाणान्तर्भावः ॥

शास्त्रेण लिंगेनेंद्रोपस्थाने विनियोगो नाद्रियते इत्यर्थः कादिगिरीश्वरः कालहस्तीश्वरः इत्थंभूतः परार्थैकप्रवृत्तिकः अतस्त
स्य वस्तुतः प्रमाणान्तरसाधकनीयमित्यर्थः अत्रतनेनान्वयः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गुरुणांसन्निधावपिद्वाभ्यांनायकाभ्यांसमयोविनोविधिर्नोत्सृष्टः यथालोलाङ्गुलतयानायिकयाविपक्षस्यसपत्न्यादेर्दिशातपन्यासेन
सकचग्रहागतोमिरसितस्तवनेकृतेनायकेननेतिस्तवनायशिरोविधुतंचालितंततनेस्तहूंक्ष्मतपरीक्षणानायिकयाकृतेसमकृतनमस्कारः ।

अग्रेलोलाङ्गुलतयाविपक्षदिशुपन्यासेविधूनंशिरस्तहूंक्षांतपरीक्षणेकृतननमस्कारोविल
क्षस्थितः ईषन्मानसकपोलकान्तिनिमुखेहृष्टाननः पादयोस्तस्तत्क्षोणुरुसंनिधावपिविधि
द्वाभ्यांनकालोचितः इमादिवेशात्पूर्वमामाणानंनाशंकनीयं कृविकृत्यप्रमाणाकलतयाव
सकारः यथावा किमस्माभिर्लोपितैर्जेडमन्मेमथिनिमग्नतभीमस्तनामतः ममकिलस्क
तिमाहतनदृश्चिकोनलमुखेक्षपरोविवुधःस्मरः अत्रप्रियमाणानांमनश्चेद्वमविशतीमेनद्वा ।
श्चिकायाःस्फनेनेलमुखेवेक्षविषयुनकल्पितेनयथावाथ्योनमस्मरवाकेप्रमाणानयोपन्यास
प्रयोपनिर्ययथा निर्णीतेशकामस्तीतिमध्येनववितेवनिग्रमनथ्यानोपपद्येतपयोथरभवस्थितिः

एवलक्ष्यएवस्थितः ततईषन्नाम्नाकेपोलकोतिर्यस्पताहृशेनायिकयामुखेकोपातिशयाजातेसतिनमात्दयोर्हृष्टिपीतेनेवततःप्रणतः ।
तिव्याख्यानमाकतयेतिनलमुखेवेक्षविषयतत्रमाथ्योतःस्मरेनथः तत्रसिद्धवाकल्पितमितिभावःइतिशतः अस्तीतिनिर्णीतेशाका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र.च.
कृ.टी.
१२६
126

माद्येयपद्यमिदं देवस्तर्कः यदि मुक्ते मकरंदवल्लीयान्तदा सा मुक्तनाद्य मुनाजलनिधिमसृजयत् जाह्नवी नाम सृजयत् अन्यथा सरोति सा
ति अर्थः समस्तः समुद्रजलं गंगौघेन निर्भिन्नमभिन्नं वदिती कृताशम्भुकंदरानयासमानवर्णिनेनीलकण्ठसादिमन्वयः इत्यर्था

यद्यावा मुक्ते वल्लीयान्नदिहेनगागमादसृजयन्साजलधिंन जाह्नवी गंगौघनिर्भिन्नसिन्धौ
मुकुंदयशस्तावर्णिमतिः कथममयाथास्मान इत्यर्थापत्तिः अनुपलब्धिर्यथा स्फुटमसदवा
लग्नेतेथि निभिन्ने तेतेनदत्वपलभमानास्तर्कयन्ति पिलोकाः कलिंगिविलग्नमेयदि
नाथारमास्ते निदि हमकरके नोविंद्रजालं प्रतीमः ॥

पत्तिः स्फुटमिति देनत्विनर्कयेतस्तर्कशीलाअपिलोकास्तदवलग्नेऽनुपलभमानाअवरूपंतदवलग्नेमध्यममदितिस्फुटमेवति।
भिन्ने तेकुलपर्वतश्रेष्ठयुग्मते नाथावस्थिते स्तनहंहमाथारे विनायदास्ते तदिह मकरध्वजस्येंद्रजालं मयाचरितेत्यतीमस्मनत्यः इत्य
नुपलब्धिः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ईश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः पूर्वं मम भूते अभूते सर्वे नारूपं मम किं वा भावने किं चित्सर्वदर्शीनतनयाप्रति हे हे सदृद्दियतो मम सदृजैव जयैव दुःखम्
स्ति किं तदेतन्नापि तेन व शरणागतानां भक्तानां नदत्ये प्रपराभवो नाद्रूपो नो चिन्तय मन्वयः यथवा नवनाद्रूपश्चमन्वयः अवदुःखादेः सभ
वाप्यप्रमाणप्रमाणसिद्धस्य कथनम् भवभूतेरुक्तिः नाम्नेति कृत्स्नेनेनाप्रकाशसम्भाव्यक्रोधाययप्रकृत्स्नेन रूपमरः काकृतकिमपी

सेभवो यथा अभूत्सर्वं मम भावि किं वा सर्वं सदेव सहजं हि दुःखम् किं तन्न दृष्टं शरणागताना
नो पराभवो नाथ न तेन रूपः यथा वा ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि ता
न्प्रति नैष यत्नः उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

स्वार्थः यत्काव्यनिर्माणरूपो यत्नः स मम कोऽपि समानधर्मा सहृदयः उत्पत्स्यते अस्ति वा तं प्रति यत्नः हि यस्मान्निरवधिरयं कालः पृथ्वी
च विपुलेति क्रमेण योज्यं अत्र कालो ह्ययमित्यादिना सोपपत्तिकं संभवम्
अप्रमाणमुपदर्शितम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पथिकं प्रति ग्रामस्थस्य समप्राः कृतवनस्तानेनत्रमागत इति शेषः नगरादिषु गन्तव्यं वा नेति पुनः सर्वसमयस्य वा ढ्वमिन्नत्वं अङ्गीकारे स्तीत्यर्थः स्त्री

अ॰ स॰
कृ॰ टी॰
१२१
127

यथा वा भ्रातः पान्थ कुतो भवानागतो न वागतो न वा वने नेवा ढ्वं दृद्दिग्गु वापयोदसमये सत्का प्रिया
जीवति सत्यं जीवति जीवतीति कथिता वार्ता मया पिकता विस्तीर्णा दृष्टिवीजनोऽपि विवि
धः किं किं न सम्भाव्यते अत्राद्योदाहरणे अश्रुतसर्वसमभावि किं वेति सम्भवप्रमाण सिद्धार्थो
दर्शितः द्वितीयोदाहरणे सम्भवोपपादक कालानेमादिकमपि दर्शितं तृतीयोदाहरणे स
म्भवेऽपि केऽत्र कृत इति भेदः एतिह्यं यथा कल्याणीवत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे एते
जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि अत्र लौकिकी गाथेत्यभिधानेनानिर्दिष्टप्रवक्तृप्रवादपारम्पर्यं द
र्शितं दर्शिता इति प्रमाणालङ्कारः ॥

निरर्थोक्तिः युवतिमांथवचने सत्यं जीवति पुनः सर्वसमयतः जीवनेनादिसर्वं पान्थवचने इति सम्भवः अनिर्दिष्टप्रवक्तृकेति अनिर्दिष्टो
विशेषतो नोक्तः प्रवक्तायस्येत्यर्थः एवं चैतदेवेति दलत्वमिति दर्शितः इति प्रमाणालङ्कारप्रकरणम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संसृष्टिसंकराभ्यां द्वयोस्तदधिकानां वेति यथासंभवमित्यर्थः स्फुटमवगम्यमानो भेदो येषामिति विग्रहः एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशो वा
स्थितिः एतत्सर्वमुदाहरणेषु स्फुटीभविष्यति मध्येऽस्मन्नवर्णितेपद्यमिदं भ्रमयाकयापि वनितया चलितया कलरवो मेखलायाः कांच्याः

अथैतेषामलंकाराणां यथासंभवं क्वचिन्मेलने लौकिकालंकाराणां मेलन इव चारुत्वातिशयोप
लंभात्प्रसिद्धान्यायेन पृथगलंकारत्वस्थितौ तन्निर्णयः क्रियते तत्र तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावग
म्यभेदालंकारमेलने संकरः स चांगांगिभावेन समप्राधान्येन संदेहेन एकवाचका सृष्टिः नीरक्षीर
न्यायेनास्फुटभेदालंकारमेलने संकरः स चांगांगिभावेन समप्राधान्येन संदेहेन एकवाचकानुप्रवे
शेन च चतुर्विधः एवं त्रिसिद्धाकाराः षडलंकाराः तत्र संसृष्टिर्यथा उत्तमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रम
रसंभ्रमसंभृतशोभया चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोलकलोलदृशान्यया अत्र शब्दा
लंकारयोरनुप्रासयमकयोः संसृष्टिः लिंपतीव तमोङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः असत्पुरुषसेवेव दृष्टि
र्निष्फलतां गताः अत्रोत्प्रेक्षयोरुपमायाश्चार्थालंकाराणां संसृष्टिः ॥

कलकलकोलाहलो विदधे किंभूतया उत्तमसौरभलाभेन परिभ्रमतां भ्रमराणां संभ्रमेण त्वरया विशोभया संभृता समृद्धा शोभा यस्यां तादृशी
दृग्यस्यास्तथाभूतयेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रा.व.
क.टी.
१२८

आनंदमेष्यत्पुरंदरमुक्तमाल्यमिति यथा भवति तथा पुरंदरेणेन्द्रेण मुक्तमर्पितं माल्यं यत्र तन्महिषासुरस्य मौलौ मस्तके हठेन निहिते मंजुमनोज्ञं मंजीर-
स्य नूपुरस्य शिंजितेन रणितेन यत्र तन्मनोहरं सुन्दरमम्बिकायाः पादाम्बुजं भवत्वित्यम्बुजमिव पादो चरणो नोऽस्माकं विजयाय भवत्वित्यन्वयः अत्र पादाम्बुज

आनंदमेष्यत्पुरंदरमुक्तमाल्यं मौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मं-
जुमंजीरशिंजितमनोहरमम्बिकायाः ॥ अत्र शब्दार्थालंकारयोरनुप्रासोपमयोः संसृष्टिः अंगां-
गिभावसंकरो यथा नतेलग्नवेपन्तमहीरुहाणां छाया ललामानतकं पिनाकी शशांकसिंहेन त-
मोगजानां लूनाकृतीनामिव गात्ररेखाः ॥ अत्र शशांकसिंहेनेति तमोगजानामिति च रूपके यः
यथा शशांक एव सिंहः तमांस्येव गजा इति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणेन रूपकवत् शशां-
कः सिंह इव तमांसि गजा इवेत्युपमितिसमासाश्रयेणोपमापि विकल्पिता ॥ तथापि लूनाकृ-
तीनामिति विशेषणानुगुण्याद्रूपकसिद्धिः तस्यादिविशेषणसाधारण्येन सद्भावात्ययेनेभाव
मत्र गुणेन ॥

मितिरूपमितिसमास एव न तु मयूरव्यंसका दिवत्पारूपं वांबुजमिति तथा च नेत्र मथा नेमंजीरशिंजितान्वयायोगा
दित्युपमैव न तु रूपकमिति छिन्नेयेरनिसंसृष्टिः तदेद्वितित दामारूतकं पितानामहीरुहानां तले मुक्ताया प्रवेपनकपमानो भासन् तत्रो
न्नसते शशांकरूपेण सिंहेन छिन्ना कृतीनां तमोलक्षणगजानां शरीरखंडा इव ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गुणानांचेतिनार्मीयाधिकरणसूत्रेऽस्यार्थः गुणानांगुणभूतपदार्थानांपरार्थत्वात्मुख्यप्रयोजनार्थत्वात्परस्परमसंबंधः कृतः समत्वात् प्रधा
नस्यसाम्यात् यथाश्वाघ्यकारमतेपवमानेष्टीनामाधानस्यवादृश्वमीयार्थत्वात् परस्परेनाङ्गाङ्गिभावसंबंधः यथावार्तिककारमतेऽग्निसंस्मा

गुणानांचपरार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादितिन्यायाद्रूपमितिनसमासाश्रयणेनसर्वपदार्थरूप
त्वात् शशांकसन्तमसांचसमाधानेऽभवेत् तत्रचनविशेषणव्याख्यार्थान्वयस्यावसरमस्ति ॥

यनार्थानांसंश्वविशेषणरूपाणामितिविशेषात्मिथेनीनांचेतिसंबंधः तदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तौप्रकृतानुपयोगान्नदर्शितौस्वरूपनाशेनिस्व
रूपनाशरूपगुणपरिणामेगौणायदाकृतत्वेनविवक्षितार्थः नन्वेवमपितमसंशोस्वविशेषणस्यानन्वयात्कथंरूपकसिद्धिरिमाशङ्क्याह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ च॰
क्रो॰ टी॰
१७५
179

क्रोडीकरणेन निराकरणेन लवनमित्यर्थः लक्षणामूलेति मात्रावसानलक्षणामूलेत्यर्थः तथा च तमोंशेन प्रचारेणान्वयाभावेः नच प
त्याप्राधान्येन तमोंशेन देगीकारेण रूपकस्यैवाविभावादिति निकृायानामिति सिद्धेन तननुवर्त्तते उक्तेत्वानसिद्धेर्दिसमन्वयः एवं शब्दस्य

स्वरूपनाशाद्रूपोपपत्तिरिनाकृतिलवनकर्तृत्वेनकर्मत्वेनान्वयसम्भवेपिमुख्यार्थान्वयमात्रस्यमे
वादरणीयं अतः स्वरूपनाशक्रोडीकारेणमहत्त्वयालक्षणामूलातिशयोक्त्या रूपकसि
द्धिः तत्र स्वरूपं उक्तेत्वायोग्ये गतस्थापकत्वात् रूपकाभावोदिक्त्कायाल्लनागात्रखंडाख्या
वेपनेत्येतावद्रूपमात्रस्वरूपमेवसिद्धेन वेपनादिमात्रपर्यन्तं नकृायानोसंघः कृतनगात्रखंडा
तादात्म्यसंभावनारूपोक्ता ॥

साहश्ये प्रसिद्धतरत्वेनामतिनार्थग्राहके सम्भावनाबोधकता सम्भवादिति भावः रूपके विनाप्युक्तेत्वायां तात्पर्यग्राहकमस्तीति शेषः कि
नेव ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एवमुक्तौ न मोगजानामितिसेकौ तथाच साधकांतरस्य साधकांतरानारुहषकत्वाद्रूपकस्योपन्यासागतमविकलमिति भावः ॥

ननु पाशांकेन लक्षणाकृतीनां तमसां गात्रत्वेऽडाइवावेपिन्नेसेनावगुण्ठावपि सैव मिथस्सेन्द्रलातादा
त्मसंभावनोपयुक्तलक्षणाकृतित्वरूपाधिकविशेषणोपादानात् सत्येतथोक्तावाकृतिलवनादि
धर्मरूपकार्यसमारोपनिमित्ताशशांकतमसोर्द्वन्द्वनयप्येतनन्वङ्गांनसमारोपरूपासमासोक्तिरेव
लक्षणीया एवमुक्तौ रूपकमिति विशेषः एवमत्रातिशयोक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणामङ्गाङ्गिभावेन संकरः
समप्राधान्यसंकरो यथा ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्र·व·
क्र·टी·
१८·

सवितुः सूर्यस्य तुरगावली अस्यां स्थितौ स्मानवतके वनभः श्रियो गगनलक्ष्म्याः मरकतमणीनामेकलतापकावली विभ्रमेण सूर्य
तुरगाणां हरितवर्णत्वात् कथंभूता समगतिलेशितास्तगाः उज्ज्वलपयोधरा मेचाः यया एकावली पयोधरैरस्त तथा स्फुरितोदीनि मा

अवतनः सवितुस्तुरगावली समतिलेचिततनोगपयोधरा स्फुरितमध्यगतारुणनायकाम
रकतैकलतेव नभःश्रियः अत्र पयोधरादिशब्देषु श्लेषमूलातिशयोक्तिगर्भनयोत्थापमाने
वसवितुस्तुरगावल्या गगनलक्ष्मीमरकतैकवल्लीनालान्तर्गतत्वेन नभोलक्ष्म्या नायिकात्व
वद्धारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवर्थोपमेति पयोधरश्लेषसोभयोपकारकत्वात् ननु चउ
भ्यलास समासोक्त्योरेकः कालः परस्परापेक्षयाचास्तनसमुन्नेयश्लेषोभयोस्तस्य तिविनिग
मनाविरहान्नसमाधासम ॥

व्याख्यानः अरुणारूपो नायको नेता सारथिर्यस्याः यदेवारुणमारुहः नायको हारमध्यमणिः नायको नेतरि श्रेष्ठहारमध्यमणावपी
तिविश्वः अतिशयोक्त्याभिधानोत्तनत्वेनाध्यवसानरूपायागर्भैवमनेनति लतेउलनायिन स्फुटावगम्यमानमेदायाः संसृष्टिः सका
र्यं वैलक्षण्यं दर्शितं एवमग्रेपि एकस्याचमत्कृतिजनेनत्वप्रयोपलनादेशोगितिमवमाशंकायाद परस्येति ॥

शखीश्चांकुलीभिरिवमरीचिभिः कोपसंचयमिवतिमिरंसचिरदग्धकुड्मलीकृतंसरोजलोचनेलोचनमिवसरोजंयच्चनाटशेरजनीमुखेचुंबति

यथावा अंगुलीभिरिवकेशसंचयंसन्निगृह्यतिमिरंमरीचिभिः कुड्मलीकृतसरोजलोच
नेचुंबतीवरजनीमुखंशशी अत्रांगुलीभिरिवेतिवाक्योक्तोपमयानत्वायपादान्तुरखकुड्म
लीकरणलिंगानुगुणाच्चुतपमितसमासाश्रयणेनलब्धयासरोजलोचनमितिसमासोक्तो
पमयाचोपगाभूतयोर्ध्यायमानेवशशिकर्तृकनिशामुखचुंबनेप्रत्तानिशाशशिनोर्दंपत्या
व्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोन्मीयते ॥

त्वन्वयः ॥ रामायणायनमोनमः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ.च.
क.टी.
१८२
18

तत्त्वयेति उपमावद्बहुलीसंदर्भेणात्वादित्यर्थः मुखेति मुख्यार्थस्यंपयद्भस्यलीकरणद्रूपेलिंगे साधारणधर्मस्यसानुक्तत्वादित्यर्थः ॥

उपमेयोपमयोर्व्यापकत्वाविशेषात् समासोक्तिगर्भतो विना त्रुवनोत्प्रेक्षाया निरालंबनता
य ततश्चावान्सुत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेककालयोः समप्रधानत्वम् यद्यप्युपमाभ्यां शशिनिशा
नायकयोर्ववयमौ समस्थितेन तशशिनायकयोर्निशानायिकयोश्च साधारणो धर्मो साधारणधर्मस
मर्पणेवतत्प्रेक्षासमासोक्त्योरुपहितम् उत्प्रेक्षायाः प्रकृताप्रकृतसाधारणगुणक्रियारूपनि
मित्तसापेक्षत्वात्समासोक्तेर्विशेषणसाम्यमूलकत्वाच्च तथापि वाक्येऽत्रोपमायामिवका
र्यसमर्पीविभिभिर्विभिन्नयोर्न सम्भ्युपगमत्वयभेदलक्षस्य प्रकृताप्रकृतयोरेकैकविषयस्या
श्रेहृदयस्य समासोक्तोपमाभ्यां सरोजसहग्लोचनमित्यसमासोत्त्र सम्भ्युपगमाय समासभेदल
ज्ञार्थ्य हृदयस्य वाभेदाध्यवसायेन साधारणेऽसम्भाद्यतयोत्प्रेक्षासमासोक्त्योर्गतानिर्वाह्या

उव्यापकत्वाविशेषात् अंगत्वाविशेषात्वेदद्रुवनोत्प्रेक्षायां दीपस्यववसारसमासोक्तौवल्लीतिनस्य नायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्या
मसमर्पणात्कथंतयोत्संदेहगत्वमितिशंकते ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मरीचिविरोचाङ्गुलीभिस्तिमिरं केशाः संचयमिमेवं रूपमित्यर्थः । एकैकविषयस्यार्थद्वयस्याभेदाध्यवसानेनेत्यन्वयः । तयोर्वाक्यसमासोक्त्योपमयो
श्चावश्यकाभेदाध्यवसायेनोपपद्योक्तमन्वयानुसमासोत्तरकल्पनागौरवेणाशयेनाह यद्वेति । द्वन्द्वदीर्घत्वात्सोऽपूर्वे निपातनियमा
नुरोधेन यथासंख्यक्रमपरित्यागः । तथा चाङ्गुलिमरीचयोऽलक्तनीरं भ्रमराश्चोत्तिमिरकेशाः संचययोराव्यामूपतनीलनाभ्यां सरोजलो
चनयोर्दीर्घनेकान्तिमन्नाभ्यां वसादृश्येयचेष्टो प्रातिस्विकरूपेणाङ्गुलिनमरीचिविनादिनाग्रन्तुगतेति । अनुगतेयत्सादृश्यप्रयोजके

यद्वा रक्तपङ्कजकोटिगतानां मरीचितिमिरसरोजानां अग्रपङ्कजकोटिगतानां अङ्गुलीकेशसंचयलो
चनानां च नतदीर्घारुणत्वनीलत्वनीरन्ध्रत्वकान्तिमत्त्वादिना सादृश्यानां प्रातिस्विकरूपेणाभेदवदनु
गतसादृश्यप्रयोजकरूपेणाभेदोऽप्यस्तीति समासवाक्यविवक्षितमेव भेदाभेदप्रधानोपमेयालङ्का
रिकसिद्धान्तात् । तत्र च प्रयोजकोऽपि तिरोहितः स्मायेनाभेदगर्भत्वाभेदोपजीवनेन साधारण्ये संपाद्य प्रथा
नभूतोऽयं वाक्यसमासोक्त्यां गतानिर्वाहा ॥

तयोस्तु वादिकं तेनेत्यर्थः । एतच्च सादृश्यमतिविकल्पमित्यभिप्रायेण सिद्धान्तादिति । तदुक्तं साधर्म्ये त्रिविधे भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदा
भेदप्रधानम् चेत्युपक्रमविधानाद्येन उपमानत्वपमेयोपमास्मरणानां भेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूलत्वमिति तत्र भेदाभेदरूपांशद्वयोपा
तात्त्वाउपमायामभेदांशस्यानुयोगात् कथं तस्याः सैवाशुप्रयोगनमित्याशङ्क्य परिहरति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रकाशस्य शीतापनयनेचेति हेतुः शीतार्त्तः शीतोपशमनार्थमप्यनलदर्शनेन इति बालः उक्तसिद्धान्तनिर्वेकत्वेनाग्रहेयत्वशंकापरिहार
तिपदमिति पांसुनामायं नृपः अद्रिराजश्चाभाति कथंभूतः असंयोगरूपितोलक्ष्मीहारो येन तादृशः तथाद्दरिवेदनेन रक्तवेदनेना

नह्यप्रकाशशीतापनयनशक्तिमन्तः सौरतेजसः शीतापनयनशक्तिमात्रेण शीतापयो
गिनामन्दृष्टा एवमनन्यपगामेव पांसोर्यमसमर्पितलक्ष्मदारः क्ष्माभोगभागोदरिवेदनेन
आभूतिबालातपरक्तसानुः स निर्व्यसरोऽन्यत्र स्वाद्रिराजः इत्याद्युपमापिन निर्विदेत तस्याद्रि
राजपांस्वोस्तूपमानोपमेययोरनुगतः साधारणधर्मो निर्दिष्टः एकत्र बालातपनिर्व्यसरोऽन्यत्र
दरिवेदनहारावितिधर्मभेदात् तस्माद्यावनपदरिवेदनयोनिक्षवहारयोश्च सदृशयोरभेदे
शोपजीवनमेवगतिः ॥

लक्ष्मः कृतः भोगभागोऽनुपलेपनेयेनाद्रिराजः कीदृक् बालातपेनरक्तानि सानूनि यस्यानियमसमः तथापि निर्व्यसरो ज्ञारेणोऽक्रमेन
सदृशः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पिनष्टीतिव्याख्याने पौर्वापर्याविरोणोति नथाच प्रयोजकपौर्वापर्यघटकत्वेन भेदानवभासात्संसृष्टिरेव लक्षणमिति भावः दर्शादिवत्

पिनष्टीव तरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनम् तदादाय करैरिंदुर्लिंपतीव दिगंगनाः अत्रोत्प्रेक्षयोः
कालभेदेपि समप्राधान्यं अन्योन्यनिरपेक्षत्वात्कृत्यद्वयोपात्ततात् तदादायेति फेनचंदनत्तुपक्रमा
रोपजीवकत्वेन पूर्वोत्प्रेक्षानपेक्षणात् नचैवं लिंपतीव तमोंगानि इतिवदुत्प्रेक्षाद्वयसंसृष्टिरेव
यमिति वाच्यं लोकसिद्धपेषणालेपनपौर्वापर्यस्यायानुकारिणोत्प्रेक्षाद्वयपौर्वापर्येणवाह
नातिशयसमुन्मेषणः संसृष्टिरेव समानस्या हर्षादिविवेकफलसाधनतया समप्रधानत्वेन
त्वाद्वयम्॥

ग्रन्थेच भिन्नकालीनयोरपि समप्राधान्ये दृष्टान्तः फलतत्वसर्गः प्रकृतेचमत्कृतिविशेषः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
का॰टी॰
१८३
183

अत्रराजसेन्द्रः मन्याः स्वयंवरेसमग्रगुणयोराजेन्द्रसमस्तोऽर्थोगोनमतिर्येषांतेयेराजानागतिकान्नृपाणामसमस्तो अवगणयोः पीडाकरं इतिसर्वो

संदेहसंकरोयथा शशिनमुपगतेयंकौमुदीमेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपंजह्नुकन्याव
तीर्णा इतिसमगुणयोगप्रीतयस्तत्रपौराः श्रवणकटुनृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः इत्यमिति
सर्वेनाम्नायदिअजेन्दुमतीविशिष्टरूपेणनिर्दिश्यतेतदाबिंबप्रतिबिंबभावापन्नय
र्विशिष्टयोः सदृशयोरेकारोपरूपानिदर्शना यदितेनसामान्यरूपेणैवनिर्दिश्यतेविवक्ष
तोयमस्तुसर्वेषसत्वान समगुणयोगप्रीतयइतिपौरविशेषणाच्चगम्यतेतदाप्रस्तुतेथ
र्मिणोनहूनांतमप्रतिबिंबस्तुनायस्त्वनहूनांनारोपरूपंललितमितनथवसायान्संदेहः॥

दृष्टान्तंपकमेववाक्यंविवव्रुरुच्चारयामासुरितिसन्वयः तेनसर्वनाम्नासांइन्दुमतीविंबश्नोधर्मिः अजकर्मकवरणेतत्रतन्निमित्ते॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्रतिसंयोगो¨ मधुनादिवसेनाविलीनतांप्राप्यसमर्थः विकचं विकसितं जडभावः शैत्यं मदनएवशिखीवह्निः संरंभलात्स्वर्थ्ये ॥

विलीयेन्दुः सात्वादमृतमयमवापीयदि भवेत्कलेकस्तस्त्रैमोयदि च विकचं दीर्घवनम् ततः
स्नानक्रीडाजनितजडभावैर्वयस्यैः कदाचिन्मुच्चेयं मदनशिखिपीडापरिभवं अथचयदेताव
न्मायनेसंपद्येततदानायः प्राप्सनीत्यर्थेकविसंरंभत्वेनदैतदुपार्जेसिद्धार्थमन्तदृश्तिसंभावना
लेकारः एतावन्मायनेकदापिनसम्भवतेवानन्स्तापशांतिरूपिगगनकुसुमकल्पत्वमर्थेकविसं
रंभत्वेनदोपान्नमिथ्यात्वमित्यर्थमिथ्यार्थीतत्रकल्पनारूपामिथ्याध्यवसितिः इत्यभयथासं
भवान्नसंदेहः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्फुटमेकत्वविषये शब्दार्थालंकृतिद्वयमिति सङ्करेणोऽयमर्थः ॥

ग्रं·व·
कु·सी·
१८४
184

एवं सिक्ते स्फटिकमणिभ्रान्तः स्थितिविशेषतीक्ष्णैर्जलैः सोऽक्ति केवलं तोयत्वेन तन्मुखे लेसमंयश
श्यामादिष्वपि सम्भाव्यता मिथ्यात्वमिति सन्देहसंकरोऽद्भुतः स्वाभिनगरं लेवेवन्ते लवसा
निवेष्कणीफलसंदेहोद्गुरुत्वात्तत्वात्किं प्रयोजनं अयमन्दारगन्धान्तेव पिमानेन राजद्वारात्
पुलकस्वमानोपि प्रतीयते नत्वकिंचनस्तुतः तथाश्वेतोरगन्धान्तपदमस्तुते प्रस्तुतः स्वलुन
मोनस्तनः प्रतीयत इति समासोक्तिः अथवाप्रस्तुतेन स्वलम्बान्तप्रभायनायाप्रस्तुतमन्दारग
न्धान्तकीर्तनेनेति प्रस्तुतप्रशंसा यद्वाविमानप्रहारगन्धान्तकीर्त्तनेन समीपस्थितस्व
लमग्नौद्धाटने क्रियत इत्यभयस्यापि प्रस्तुतत्वात् प्रस्तुताङ्कुर इति सन्देहः एकवाचकानुप्रवेशस
करस्तु शब्दार्थालंकारयोरेव तिलतण्डुलवत्यिनाकाव्यप्रकाशकारेणोदाहृतः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अथो नेतरे दिवसमरविंदं सेको वमगामत् कीदृक् सपुष्पहासतः किरणपवके सरागियस्मात्तथाभूतात्सद्ये विवरूपा विस्तीर्णकर्णि
कावराटोयस्तत् किंशुकप्रकाशाभावेन परस्परंमिलिताग्रहृदिशायववदलानांकलापस्तस्मिन्नवेनावतान्तोयस्याः नाहशीवद्धाः

स्फुरद्धंसकुसुमकिरणकेसरसद्ये विवरविस्तीर्णकर्णिकमथोदिवसारविंदम् श्लिष्टाष्ट
दिग्दलकलापमवाववतारवद्धोयकारमधुपावलिसंवृकोव श्लेषैकपदानुप्रविष्टोऽयमर्के
नुप्रासो यत्रैकस्मिन् श्लोके पदभेदेन शब्दार्थालंकारयोः स्थितिस्तत्र तयोः संसृष्टिः इ
दन्तु संकर इति अलंकारसर्वस्वकारः तत्रैकस्मिन्वाचके ऽनुप्रवेशो वाच्ययोरेवालंकारयोः
स्वावसिकः वाच्यप्रतियोगिकता द्वाचकतद्वत्पात्तिमनार्थालंकारयोरेकवाचकानुप्रवेश
संकर उदाहरणः ॥

भिन्नार्थः पदभेदेनेति सोगणस्थिरपर्षिगामेश्लेषप्रेमदेतत्त्वाश्चः
अंधकारवृषामधुपावलिर्येनतथाभूत
णांतरूणानदि अमल दिंपविसकंतिणवोरेरलयोः संसृष्टिः वाच्यप्रतियोगिप्रतिसंबंधयस्यतद्वाच्यप्रतियोगिकं तद्भावस्तस्मादित्यर्थः
एवं च काव्याचानुप्रासादेः शब्दालंकारस्यतदनुप्रवेश इतिवक्तुमितिभावः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ व॰
कु॰ टी॰
१८५
185

यथा नगर्यां पत्तिर्हृष्टया उद्यानसंबंधिवापीपयसीव नाट्यगृहे रमंते कीदृशे इति कीदृशे समीचीनैः पुष्करैः कमलैः द्योतितायेत वेगास्तक्रोभा
वनिगृहपक्षे समीचीनैः पुष्करैर्वाद्यभांडैर्द्योतितैर्नोरंगोत्तमसंभूमिस्तक्रोभनीत्यर्थः पुष्करं द्वारि हस्ताग्रे वाद्यभांडमुखे जले व्योम्नि वा

सपुष्करद्योतितरंगशोभिमभंदमारब्धमृदंगवाद्ये उद्यानवापीपयसीव यस्यामेणीदृशो ना
ट्यगृहे रमंते अत्र नाट्यगृहवापीपयसोः सपुष्करेत्यादिविशेषणे शब्दसाम्ये श्लेषः अभंदमा
रब्धेत्यादिविशेषणे त्वर्थसाम्यमुपमानोपमेययोरेकस्मिन्निव शब्देऽत्र प्रविष्टमिति न तदपि न समा
मदे सपुष्करेत्यादिविशेषणेऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिलभ्यस्य धर्मसा
म्यस्यैव तत्त्वेन शब्दप्रतिपाद्यतया शब्दसाम्यमस्तदप्यतिपाद्यत्वात् श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेन
धर्मसाम्यमतानेऽगीकार्ये अहो रागवतीसंध्या जहाति स्वयमंबरं इत्यादिश्लिष्टविशेषणसमासो
क्त्युदाहरणे विशेषणसाम्याभावेन समासोक्त्यभावप्रसंगात् ॥

इत्यंशेऽपि कल्पितमनःसर्गः श्लेषाभित्तिरिवाभित्तिर्मूलं यस्येत्यर्थः रागवतीति रागोऽरुणिमा च अंबरमाकाशं वस्त्रं च न चात्र विशेषणसाम्याभेदाध्यवसा
याचेत्तदपि पुष्करेत्यादौ शब्दसाम्यमात्रेणापि उपमोपपत्तेर्न तदप्येतन्मतमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शब्दतोऽर्थतोवेति शब्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तंवाचकविशेषमतेसाम्येनप्रतिपादनमित्यर्थः सर्वविधेसर्वप्रकारे यदि आह्लादनइतियावत्प्र

शब्दसाम्यमेवशब्दप्रतिपाद्यतोपितस्योपमावाचकेनसैवमामास्यैववाचकताभावाच्च शब्द
तोऽर्थतोवाकविशेषमतस्साम्यप्रतिपादनेसर्वविधेष्वुपमालंकारस्वीकारात् अन्यथा यथाप्रह्लें
दनाद्रेन्द्रः प्रतापात्तपनेयथा तथैवसोभूदन्वर्थोराजाप्रकृतिरंजनात् इत्यत्राप्युपमानस्या
त् नप्रथानर्थनामस्वरूपशब्दसाम्यंविनाकिंचिदर्थसाम्यंकविविवक्षितमस्तितस्मादत्रै
कस्मिन्नर्थेप्रतिपाद्यमानेलंकारद्वयलक्षणयोगादलंकारद्वयप्रतीतिः तयोरन्योरलंका
रयोरेकवाचकानुप्रवेशः ॥

राजेन्द्रपदमन्वर्थं अन्वर्थोन्वर्थानामेतस्मात् मन्त्रद्वयस्याप्ययुक्तत्वात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰ व॰
क्रा॰ टी॰
१८६
186

मदसः नवभैमीवनेन दमयंत्या उद्यानेन हृतचित्तो व्यरचि कृतः कथंभूतेन चंद्रकिरणस्पर्शद्रवीभूतैर्निष्यंदैः पूर्णैः चंद्रकांतरचितैस्तरू

यथा विधुकरपरिरंभादात्मनिष्यंदपूर्णैः शशिदृषदुपक्लृप्तैरालवालैस्तरूणाम् विफ
लितजलसेकप्रक्रियागौरवेण व्यरचि स हृतचित्तस्तत्र भैमीवनेन अत्र हि प्रतिपाद्यमानोर्थः
समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तमिति लक्षणानुसारादुदात्तालंकाररूपः असंबंधे संबंधकथ
नमतिशयोक्तिरिति लक्षणादतिशयोक्तिरूपश्च नच संबंधे चेदानयोः सैवेयं संबंधवचनरूपत्वे
निर्णीतमिति न विविक्तालंकारद्वयलक्षणसमावेशोस्तीति वाच्यम् दिव्यलोकगतसंपत्स
मृद्धिवर्णनादिष्वतिशयोक्तस्पृष्टमौदार्यस्य शौर्यौदार्यादिविद्यादिविषयातिशयवर्णने ॥

णामालवालैर्विफलीकृतजलसेकप्रकारस्य गौरवेणेत्यर्थः शह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्यवस्थितनिशब्दग्रहणस्य नार्थः तथा च समस्तायामसमर्थो भेदविषयमिति भावः अन्यदिच्छन्ति वार्थेनेको ऽनवस्थितिप्रतिक्षेपो विरोधः ॥

शुद्धार्णसंपृक्ताया अतिशयोक्तेश्च परस्परविविक्ततया विश्रान्तेः तयोश्चैकार्थवशात्सेपन्नसमा-
वेशयोर्नांगांगिभावः एकोनापरस्यान्तर्थापनात्स्थानेत्र विशेषादर्शनाच्च नापिसमस्ता
यामेवैः शब्दैरिदमस्त्विमदस्तु प्रतिपाद्यतेनैवेवनसेववस्तुनोसंबंधेरूपस्य प्रतिपाद्यमान
तयाभिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितार्थभेदाभावात् नापिसंदेहसंकरः एकालंकारकोटि
प्रतिक्षेपाभावात् तस्मादिहोदात्तातिशयोक्त्योरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः क्व
चित्संकराणामपिसंकरोदृश्यते ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विटपोपवनेषु केलीसरस्तरक्रीडायां विकिरन्हाराद्गलिताः संमार्जनीभिरपसारिताः प्रातःकाले गणमग्नाते च मंदं चपलतो बालानीव
रणलालारसेनारुणाः शुक्राहृताहाडिमीबीजसंकितधियः क्रीडाशुककायकर्षितीतिज्ञो जननृपतेस्त्यागमदानसलीलायितमित्यन्वयः तेत्रे।

ग्र.व.
क्र.टी.
१८७

187

यथा मुक्ताः केलिविलसद्दारगलिताः समार्जनीभिर्हृताः प्रातः प्रांगणे शीघ्रिमंथरबलहा
लोच्छ्रिलालारुणाः हृताहाडिमबीजशंकितधियः कर्षन्ति केलीशुकाय द्विद्रुववनेषु भोज
नृपतेस्त्यागलीलायितम् अत्रतावद्विदुषोसंपत्समृद्धिवर्णनमुदात्तालंकारः उक्तलक्ष
वालोच्छ्रिलालारुणाः इत्यत्र तद्गुणालंकारः तेनैव वर्तमाणेणोत्संपादकः पदार्थहेतुक
काव्यलिंगालंकारश्चेति तयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः उक्तलेशकितधियः इत्यत्र भ्रां
तिमदलंकारः ताभ्यां चोदात्तालंकारस्यानुतानीतः इति तयोश्च तस्य चांगांगिभावसंकरः
एवंविधविद्वद्वै ॥

बबामोंच्छ्रिलालालारुणा इत्येनैव वर्तमाणेति शंकितधिय इति वर्तमाणेत्यर्थः तयोः उक्तलः संकरस्तलः ताभ्यां संकरभ्रांतिमद्भ्यां ता
योः संकरभ्रांतिमतोः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नस्यउदात्तस्येत्यमतः कार्यस्याभेदकथनेतन्नागलीलायितस्य कार्यमितिवक्तव्ये तद्वन्नागलीलायितमित्यभेदकथने मदी

भवस्येत्यमतो राज्ञो वितरणविलासस्येत्यो ह्यभेदकथने देवलेकारः सचराज्ञो वित
रणविलासस्य निरतिशयोत्कर्षाभिव्यक्तपर्यवसायी पत्नाविन्मात्रेक विसेसेभ श्रेडुक्तरूपो
दात्री लंकारपरिस्फूर्तेर्देवलेकारे विश्रान्तिः वर्णनीयस्य राज्ञः कीदृशी संपदिति यसोव
रतया निरतिशयैश्वर्यवितरणाद्रूपामत्तनकार्यप्रुवेननदीयदुक्तर्षप्रशमनेकविसेसेभ
वैनकार्थनिवंधनामत्तनप्रशेषलेकारेविश्रान्तिः कार्यस्यापिवर्णनीयमेनयत्ननवाः
भिप्रायेनप्रमत्तनाङ्केविश्रान्तिः श्रत्रविशेषानपर्यवसायात्सेदृसेकरः ॥

येनिराजकीयेनसुर्थः अनषोदार्थीति अममोदार्थेयस्यर्थः इन्मूलकसेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ॰च॰
का॰टी॰
१८८
188

वितरणोत्कर्षपर्यवसायिहेतुलंकारस्तु लक्षणस्यार्थः । ननु राजसंपत् समृद्धेर्वर्णनागम्यत्वेनावाच्यत्वात्कथं तद्वर्णनात्मकोदात्ता
लंकारेणास्य सहैकवाचकानुप्रवेशः कथमिमामाशङ्कायामाह एकत्र उदात्तातिशयोक्त्योरपरयोर्देतदेहस्यत्र्योरन्योन्याङ्गयोदात्तप्रस्तुतप्र

किंच विद्वद्धृद्वैभववर्णनस्यास्येवंविधस्यैवंविधकथनरूपतयातिशयोक्तेरुदात्तालंकारेणास्य सहै
कवाचकानुप्रवेशसंकरः निरतिशयवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनो हेतुलंकारस्याप्युदात्ता
तद्धेतौदार्यवर्णनात्मकतयाप्यस्य सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः उक्तलक्षणस्याप्रस्तु
तप्रशंसालंकारस्याप्रस्तुतोक्तरूपस्य वा राजसंपत्समृद्धिवर्णनात्मकोदात्तालंकारेणास्य सह ।
कवाचकानुप्रवेशसंकरः वाचकशब्दस्य प्रतिपादकमात्रपरतया व्यञ्जकस्याप्यारोपादे
कोचत्रयाणामेकवाचकानुप्रवेशसंकराणां समप्राधान्यसंकरः नह्येतेषां परस्परमनुग्राह्यत्वा
गत्वमस्ति उदात्तादिमात्रस्यैव हेतुलंकारादिचारुतापादकत्वेनातिशयोक्तिसंकरस्याग
नयाप्रनपेक्षणेन ॥ एमिरर्थः उदात्तालंकाराङ्गतायाः पूर्वमुक्तत्वादुक्तातिशयोक्ति

शंसाप्रस्तुताङ्कुरेणमनयोर्द्विविधयोर्गुणयोः परस्प
शयोक्तिसंकरस्यापि नहेङ्गत्वमितिशङ्कोन्निरस्यति उदात्तादिमात्रस्येति उदात्तादीनामादिपदेन हेतुलंकारपरिग्रहः तत्रापि निरतिश
येस्यार्थवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनो हेतुलंकारस्यैव नाहशा वितरणरूपकार्यपरिस्कारः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ. व.
कु. टी.
१८५

189

द्राग्गतहृतस्यपल्लवतताजसंपर्कक्षमसंगांसाक्षपाया मम पल्लवन प्रशंसायां मे गतेन नवकुसुमानन्तरं वर्णनं तु पायान्नकिं संकरस्यायं ये देति भ
वः यथायोगमिति तथा हि उदाहरणे तकुणानां गांगिभावसंकरस्य पूर्वार्धे इति मदुदाहृते योः गांगिभावसंकरस्योदाहरणे कदेवलंकाराः द्विसं
देहसंकरस्य वा गांगिभावेन संकरस्य निस्पष्टत्वमतिनो हृत्संकीर्तनं तु ग्रन्थे ग्रन्थनामस्य नाम चोपनिबद्धं ग्रन्थस्य निमन्त्रवदनिबद्धं ग्रन्थस्य
प्रामाणिकत्वं सूचयितुमाह शरदागमसंज्ञकं चंद्रालोकं स्थलभूतो ग्रन्थः शरत्कालगमनेन चंद्रालोकं इति श्लेषः तस्मात्कु

एवमत्र श्लोके च तत्त्वानामपि संकराणां यथायोगं संकरः एवमन्यत्राप्युदाहरणान्यूह्या
नि अमुं कुवलयानंदमकरोदप्पदीक्षितः नियोगाद्वेंकटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः चंद्रालो
केऽविजयतां शरदागमसम्भवः हृद्यः कुवलयानंदो यत्प्रसादादभूदयम् इति श्रीमदद्वैत
विद्याचार्यश्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीरंगराजाध्वरीन्द्रवरदसूनोरप्पदीक्षितस्य कृति
कुवलयानंदः समाप्तः शुभमस्तु सर्वजगतां ॐ ॐ कुवलयानंदस्य ग्रन्थभूतकुवलयस्य कुमुदस्यानंदः
तिशिवमस्तो विद्वद्वदमहामान्यरामचंद्रात्मजन्मना विद्वद्वैद्यनाथेन कृतालंकारचंद्रिका । एनां कुवलयानंदप्रकाशनवि
शारदां विदांकुर्वन्तु विद्वांसः काव्यतत्त्वविदो बुधाः असौ कुवलयानंदश्चंद्रालोकोत्थितोऽपि सन् प्रतिष्ठां लभते नैव विनालंकार
चंद्रिकाम् इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमहामहात्मजवैद्यनाथकृतालंकारचंद्रिकाख्या कुवलयानंदव्याख्या स
माप्ता ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्लोक
२०७८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri